

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (95)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Ибраева Г., Хасенов С. Тәуелсіздік жолы және Ұлттық музей	4
Таймагамбетов Ж.К. Краткое содержание докладов автора на международных научных конференциях проекта ЮНЕСКО «Великие переселения народов» (2008-2019 гг).	14
Сыпатайқызы З. Тәуелсіздік жылдарындағы түркілік этномәдениеттердің жаңғыруы	28
Тоқпанов Е.А., Ботбаев А.К. Тарихи-мәдени және табиғи киелі орындардың еліміздің бірлігін сақтаудағы алатын орны	37

Мәдениеттану

Нұрдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә. Таңба-жазу – адамзат танымы мен тарихының құнды ақпараты	44
--	----

Этнография

С. Дж. Атдаев. Исторические данные о туркменской дыне и арбузе	56
Хасенов С.С. Қорғаныс жарағына жататын сауыт түрлеріне қатысты қалыптасқан атаулар	76
Бекзатқызы И. Ақмола облысы Бурабай ауданының топонимиясы: қалыптасуы және қазіргі жағдайы	88

Археология

Хуанган Т. Ат әбзелі: жүгеннің шығу тарихы	100
Әуезов Қ.Ж., Искаков А.Ш. Ұлытау – Жезқазған өңіріндегі Алтын Орда кезеңі ескерткіштерінің зерттелуі	107

Тарих. Тұлға. Тағылым

Асанов Қ.Д. Евней Букетовтің қаламгерлік қыры	115
--	-----

Филология

Байтанасова Қ.М. Абай өлеңдеріндегі мәтінаралық жүйе сипаты	122
Сағынадин Г.С. Фольклорлық сюжет: жанр және түркілік мотив көріністері	140

Kazakhstan's independence – 30th anniversary

Ibraeva G., Khasenov S. The way of independence and the National museum	4
Taimagambetov Zh.K. Summary of the author's reports at international scientific conferences of the UNESCO Project «Great migrations of peoples» (2008-2019)	14

Sypataikyzy Z. Revival of turkic ethnoculture in the years of independence	28
Tokpanov E. A., Botbaev A. K. Role of historical, cultural and natural sacred places in preserving the unity of the peoples of our country	37

Cultural Studies

Nurdauletova B.I., Aimuhambet Zh.A. Symbol-letter – valuable information of human cognition and history	44
--	----

Ethnography

S. J. Atdaev. Historical information about turkmen melon and watermelon	56
Khasenov S.S. Formation of terms of armour types belonging to protective equipment	76
Bekzatkyzy I. Toponymy of Burabay district of Akmola region: formation and current state	88

Archaeology

Khuangan T. Horse harness: the history of the origin of the bridle	100
Auevov K.Zh., Iskakov A.Sh. RResearch of monuments of the Golden Horde period of Ulytau-Zhezkazgan region	107

History. Personality. Reading

Asanov K.D. The literary facets of Yevney Buketov	115
--	-----

Philology

Baytanasova K.M. The characteristic of the intertext system in the verses of Abay	122
Sagynadin G.S. Folklore plot: genre and turkic motifs	140

<https://doi.org/10.47500/2021.v4.i4.01>

Ибраева Г., Хасенов С.
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: syrymhasenov22@gmail.com

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙ

«Тәуелсіздік жолы: қалыптасуы, дамуы және келешегі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциядан

2021 жылы тәуелсіз мемлекет болғанымызға 30 жыл толып отыр. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Жарлығымен Тәуелсіздіктің 30 жылдық мерейтойын жоғары деңгейде ұйымдастырып, оның танымдық деңгейін көтеру қолға алына бастады. Үстіміздегі жылдың 5-ші қаңтарында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласы жарық көріп, көпшілік назарына ұсынылды. Аталмыш мақаласында Мемлекет басшысы Тәуелсіздік алғаннан бастап 30 жыл ішіндегі жеткен жетістіктерге жан-жақты тоқталып, тарих таразысына салған еді. Азаттығымыздың айшықты белесіне шыққанда әрбір саналы азаматты «Отыз жылда біз қандай жетістіктерге жеттік?», «Келер ұрпаққа қандай елді аманаттаймыз?», «Мемлекеттігімізді нығайта түсу үшін тағы не істейміз?» деген сауалдар толғандырады анық. Осы тұрғыдан алғанда, бұл – арман-мақсаттарымызды тоғыстырып, болашаққа тың серпінмен қадам басу үшін өткенге тағы бір мәрте оралатын, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді ой елегінен өткізетін маңызды мезет, – деп қорытты.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі осы мереке аясында атқарылып жатқан іс-шараларға үлес қоса отыра, музей қабырғасында «Тәуелсіздік жолы: қалыптасуы, дамуы және келешегі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырды.

Ғылыми шараның мақсаты – Егемендік алу және жаңа мемлекеттің құрылу тарихы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасының стратегиялық бастамаларының Тәуелсіз еліміздің дамуындағы рөлі, Тәуелсіздік жылдарындағы еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуы және қазіргі кезеңдегі тарихи бағыттағы музейлердің ғылыми-зерттеу және мәдени-ағартушылық мүмкіндіктерін жан-жақты талқылауға бағытталды.

Түйін сөздер: Тәуелсіздік тарихы, стратегиялық бағдарламалар, Алаш тұлғалары, Алтын Орда, мәдениет қайраткерлері, кино өнері.

Өткен ғасырдың соңында 1991 жылғы 16-желтоқсанда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақ КСР-нің Жоғары Кеңес отырысында «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңды қабылдап, Қазақ халқының егемендікке ұмтылған қадамын сәтімен жүзеге асырды. Дүниеге жаңа мемлекет Қазақстан – Тәуелсіз Қазақстан Республикасы келді. 1991 жылдың 17-желтоқсанында Алматыдағы Орталық алаңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі жариялануына және 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының бес жылдығына арналған митингте Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев былай деп сөз сөйледі: «Дербес мемлекет құру қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған арманы еді. Міне, енді сол күнге де жеттік... Тәуелсіздік табалдырығында тұрған осы жан тебіренер сәтте қазақ елінің еркіндігі, бостандығы жолында бас тіккен азаматтардың, солардың қатарында бұл күнге жете алмай, туған Қазақстанның егеменді ел, тәуелсіз мемлекет болғанын көре алмай өмірден өткен желтоқсан

құрбандарының рухына тағзым етіп, еске алуды парыз санаймын... Тәуелсіздіктің біздің бәрімізге артар міндеті мол. Енді еңселі ел болудың жолына шындап түсуіміз керек. Әулетіміздің асуы да, дәулетіміздің тасуы да өз қолымызда. Кең-байтақ жеріміздің байлығы осы даланың түпкілікті халқына да, тағдыр қосып бірге өмір сүріп жатқан өзге ұлт өкілдеріне де молынан жетеді. Не істесек те ақылмен істейік, арзан ұранға ермейік, ұшпа сезімге ерік бермейік дегім келеді. Әсіресе жастар салқынқандылықтан, үлкенді сыйлаудан, сөзге тоқтаудан айнымаса, қашанда достыққа адал болса, бауырмашыл, кеңпейіл болса, халықтың атына сөз келтіретін ұстамсыздық атаулыдан аулақ жүрсе деп тілейік. Тарих көші ұзақ. Асықсақ та аптықпайық. Қазақстанның көп ұлтты халқының жұлдызы жоғары болатынына, туған елімізде дәулетті де сәулетті өмір орнайтынына кәміл сенемін» (Аяған, Әбжанов, Махат, 2010:3).

Қазақстанның Тәуелсіздігін ресми түрде ең алғаш болып мұхиттың арғы жағында жатқан Америка Құрама Штаттары, екінші болып көрші ел Қытай Халық Республикасы, содан

кейін Ұлыбритания елі мойындады. Оның артынан бірінен соң бірі Жапония, Моңғолия, Франция, Оңтүстік Корея және Иран Ислам мемлекеттері мойындап жатты. Иран Ислам Республикасы – Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мұсылман мемлекеті. Бауырлас Түркия елі алғаш болып Қазақстанда өз елшілігін ашып, тәуелсіздігімізді мойындауда алғашқы он жеті елдің қатарында болды. Осылайша әлемдік саясат аренасында Қазақстан деген жаңа мемлекет әлем картасынан ойып тұрып орын алды. Небары бірнеше аптаның ішінде әлемнің көптеген беделді елдері Қазақ елінің тәуелсіздігін мойындап, дипломатиялық қатынастар орната бастады (Абрахманов, 2006: 58).

Қазақстан Республикасы ТМД мемлекеттері арасында бірінші болып ұзақ мерзімге арналған стратегиялық дамуы жоспарын таңдап алған елдің бірі болды. 1997 жылы 11 қазанда «Қазақстан-2030» атты ұзақ мерзімді дамуы стратегиялық бағдарламасын қабылдады. Мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ең алдымен көршілес шет елдермен екі арадағы шекараны дәйектілікпен бекітті. «Қазақстан – Қытай мемлекеттік шекара сызығын демаркациялау туралы хаттаманы бекіту» заңына сәйкес 1999 жылы мемлекет басшылары шекаралық мәселелерді толық реттеп, құжатқа қол қойды. Бұл келісім-шарттың тарихи маңызы ерекше зор еді. Себебі Қытай 15 мемлекетпен шектеседі. Олардың бізден басқа бір де біреуімен Қытайдың толық шекаралық келісімі әлі жоқ. Ғасырдан ғасырға созылған шекаралық дауға соңғы нүкте қойылды. Енді 1782 шақырымдық шекара сызығындағы белдеу халықаралық деңгейде мойындалған заңмен қорғалады. Ал 2005 жылы 18 қаңтарда әлемдегі ең ұзын шекаралық белдеу болған Қазақстан – Ресей шекарасы анықталып, Біріккен Ұлттар Ұйымы тарапынан мойындалды. Қазақстан – Ресей шекарасы құрлықтағы ең ұзын шекара болып табылады. Оның ұзындығы – 7591 шақырымды құрайды. Қазақстан мен Ресей арасындағы шекараны межеллеу сияқты саяси салмағы ауыр мәселе әлемдік халықаралық құқықтық тәжірибеде өте сирек кездеседі, соған қарамастан қысқа уақыт аралығында шекара сызығының барлық нүктелері келістірілді. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы белгіленді (Назарбаев, 2008: 162).

Елімізде индустриалдық-инновациялық даму бағдарламасы қарқынды түрде жүзеге асырылып жатыр. Қазақ елінің дәл жүрегінен, Еуразия кіндігінен барша қазақстандықтардың мақтанышы әрі ұлттық жетістігіміз – Нұр-Сұлтан қаласы бой көтерді. Н.Ә. Назарбаев Қазақстан Республикасын және оның Елордасы – Нұр-Сұлтанды бүкіл әлемге паш етті. Елордамыз – республиканың бас қаласы – Нұр-Сұлтан күннен-күнге көркейіп қанат жайып келеді. Әлемдік картада егемен елдің Елордасы ретінде орын алғанына көп уақыт бола қоймаса да, әлем жұртшылығы үшін бейбітшілік көгершіні ретінде таныла бастады.

Табысты жүргізілген сыртқы саясаттағы жетістіктердің арқасында Қазақстан Республикасы БҰҰ, ЮНЕСКО, ЕҚЫҰ, ИКҰ секілді беделді халықаралық ұйымдардың салмақты мүшесіне айналып қана қоймай, мемлекетаралық қарым-қатынастарда да еліміздің мәртебесін көтеретін саяси оқиғаларға, тарихи кезеңдерге де бастамашы болды.

2010 жылдың 1-2 желтоқсанында Қазақстан Республикасының төрағалығымен Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының (ЫҚЫҰ) 56 мемлекетінің басшылары елордамызда бас қосып, Астана доктринасын бірауыздан қабылдады. Бұл іс-шараның маңыздылығы Елбасының: «11 жылдың ішінде осынау беделді халықаралық ұйымның жоғары деңгейдегі бас қосуын өткізу ешбір елдің қолынан келмеді. Қазақстан ғана бұл мақсатты іске асырды.

2011 жылы қаңтар-ақпан айларында Астана мен Алматы қалаларында Қазақстанда тұңғыш рет VII Қысқы Азиада ойындары жалауын көтерді. Бұл халықаралық спорттық іс-шараның өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі маңызы өте зор болды. Осы жылы 28-30 маусымда Астанада Ислам ынтымақтастығы ұйымы Сыртқы істер министрлері кеңесінің (СІМК) 38-ші сессиясы өтті. Сол сәттен бастап Қазақстан осы халықаралық ұйымға төрағалық етуге кірісті. Ал 2012 жылғы 22 қарашада Халықаралық Көрмелер Бюросына (ХКБ) мүше 161 елдің өкілдерінің жасырын дауыс беру барысында Астана жеңіске жетіп, ЕХРО-2017 халықаралық мамандандырылған көрмесі 103 елдің өтінімімен қолдау тауып, өтетін орын ретінде таңдалды. Көрме 2017 жылдың 10 маусым мен 10 қыркүйек аралығында өткізіліп,

Қазақстанның негізгі ірі жобаларының біріне айналды.

Мұндай тарихи маңызы зор оқиға еліміздің халықаралық деңгейдегі талассыз беделінің арқасында келгенін және қазақ дипломатиясының сыртқы саясаттағы табысты еңбегінің нәтижесі деп білеміз. Өсіп-өркендеген және қуатты Қазақ елі Елбасы бастаған жаңғырулардың мақсаты мен мазмұны болады. Еліміздің нығайып халықаралық беделінің өскенін көрген әрбір қазақстандықтың кеудесінде мақтаныш сезімі пайда болады. Қазір іргелі тәуелсіз ел, демократиялық дәстүрді берік ұстанған қуатты мемлекетке айналдық. Тарихты жасайтын тұлғалар тағылымы өскелең ұрпақтың ұлт мүддесіне қызмет етуіне жол ашып қана қоймай, әлемдік өркениеттің дамуына да ықпал етеді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан халқы ынтымақтасып, жалпыұлттық, ұлтаралық бірлікті нығайтуға, рухани-мәдени жаңғыруға қол жеткізді. Қысқа мерзім ішінде Тәуелсіз еліміз Кеңес империясынан мұра болып қалған көптеген өткір де өзекті мәселелердің шешімін тауып, саяси, экономикалық және әлеуметтік-

мәдени салаларға да реформалар жүргізді (Абдулпаттаев, 2006: 60).

Қоғамның қастерлі қазынасы – мәдениет. Ал мәдениеттің мәнді мәйегі – музей. 2014 жылдың 2 шілдесінде ашылған Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі де Тәуелсіздік жемісі болып табылады. Елбасының тікелей бастамасымен ашылған Ұлттық музей өткен тарихымызды байыптатады, рухани мұрамызды зерделейтін, ел тарихындағы ең ірі мәдени орталық. Кез келген мемлекет туралы алғашқы әсер мен түсінік оның тарихымен танысудан басталатыны белгілі. Міне, осы маңызды миссия Ұлттық музейге жүктелген. Тәуелсіздіктің жетістігін қоса алғандағы тарихымызды тұтас көрсететін және дамушы елден дамыған елге айналып отырғанымызды айғақтайтын киелі шаңырақ.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 30 жыл толуына орай ұйымдастырылған маңызды басқосу Ұлттық музей директоры Арыстанбек Мұхамедиұлының құттықтау сөзімен ашылды. **А. Мұхамедиұлы** ғылыми-тәжірибелік конференцияның мақсатын таныстырып, музей қабырғасында атқарылып

жатқан игі шараларға кеңінен тоқталды. Мәдени іс-шаралардың халыққа насихатталу жолдарын атап өтіп, кезекті ғалымдардың баяндамаларына берді.

Конференция жұмысына белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, саясаттанушы – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты **Берік Әбдіғали**, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің оқытушы-ғалымдары – **Серік Негимов**, **Марат Әбсеметов**, **Сұлтан Хан Аққұлы**, **Айболат Көшкімбаев**, **Роза Бағланова** атындағы «Қазақконцерт» мемлекеттік концерттік ұйымының директоры **Жеңіс Сейдуллаұлы** және Қазақ Ұлттық Өнер университетінің оқытушысы, режиссер, композитор, продюсер **Оралбек Сарыбасов** сынды ұлт руханиятының көрнекті өкілдері қатысты. Конференцияда алғашқы болып саясаттанушы ғалым, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты **Берік Әбдіғали** баяндама жасады. Ғалым Тәуелсіздіктің 30 жылдығы аясында қыруар жұмыстардың атқарылғанын баса айтты. Әсіресе, Алаштың тарихы мен тұлғалары, саяси-құғын сүргін құрбандарын толық ақтау және ұлт-азаттық көтерілістерге байланысты әлі де құпия мәліметтердің толық жарияланбауы жөнінде парасатты ой өрбітті. Алаш автономиясы және алаш әскеріне қатысты деректерді тілге тиек етті. Әлі де алаштың ашылмаған қырлары мен тұлғалары жетеді. Бірақ соны зерттеп жүрген тарихшылар аз. Көбінесе оған қаламгерлер мен журналистер, тіл мамандары қызығушылық танытады. Әсіресе, аймақтардағы Қазақ комитетін құрып, соны басқарған азаматтар мен уездердің төрағалары туралы өмірбаяндық сипатпен шектеліп, олардың қатпарлы болмысы мен қызметін ашудағы іргелі зерттеулердің аз екендігін атап көрсетті. Саяси құғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды. Оның негізгі мақсаты – заңсыз қудалаудың құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру. Бізде 100 мыңға жуық адам репрессияға ұшырады, 25-30 мыңы атылды деп айтамыз, алайда нақты тізім әлі жоқ. Іздеп жүрген ұрпақтары да аз, себебі ұмыттырып жіберген. Сонымен қатар сотсыз кәмпескеге түскен байлар, жер айдалғандар саны әлі анықталған жоқ. Мыңға жуық ең мықты деген аталарымыз «әлеуметтік-саяси жағынан қауіпті» деп танылып, барлық

мүлкі тәркіленіп, отбасымен жер аударылып, айдалып кетті. 1929-32 жылдары болған 372 халық көтерілістеріне қатысқан 80 мыңға жуық бауырларымыз да ақталмай отыр. Ақтау дегенде, оларды тек қағаз күйінде ғана емес, есімдерін елге қайтарып, ерліктерін ашып, жерленген жерлерін белгілеп, ескерткіш қою қажет. Мен Ұлытау ауданында былтыр 1928-38 жылдар аралығында сотталған, жер айдалған, атылған барлық жерлестерімізге арнап, «Тағзым тақтасын» аштым. Табылған есімдерді жазып қойдық. Тіпті 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне қатысқандардың есімін де жаздық. Қазақ талай қасіреттен өтті. Ақтабан шұбырындыдан, талай соғыстан, жұттан, жаппай аурулардан аман қалған. Қолдан жасаған ашаршылық, нәубет, зұлымдық қатты соққы болды. Ұлтты тізе бүктіріп, арқасын сындырды. Үрейді қанымызға сіңіріп жіберді. Соның әсерінен әлі де құтыла алмай келеміз. Сол нәубетте, аштықта қаза болған қандастарымыздың саяси құрбандар болғанын мойындауымыз керек. Олар үшін емес, өзіміз үшін. Біз қашанда олардың алдында қарыздармыз. Олар еліміздің аман қалу жолындағы құрбандары. Сол коммунистік, сталиндік мемлекет жасаған ауыр жарақаттан бүгінгі өзіміздің мемлекетіміз емдеу қажет деп қорытындылады.

Келесі баяндаманы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.д. **Серік Негимов** жасады. Ол: «Тәуелсіздік құбылысы Ұлы дала төріндегі Мәңгілік ел идеясымен, мемлекеттің қамал-қорғанындай шекарасымен, қорғаныс қабілетімен, ұлттық-тарихи санасымен, ана тілімен, ата дәстүрімен, Ата Заңымен, желбіреген көк Туымен, Елтаңбасымен, Әнұранымен, төл теңгесімен, бірегей рухани құндылықтарымен, ғылыми-шығармашылық әлеуетімен, асқақ та айбарлы Астанасымен, ұлы көшті жанартаудай лапылдап, жасындай жарқылдап жаңа өріске бастаушы Елбасымен төркіндес және сонау Күлтегін заманынан бастап ата-бабамыз аңсаған тәуелсіздік жайлы, Тәуелсіз елдің ұлттық идеясы туралы сөз қозғағанда ХХ ғасыр басындағы Алаш арыстарын айналып өте алмаймыз», – деді. Тәуелсіздік – қасиетті ұғым, сәулелі құбылыс. Сан ғасырлар мен замандар бойы бабаларымыздың асыл арманы болған тәуелсіздік ақ қанатты періште сипатында халқымыздың басына бақ болып қонды.

Отанымыз тәуелсіздік құшағында асқақтап, замана тарихтың ұбақ-шұбақ көшінің нешеме алуан қисапсыз суреттері, тағдыр тәлкегіне душар болған халқымыздың хал-ахуалы, зобалаң-дүрбелеңдері әлгі қойылымда көз алдында қайта тізілгендей, «Елім-айдың» зарлы-мұңлы әуені естілгендей; Ұлы дала – ұлт рухының шарайнасы, бақ-дәулеті, Ай мен Күндей баға жетпес, теңдесі жоқ қазына болып қайта жаңғырды. Орманбеттің: «Еділ – үйдің есігі, Жайық – үйдің жапсары, Түркістан – үйдің төрі» деп жырлайтыны; Қошке Кемеңгерұлының: «Түріктің алтын бесігі – Алтай, ержетіп, өсіп-өнген ордасы – Түркістан» деп толғанатыны; Мағжан Жұмабаевтың: «Түркістан – екі дүние есігі ғой, Түркістан – ер Түріктің бесігі ғой» деп жүрегіне бөлеп жырға қосатыны көпшіліктің туған жерге деген махаббатын күшейте түсті. Бағзы заманғы алтынжалды арғымақ мінген атақты қолбасшы Еділ батырдың, Түркі қағанаты дәуіріндегі Естемі, Бумын қаған, Елтеріс, Тоныкөк, Күлтегін тәрізді қағанат қаһармандарының ерлігі қайта жарқырап көрінді», – деп тоқталды.

Іс-шарада Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д. **Марат Әбсеметов** сөз алды. Ол: «Бүгін азаттықтың 30 жылдығына аяқ бастық. Әрбір елдің жылнамасында оның жаңа тарихының бастауы болған тағдыршешті таңдар болады. Біз үшін жаңа дәуірдің арайлы таңы 1991 жылы 16 желтоқсанда атты. Сол күні әлем көгінде «Қазақстан Республикасы» атты жаңа мемлекет пайда болды. Тұтас дәуірлердің куәсі болған халқымыз сан ғасырлық бұралаң әрі қиын жолмен жүріп өтті. Адам баласы сияқты, мемлекет те өмірінде екі ғұмырлық босағаны аттайды. Біріншісі – жарық дүниенің есігін ашу, екіншісі – ересек өмірдің табалдырығын басу. Екеуі де – қайталанбас, қастерлі мезеттер. Бұл – Әбу Насыр әл-Фарабидің айтып кеткен орамды сөзі, өнегелі өсиеті. Биыл рухы асқақ, тұғыры биік төл мемлекетімізге 30 жыл толды. Қарапайым тілмен айтқанда, нағыз ердің жасында, ұлы мақсаттардың басында тұрмыз. Тағылымы мол тарихымыз – сонау сақ дәуіріндегі, түркі бабалар тұсындағы, күні кеше 550 жылдығын ел болып тойлаған Қазақ хандығы кезеңіндегі, кешегі Екінші

Дүниежүзілік соғыстағы ұлтымыздың ұлы күрестерінің куәсі. Бұл – біздің өткеніміз, бұл – біздің тағдырымыз. Осы бір тарихтың ұзынсонар жолында азаттық деп аласұрған, еркіндік деп екпіндеген халқымыздың мұратын орындау бақыты бүгінгі біздің ұрпақтың еншісіне тиіпті. Расында да, тәуелсіздік пен теңдік, азаттық пен елдік қай халық үшін де дәмі балдай, мәртебесі таудай асыл ұғымдар болып саналады. Елу жылда ел жаңа деген халық даналығын баршаңыз білесіздер. Десе де, біз елу емес, небәрі 30 жылда қарыштап жаңаланған, төрткүл дүние бағалаған ел болдық. Ол да болса кешегі бабалар ерлігінің рухын алған, ертеңгі ұрпағына жол салған бүгінгі замандастарымыздың, сіздер мен біздердің еселі еңбектеріміздің арқасы», – деп тұжырым жасады.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры **Сұлтан Хан Аққұлының** жасаған баяндамасы «Алаш Республикасы мен Тәуелсіздік: ескі деректер мен әділ саралау және жаңаша тұжырым» деп аталды. Ғалым Алаш партиясының құрылуы, қайраткерлердің рөлі және тарихи маңызына кеңінен тоқталып, тың деректермен тұжырым жасады. Сонымен қатар Алаш тарихында Әлихан Бөкейханның ерекше орын алатындығына кеңінен тоқталып өтті. «Ә.Н. Бөкейханның 1906 жылы С.-Петербургта құрылған «Полярная звезда» масон ложасына мүше болғаны – тарихи факт. Алайда, одан шошынатын еш қисын жоқ. Себебі, орыстардың XX ғасыр басындағы қайта жанданған масон қозғалысы – алдына нақты саяси мақсат-мүдде қойған және саяси партиялардан жоғары тұрған құрылым болатын. Масон ұйымы бірыңғай Ресей жебейлерінің ұйымы деген пікір – ол ешбір негізсіз жаңсақ пікір. XX ғасыр басындағы масондардың басты да стратегиялық мақсаты – Ресейдің самодержавиелік билігін құлату болды. 1917 жылғы Ақпан төңкерісін жоспарлап жүзеге асырған да, Уақытша үкіметтің құрамын сонау 1915 жылы-ақ жобалаған да осы масон ұйымы болды. Алты Алаштың көсемі Әлиханның оған мүше болуы – сұқтанатын жайт емес, керісінше мақтан ететін оқиға. Өйткені, ол қазақтың ұлттық мемлекеттігін қайта құру отаршыл Ресей империясының өзін демократиялық мемлекет ретінде қайта құрмай мүмкін еместігін жақсы түсінді. Сол себепті де ең алдымен Ресейдің

самодержавиелік билігін құлатпай, қазақты отаршылдық бұғауынан босата алмайтынын Әлихан терең түсінді. Сол себепті де ол орыстың конституциялық-демократиялық партиясына мүше болып, патша билігіне қарсы күресті. Әлихан тек қазақтың ғана емес, бүкіл Ресей империясының да көрнекті саяси қайраткері болып табылады», – деп жаңаша тұжырымын жеткізді.

Тағылымы мол жиында даңқы біраз жерге жайылған Алтын Орда империясының тарихтағы орны, маңызы зор екендігі ғалымдардың тұшымды пікірлерімен жан-жақты қамтылды. Алтынордатанушы ғалым **Айболат Көшкімбаев** «Алтын Орданың әскери өнері» деген тақырыпта ой қозғады. Ол: «Жошы ұлысының әскери өнері жоғары деңгейде дамыды. Олардың әскери жүйесі ғұн, түркі дәуірінен басталып, солардың шын мұрагері Шыңғысхан мен оның ұрпақтары болды. Мәселен, қазір бәйгеге шабатын аттардың құйрығын түйіп қояды. Бұл – сонау көнеден қалған әдіс. Батырлар шабуылға шығарда аттарының құйрықтарын түйіп, жалауға таңбаларын салған.

Әскер оң қанат, сол қанат және орта шеппен құрылған. Әр шепке бір жасауыл қойып, ол әскерді сапқа тұрғызып отырған. Алтын Орда кезінде «батыр», «баһадүр» деген сөздер жиі кездеседі. Мәселен, Тоқтамысханның екінші ныспысы – Тоқтамыс батыр. Тарихи деректерде солай жазылады. Ол дәуірде хандар әскери өнерді толық меңгермесе, ел басқара алмаған. Жауынгерлер қаруға найза, қылыш, шоқпар, гүрзі қолданса, адам денесіне оқ өтпеу үшін түрлі сауыт киген. Жошы ұлысының әскері 1370-80 жылдары зеңбірек қолдана бастады. Бұл қару Орталық Азияда пайда болған, орыстар оны бізден алды. Шығыс сөзінде зеңбіректі «туфанг», орыстар «тюфяк» деп айтқан. «Алтын Орданы» алғаш зерттеген ғалым – Шоқан Уәлиханов. Әрине, ол кісі жеке ғылыми еңбек жазбаған, бірақ жазбаларында Жошы ұлысы туралы көптеген құнды мәліметтер келтіреді. Шоқанның өзі араб, парсы, түркі тілдерін жақсы білген. Ресей архивінде түрк тілінде жазылған деректер сақталған. Бірде орыстың Березин деген атақты ғалымы «Алтын Орда» дәуіріндегі жазылған деректерді түсінбегендіктен, Уәлихановқа хат жазып, одан көмек сұрайды, сөйтіп Шоқан оған ол деректерді шағатай тілінен аударып берген.

2019 жылы Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың қолдауымен атап өтілген Жошы ұлысының 750 жылдығының тағылымдық мәні зор болды. Бабаларымыз құрған ұлы империяға ескерткіш қою үшін екі орын бар: біріншісі – Талас, екіншісі – Ұлытау. Ұлытау – Жошы ұлысының ордасы тігілген жер. Сондықтан осы өңірге Жошы, Бату, Берке хандардың ескерткішін қойып, музей салып, жұртшылық жиі табан тірейтін тарихи саябаққа айналдырсақ дұрыс болар еді», – деп сөзін қорытты.

Конференция барысында Қазақстан Республикасының Еңбек сіңірген қайраткері Роза Бағланова атындағы «Қазақконцерт» мемлекеттік концерттік ұйымының директоры **Жеңіс Сейдуллаұлы:** «Жақында үкімет қаулысымен «Қазақконцерт» мекемесі қазақтың бұлбұл әншісі Роза Бағланованың есімімен аталып, келесі жылы әншінің 100 жылдық мерейтойына байланысты дайындық жұмыстарын бастады», – деді. – Шын мәнінде, Қазақстан үшін Тәуелсіздіктің отыз жылы ілгерілеу мен орнықты дамудың кезеңі болды. Қазақ елінің тарихы, егемендік жылдарында жеткен жетістіктері, сөз жоқ

Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың есімімен тығыз байланысты. Біздің мақсат – Елбасы идеясы айналасында топтасып, жаңа Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Мәңгілік ел құндылықтарын сақтау арқылы басты байлығымыз – Тәуелсіз Қазақстанды келешек ұрпаққа қалдыру жөніндегі алға қойған міндеттерін жүзеге асыру. Ұранымыз – Тәуелсіздіктің ұлы жолы мәңгі болуы тиіс!» – деп атап өтті. «Тәуелсіздік жылдарында талантымен таңдай қақтырған жас өрендердің тұтас легі өсіп-жетілді. Бүкіл әлемді аузына қаратқан ғажайып дарын иелері де Димаш Құдайберген, Әлішер Каримов, Рухия Байдүкенова, Әділхан Макин, Әміре, Жанар Дұғалова және т.б. Олар – Қазақстанның мәдени келбеті, елімізді халықаралық аренада танытып, Тәуелсіздік құндылықтарын жер жүзіне паш ететін рухани елшілеріміз, біздің айрықша күшіміз. Осындай азаматтарға қамқор болу – мемлекеттің міндеті», – деп сөзін қорытындылады.

«Барлық өнердің ішіндегі біз үшін ең маңыздысы – кино!» Осыдан ғасырға жуық уақыт бұрын көтерілген қызыл көсем ұраны

әлі күнге өз өзектілігін жойған жоқ. Жоймақ тұрмақ, бұл өнер маңызы күн өткен сайын үдей түсуде. Өйткені, әлемдік ықпал үшін күрес жаңа ғасырда жаңа сипатқа ие болды. Жер-жаһанды қаруға жалындырмақ пиғылдың күні өтіп, ендігі жерде ол әрекет әлемді ауызға қаратудың жаңа тәсіліне аяқ басты. Оны мәдени-идеологиялық майдан дер едік», – деп режиссер **Оралбек Рахманқұлұлы** сөз алды. Оралбек Рахманқұлұлы өз баяндамасында Тәуелсіздік алған жылдардан бергі уақытта Қазақстандағы деректі фильмдердің түсірілуі мен даму барысы жайлы ой қозғады. Өзінің түсірген туындылары «Алтын-ай», «Алтынбектің әндері», «Бата», «Этнограф Жәнібеков», «Тұрсынхан», «Жыр алыбы – Жамбыл», «Ақан сері әндері», «Ұшырдың баптап ұядан», «Жыл мезгілдері», «Қалың елім, қазағым», «Бекзат Саттарханов», «Ақтайлақ би», «Жібек жолы – Қазақстан», «Байұзақ Албани» сынды деректі фильмдердің шығу тарихына тоқталды. Соңғы кездері Өнер университетіндегі өзі кино өнеріне баулып жүрген шәкірттері де республикалық және халықаралық фестивальдерде жүлделі орындарға ие болып жүргендігін айтты. Әсіресе

былтырғы үлкен жоба Халық жазушысы, Еңбек Ері Әбіш Кекілбаевтың «Ұйқыдағы арудың оянуы» туындысына арнап түсірілген деректі фильмі шетелдік кинофестивальдерде олжалы оралған.

Ғылыми конференцияның қорытынды бөлімінде ғылыми орталықтар мен өңірлердегі музей басшылары zoom платформасы арқылы байланысқа шықты. Сөз алған баяндамашылар – Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-қорық музейінен **Б. Байболов**, Ы. Алтынсарин мемориалдық музейінен **Н. Шектібаева**, Нұр-Сұлтандағы «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институтының директоры **Жандос Әубәкір** Тәуелсіздігіміздің 30 жылдық мерейтойы қарсаңында атқарылып жатқан игі шаралардың мән-жайымен таныстырып, болашақтағы атқарылатын жаңа жобаларға тоқталды. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласы негізінде елімізде атқарылар тың бастамалар барлық өңірлерде жүзеге асады деген пайыммен конференция өз жұмысын қорытындылады.

Әдебиеттер

1. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. – Алматы: Раритет, 2010. – 448 б.
2. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. – Алматы: Атамұра, 2006. – 392 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі. // Егемен Қазақстан. № 21. 18 қаңтар 2008 ж.
4. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. – Алматы: Қарасай, 2006. – 216 б.

References

1. Aıaǵan B.Ǵ., Ábjanov H.M., Mahat D.A. Qazirgi Qazaqstan tarihy. – Almaty: Raritet, 2010. – 448 b.
2. Abrahmanov S. Táýelsizdik shejiresi. – Almaty: Atamura, 2006. – 392 b.
3. Nazarbaev N.Á. Nur Otannıń damýynda jańa beles bastaldy. Memleket basshysy N.Á. Nazarbaevtiń «Nur Otan» partıasy Saıası keńesiniń keńeilgen otyrysynda sóılegen sózi. // Egemen Qazaqstan. № 21. 18 qańtar 2008 j.
4. Abdýlpattaev S. Halyqaralyq qatynastar jáne Qazaqstannıń syrtqy saıasaty. – Almaty: Qarasai, 2006. – 216 b.

МӘДЕНИ МҰРА

Ибраева Г., Хасенов С.

Национальный музей Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: syrymhasenov22@gmail.com

ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ

*Республиканская научно-практическая
конференция «Путь Независимости:
становление, развитие и перспективы»*

В 2021 году исполнилось 30 лет, как мы стали независимым государством. Указом Главы государства К. К. Токаева на высоком уровне начата организация 30-летнего юбилея независимости, повышение ее познавательного уровня. 5 января текущего года была опубликована статья Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева «Независимость превыше всего». В данной статье глава государства подробно остановился на достижениях, достигнутых за 30 лет с момента обретения независимости и поставил на весы истории. Каждый сознательный гражданин, выходя на вершину освобождения, задается вопросом: «Каких успехов мы достигли за тридцать лет?», «Какую страну мы оставим для следующего поколения?», «Что еще мы будем делать, чтобы укрепить нашу государственность?» и т.д. С этой точки зрения, это важный момент, когда мы вновь возвращаемся в прошлое, размышляем о своих достижениях и недостатках, чтобы объединить наши мечты – цели и сделать новый рывок в будущее.

Национальный музей Республики Казахстан, внося вклад в мероприятия, проводимые в рамках этого праздника, организовал в стенах музея республиканскую научно-практическую конференцию «Путь Независимости: становление, развитие и перспективы».

Цель мероприятия – всестороннее обсуждение истории обретения суверенитета и становления нового государства, роли стратегических инициатив Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы в развитии независимой страны, социально-экономического развития страны за годы независимости и научно-исследовательских и культурно-просветительских возможностей музеев исторической направленности на современном этапе.

Ключевые слова: история независимости, стратегические программы, личности Алаш, Золотая Орда, деятели культуры, киноискусство.

Ibraeva G., Khasenov S.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: syrymhasenov22@gmail.com

THE WAY OF INDEPENDENCE AND THE NATIONAL MUSEUM

*Republican Scientific and Practical Conference
«The Way of Independence: Formation,
Development and Prospects»*

In 2021 we celebrate the 30th anniversary of independence. By the decree of the Head of State K. K. Tokayev, the organization of the 30th anniversary of independence, raising its cognitive level, has begun at a high level. On January 5 of this year, an article by the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev «Independence is above all» was published. In this article, the head of state dwelled on the achievements achieved over 30 years since independence and put it on the scales of history. Every conscientious citizen, reaching the peak of liberation, asks the question: «What successes have we achieved in thirty years?», «What country will we survive for the next generation?», «What else will we do to strengthen our statehood?» the questions are certainly of concern. From this point of view, this is an important moment when we return to the past again, reflect on our achievements and shortcomings in order to unite our dreams – goals and make a new leap into the future.

The National Museum of the Republic of Kazakhstan, contributing to the events held within the framework of this holiday, organized within the walls of the museum a republican scientific and practical conference «The Path of Independence: Formation, Development and Prospects».

The purpose of the event is a comprehensive discussion of the history of gaining sovereignty and the formation of a new state, the role of strategic initiatives of the First President of the Republic of Kazakhstan-Elbasy in the development of an independent country, the socio-economic development of the country over the years of independence and research, cultural and educational opportunities of museums of historical orientation at the present stage.

Key words: history of independence, strategic programs, personalities of Alash, Golden Horde, cultural figures, cinematography.

Таймагамбетов Ж.К.
Национальный музей Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДОКЛАДОВ АВТОРА НА МЕЖДУНАРОДНЫХ НАУЧНЫХ КОНФЕРЕНЦИЯХ ПРОЕКТА ЮНЕСКО «ВЕЛИКИЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ» (2008-2019 гг.)

В статье содержатся краткие сведения о выступлении гнс Национального музея РК, академика НАН РК Таймагамбетова Ж.К. с основным докладом на конференциях за пределами страны, так как он является одним из постоянных и последовательных участников всех Международных конференций на тему «Великие переселения народов» проводимых сегодня фондом «Культура» под патронажем ЮНЕСКО.

Ключевые слова: культура, миграция, территория, палеолит, антропология, артефакт.

Международный научный проект «Великие переселения народов» стал глобальным проектом Казахстана под эгидой ЮНЕСКО, осуществляемым с 2008 года по инициативе, тогда еще посла Казахстана при ЮНЕСКО, Олжаса Сулейменова. С тех пор, проведены семь международных конференций в различных частях Света и каждая из них имела свою тематику, относительно заселения того или иного региона первочеловеком или же появления этносов и их переселений.

Мне выпала честь принимать участие и выступить с докладами на всех вышеуказанных конференциях. Коротко остановлюсь на содержании своих докладов.

1-я конференция «Первые великие переселения народов» состоялась в 2008 году во Франции, в Париже, в штаб-квартире

ЮНЕСКО. На нем я выступил с докладом «Казахстан – один из очагов древнейших культур Евразии» (Taimagambetov, 2008: 45-49).

Одной из актуальных проблем в современной фундаментальной науке является проблема первоначального заселения человеком территории Казахстана. Когда появился первый человек на территории Казахстана и каким была палеографическая ситуация первобытного человека в эпоху плейстоцена?

За последние годы нами обнаружены и изучены сотни стоянок каменного века датирующихся в хронологическом интервале от верхнего плиоцена до голоцена. Многие из них являются комплексными и несут следы очень длительного пребывания древних гоминид на одних и тех же геоморфологических позициях,

Париж, 2008 г. Профессора Байпаков К.М.,
Ахметов А.К., Таймагамбетов Ж.К.
В центре Сулейменов О.О.

Paris, 2008. Professors Baypakov K.M., Akhmetov
A.K., Taimagambetov Zh.K.
In the center of Suleimenov O.O.

нередко на протяжении несколько сотен и сотен тысяч лет.

Отсюда, огромные территории Казахстана, безусловно, играли важнейшую роль промежуточных ареалов, через которые проходили миграции древнего человека с юга, с востока на запад, и наоборот, что предопределяло ранее заселение этих районов человеком.

2-я конференция «Заселение Америки до Колумба» прошла в 2011 году в США, в г.Нью-Йорке, в Колумбийском университете. Доклад мой звучал «К вопросу о первоначальном заселении территории Америки» (Taimagambetov, 2015: 17-21).

На сегодня доминирует теория, что люди пришли в Америку из Азии по сухопутному перешейку между материками и что происходило такое переселение не один раз. Заселение Америки было длительным процессом, длившемся не одно тысячелетие. Но факты – есть факты. Археологические открытия в Казахстане, Сибири и на Дальнем Востоке, а точнее каменные артефакты точь-в-точь повторяют орудия, найденные на

североамериканском континенте. Кроме того, проведенный анализ ДНК подтвердил родственность древних людей Америки и казахского Алтая. По словам профессора антропологии Теодора Шурра, возглавляющего пенсильванское исследование, Алтай – это «ключевая точка, место, куда люди приходили и откуда уходили в течение тысяч и тысяч лет».

Все это позволяет заявить: человек мигрировал с территории современного Казахстана, из Алтайского края, сначала в Сибирь, потом – на северо-восточную оконечность Азии, а потом – в Америку.

3-я конференция прошла в 2013 году в Южной Корее, в Сеуле, в Ханьянгском университете, где речь шла о заселении Юго-Восточной Азии и Дальнего Востока до нашей эры. Мой доклад звучал «Казахстанские степи в эпоху энеолита» (Taimagambetov, 2013: 8-12).

Энеолит казахстанских степей имеет свои яркие особенности. Каменная индустрия в рассматриваемый период не только не деградировала, но поднялась на еще более высокий уровень. Человек до максимума смог реализовать возможности обработки камня

Нью-Йорк, 2011 г. В президиуме Сулейменов О.О., посол и Таймагамбетов Ж.К.

New York, 2011. Presidium OO Suleimenov, Ambassador and Zh.K. Taimagambetov

(сверление, самозатачивающиеся топоры, крупные наконечники копий с идеальной аэродинамической формой, гравировка и др.) и значительно расширил ассортимент производственно-хозяйственного инвентаря, в том числе керамического и костяного.

Уникальное поселение того времени с богатым залеганием костных остатков лошадей в 80-х годах прошлого столетия обнаружил советский и казахстанский археолог В.Ф. Зайберт. На основании находок впоследствии он выделил отдельную Ботайскую культуру, которая характеризует степной энеолит Северного Казахстана (Урало-Иртышское междуречье) и датируется III-II тысячелетием до нашей эры.

4-я конференция «Великие переселения: заселение Европы», прошла в 2014 году в Испании, в университете Гранады. Доклад мой «Кошкургано-Шоктасский палеолитический комплекс в травертинах Казахстана и аналогичные памятники Европы» вызвал интерес среди ученых не только археологов, антропологов, геологов, историков, но и генетиков, лингвистов и т.д. (Таймагамбетов, 2008: 31-34).

В последние годы, одной из самых обсуждаемых, дискуссионных и противоречивых проблем в науках, особенно, в области палеоантропологии и первобытной археологии является вопрос формирования

человека современного физического и генетического типа. С этой целью мы рассматриваем стратифицированные памятники раннего палеолита в травертинах Казахстана, их происхождение и сопоставляем их с аналогичными памятниками Европы, Азии. Совместно с коллегами из Института археологии СО РАН (г. Новосибирск) ведется многолетнее изучение палеолитических объектов на юго-западном склоне хребта Каратау в Туркестанской области.

Своеобразие кошкургано-шоктасского индустриального комплекса на фоне центрально-азиатского региона не такое уж большое. Аналогичные комплексы имеются в материалах стоянки Кульбулак (Узбекистан), а также в памятниках «лёссового палеолита» Лахути, Каратау, Кульдара (Таджикистан). Сравнение кошкурганских материалов с микроиндустриями ашельского времени Европы указывают на их большую близость. Имеются в виду комплексы: Вертешселеш (Венгрия), Бильцингслебен (Германия), Изерния Ла Пинетта (Италия). На Востоке похожие комплексы имеются в Китае (Донгута), Япония (Бабодан, Дзадзараги).

Если казахстанские памятники датируются возрастом 510 тысяч лет, то Бильцингслебен в пределах 350 тысяч лет тому назад. Тем не менее, исследования различных травертиновых объектов на территории

Казахстана, Узбекистана, Венгрии, Германии, Италии и других схожих объектов свидетельствуют об их формировании в едином экологическом и культурно-хронологическом контексте. Это, в свою очередь, наталкивает на мысль о выделении специфичной культурной адаптационной традиции, существовавшей на данной территории в эпоху раннего палеолита.

В 2015 году, в Национальном музее РК г. Астаны прошло расширенное заседание круглого стола «Казахстан: перекресток древних культур», с целью подведения предварительных итогов и обсуждения перспектив по реализации научного проекта «Великие переселения». В нем приняли участие видные ученые Казахстана и России. Основной доклад прозвучал в выступлении Олжаса Сулейменова.

В моем выступлении было подчеркнуто, что глобальный научный проект Казахстана, получивший огромный резонанс в мировом научном сообществе, показал, что все народы вышли из общей «колыбели». И прежде чем закрепиться в местах нынешнего обитания, каждый этнос неоднократно

перемещался и имел несколько предыдущих прародин. То есть территории нынешних народов устанавливались в результате многочисленных миграций. И за сотни тысяч лет сформировались внешне различающиеся, но морфологически и генетически родственные расы одного вида. А территория Казахстана играла важную роль промежуточного ареала, через которую проходили миграции древнего человека (Таймагамбетов, 2015: 19-31).

5-я конференция продолжила работу в 2015 году в Израиле, в г. Иерусалиме. Данная конференция «Великие переселения: заселение Передней Азии» проводимая по инициативе казахстанского фонда «Культура» явилась частью Плана действий ЮНЕСКО по проведению Международного десятилетия сближения культур (2013-2022 гг.), которую ООН провозгласила по предложению в то время, Президента Казахстана Н.А. Назарбаева.

Мой доклад прозвучал как «Эволюция и миграции первочеловека: из Передней Азии в Казахстан» (Taimagambetov, 2016: 27-38). В нем освещены основные события становления и эволюции человека, которые протекали на территории Африки.

Сеул, 2013 г. В центре Сулейменов О.О.,
Таймагамбетов Ж.К.

Seoul, 2013. In the center Suleimenov O.O.,
Taimagambetov Zh.K.

Древнейшим надежно датированным прямым предком человека является *Homo habilis*. Самые древние находки *Homo habilis* датируются в 2,4 млн. лет, а поздние хабилисы жили примерно 1,7 млн. лет тому назад.

Архантропы (*Homo ergaster* и *Homo erectus*) появились на свет около 1,8 млн. лет назад, судя по находкам на восточном и западном берегах оз. Рудольф (Туркана) в Кении.

Находки *Homo erectus* на Яве и в Китае оцениваются в настоящее время в 1,2 млн. лет. Самые ранние европейские гоминиды имеют возраст 0,8 млн. лет. К этому времени относятся первые и достоверные следы жизнедеятельности человека на территории Казахстана.

За сотни тысяч лет первобытные люди, оставили в районах Каратау, Мангистау и в Прибалхашье огромное количество артефактов, которые покрывают площади в десятки квадратных километров. Такое поверхностное залегание археологических материалов предоставляет ученым огромные возможности для технико-типологических исследований каменных орудий.

Эпоха неолитов – людей современного физического типа, т.е. вида *Homo sapiens*, следы которых обнаружены также в Африке, датируются от 50-ти до 200 тыс. лет. На Ближнем Востоке в течение многих лет исследуются пещеры с останками «классических» (Табун, Кебара, Амуд, Шанидар) и «прогрессивных» (Схул, Кафзех) неандертальцев. Только недавно были получены даты, которые заставили пересмотреть филогенетические и хронологические взаимоотношения этих гоминид. Оказалось, что «классические» неандертальцы имеют возраст не более 70 тыс. лет, тогда как «прогрессивные» – от 70 до 100 тыс. лет. Теперь последние рассматриваются как метисные формы неандертальцев и сапиенсов.

Вывод, который следовал из моего выступления, что в раннем плейстоцене Левант был одной из наиболее вероятных транзитных территорий распространения *Homo ergaster*, *Homo erectus* из Африки в Евразию. Убеждения – местонахождение на Ближнем Востоке – не самое раннее свидетельство выхода людей из Африки. Наиболее ранние местонахождения палеолитического времени на Ближнем

Востоке открыты и исследованы на территории Израиля. Это стоянка Еврон, около города Хайфа, Эрк-эль-Ахмар, Бизат Рухама. Каменная индустрия последней очень близка кошкуррано-шоктасскому комплексу хребта Каратау.

Гипотеза о том, что территория Казахстана была заселена первочеловеком в раннеашельское время из территории Передней Азии, тоже не исключение.

6-я конференция вновь состоялась в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже 29-30 ноября 2016 года. Мне выпала честь выступить с докладом «Древнейшие памятники палеолита Казахстана и проблемы раннего расселения человечества» (Таймагамбетов, 2016: 73-83) ⁷

К счастью, в Казахстане известны и ископаемые, т.е. перекрытые рыхлыми отложениями палеолитические памятники: Кошкурран, Шоктас, стоянка им. Ч. Валиханова (все в Южном Казахстане), Шульбинка, (Восточный Казахстан), Ешкитау (север Западно-Казахстанской области), Майбулак близ Алматы, Батпак (Центральный Казахстан). На этих памятниках сохранились остатки костей животных, на которых охотились первобытные люди, а из вмещающих пород можно извлечь информацию о геологических, климатических, палеоботанических условиях времени их жизнедеятельности. Из многочисленных местонахождений ископаемой фауны в различных регионах Казахстана описаны виды млекопитающих, которые получили название Кошкурранский фаунистический комплекс. В него, по определению палеозоолога Б.С. Кожамкуловой входят: южный слон, настоящая древняя лошадь – Мосбахская, напоминающий африканского осла, носорог Мерка, сибирский эластомерий, гигантский верблюд, бизон Шётензака, широколобый лось, благородный олень, газель. Кости этих животных в разных количественных соотношениях встречаются на древнепалеолитических памятниках Южного Казахстана – Кошкурран, Шоктас и др. совместно с каменными орудиями первобытного человека. Наиболее ранние культуросодержащие горизонты с микроиндустрией имеют даты: 510 ± 23 ; 487 ± 20 ; 470 ± 35 ; 427 ± 48 тыс. л. назад, полученные методом ЭПР (электронно-парамагнитный резонанс) по костям ископаемых животных, на основе чего академик РАН А.П. Деревянко,

выдвинул теорию о двух этапах – миграционных волнах – заселения первобытными людьми Старого Света. О появлении эректусов на территории Казахстана в раннем плейстоцене свидетельствуют многочисленные памятники открытого типа с древнепалеолитической индустрией – Борыказган, Танирказган, Кызылтау и др.

Очередная конференция состоялась в конце ноября 2019 года, в Российском университете Дружбы народов, в г. Москве, на которой я выступил с докладом «Роль кочевников Центральной Азии в образовании раннесредневековых государств Европы».

Хотелось бы более подробно заострить внимание на данной проблеме, не претендуя на полноту раскрытия вопроса.

В истории раннесредневекового периода, которое приходится на I тыс.н.э. не только в Центральной Азии, а в целом Евразии происходят глобальные миграционные движения разноэтнических племен, вошедшее в историю как «Великое переселение народов». В ее хронологии можно выделить 3 этапа миграционных процессов, в зависимости от того, кто являлся главной движущей силой: 1^{-й} – «сармато-готский» - I-IV вв; 2^{-ой} – «гуннский» IV-V вв; 3^{-й} – VI-VII вв. «аварский» (Байжумин, 2012).

Проблеме Великого переселения посвящены многочисленные исследования, в основном германистов, которые, естественно, связаны с изучением истории древнегерманских племен. В работах же посвященных тюркским племенам основная роль отводится исключительно гуннам, хотя не малую роль в Переселении сыграли и другие тюркские кочевники, а гунны были лишь ее частью. Здесь речь не идет о каком-либо принижении особой роли гуннов. Гунны лишь на заключительном этапе «Великого переселения народов» возглавили разноэтнические племена (Буданова, 1990).

В европейских же источниках первые упоминания о гуннах датируются II веком н. э. и относятся к региону в восточной области Прикаспия. Однако среди исследователей нет уверенности, касаются ли эти известия непосредственно гуннов, или являются простым созвучием, к тому же среди них нет единой точки зрения по поводу этногенеза гуннов. Тойнби А. утверждает, что «несмотря на нерегулярные набеги на оседлые цивилизации,

Гранада, 2014 г. Доклад Таймагамбетова Ж.К. | Granada, 2014. Report by Taimagambetov Zh.K.

Иерусалим, 2015 г. Таймагамбетов Ж.К. | Jerusalem, 2015. Taimagambetov Zh.K.

временно включающие кочевников в поле исторических событий, общество кочевников является обществом, у которого нет истории» (Тойнби, 1991).

Еще в XIX веке казахский ученый востоковед Ч. Валиханов отмечал: «в Европе до сих пор господствует ложное понятие, представляющее кочевые племена в виде свирепых орд и беспощадных дикарей; понятие о кочевом... киргизе (казахе) тесно связано с идеей грубого и скотоподобного варвара. Между тем, большая часть этих варваров имеет свою литературу и сказанья, письменные или устные...» (Валиханов, 1961. Т.1).

Отношения европейского востоковедения к степным цивилизациям наиболее ярко выразил О.О. Сулейменов: «Досталось от науки кочевникам. Рваные юрты, грязь и нищета XIX века произвели такое угнетающее впечатление на европейских ученых, что

сама мысль о возможности древнейших культурных контактов степи и Европы казалось кощунственной» (Сулейменов, 1975)

К сожалению, и до настоящего времени существует евроцентрический взгляд на тюркскую проблему, согласно которому тюрки, тюркские народы не могли внести вклад в мировую цивилизацию, в силу того, что они были кочевниками, не имевшим ничего своего. К примеру, утверждения Солженицына А.И. о казахах, до сих пор пасущих только баранов (!?). Однако исследователи серьезно занимавшиеся данной проблемой Гумилев Л.Н., Окладников А.П., Маргулан А.Х., Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. и др. доказали и однозначно пришли к выводу о наличии высокоразвитого уровня кочевой цивилизации среди народов Евразии, которая за три тысячелетия прошла законченный цикл творческой эволюции (Гумилев, 1979).

«Қазақстан: ежелгі мәдениеттер тоғысы» атты тақырыптағы дөңгелек үстел

Расширенное заседание круглого стола на тему: «Казахстан: перекресток цивилизаций»

Дөңгелек үстелдің мақсаты

Жер қауымындағы адамзат қоныстануының тарихын және үдерісін зерттеудің алдын ала қорытындыларын шығару; еркенілеттер, мәдениеттер мен діндер арасындағы диалогты нығайту; адамның оны алғаш ісеру кезінде субурлық аумағына келген тайпалар мен халықтардың географиялық шығу тегін зерттеу және «Халықтардың ұлы қоныс аударулары» жаһандық жобасының даму перспективалары т.б.

Подведение предварительных итогов в изучении исторических цивилизаций, культур и религий; в изучении миграционных процессов в период его первоначального освоения человеком.

Возвращаясь к теме, академик Бернштам А.Н. утверждал, что «истoki европейского Переселения, следует искать в Центральной Азии, задолго до появления основной массы гуннов в степях Северного Причерноморья» (Бернштам, 1970).

Ранняя история Великой Степи – это часть глобальной тюркской истории. «Перемещаясь на огромные расстояния, кочевники не раз изменяли этническую и государственную картину Евразии» (Сулейменов, 2002). Тюркские кочевники на протяжении двух тысячелетий играли значительную роль в развитии государств от Востока до Западной Европы, что явилось переломным этапом во всемирной истории в целом.

Крупнейшим суперэтнoсом истории раннесредневековой Евразии были тюрки – выходцы из глубин Центральной Азии. Позже степи Центральной Азии заселили

тюрки, скифы, монголы и ряд других народов. Несмотря на этнические и языковые различия, кочевой образ жизни сделал народы похожими друг на друга.

Есть мнение, что скифы создали первое государство кочевников, но, они не могли создать объединенную и могущественную империю, так как племена были в состоянии раздробленности.

По китайским источникам, слово «хунну», или «сюнну», т.е. «гунн» происходит от названия реки Орхон в современной Монголии. Победив основателя династии Хань Лю-Бана гунны подчинили китайцев своей власти. В результате, была создана могущественная держава гуннов (209г. до н.э.- 93г. н.э.), простиравшаяся от озера Байкал до Тибета, от Восточного Туркестана до реки Хуанхэ (Козыбаев, 2006). Хуннская держава была первой кочевой империей в Центральной Азии. Она возникла на рубеже III и II вв. до н.э. (Крадин, 2001). В середине I в. до н.э., или точнее в 55 году до н.э. Гуннское государство разделилось на южных и северных гуннов. Южные гунны попали под власть династии Хань. Северные гунны в конце I в. до н.э., чтобы сохранить независимость, дошли на западе до Тарбагатай. Здесь, гунны заключили с проживавшими кангюями мирное соглашение. Это была первая волна переселения хунну на территорию Казахстана и Средней Азии (Кан, 2013). Ссылаясь на недавно изданную монографию известного антрополога, академика О. Исмагулова «Происхождение казахского народа» до прихода гуннов антропологический тип насельников Казахстана был европеоидный, и только с проникновением гуннов появляются монголоидные черты (Исмагулов, 2019). Благодаря исследователю, первые казахстанские антропологические материалы использованы в качестве исторического источника информации по этногенезу и этнической истории казахского народа. Научная деятельность ученого по проблемам палеоантропологии, этнической краниологии, серологии, соматологии, одонтологии, дерматоглифики способствовала установлению генетической преемственности на протяжении нескольких тысячелетий между древним, средневековым и современным населением Казахстана. Ученому удалось

Фонд «Культура»
«Culture» Foundation

дің кеңейтілген отырысы
«древних культур»

Цель круглого стола
История и процессы расселения человечества по планете Земля; в укреплении диалога между географического происхождения племен и народов, пришедших на территорию субконтинента Евразия, перспективы глобального проекта «Великие переселения народов» и т.д.

Международная конференция
«Великие переселения: Заселение Европы»
10-11 декабря 2014 года
Гранада, Испания

доказать единство генофонда популяции казахов и ее генетические связи с их близкими и дальними физическими предками. Автор выдвинул концепцию об антропологической преемственности казахов от андроновцев 40 веков преемственности, или 4 тысячи лет. В связи с этим стоит отметить, что андроновцы были европеоидами, в то время как у современных казахов доля европеоидности около 30%. В этом можно убедиться: если поставить рядом два черепа – не так давно умершего казаха и человека эпохи бронзы, к примеру, бегазы-дандыбаевского времени, то отличить их друг от друга будет почти невозможно. Этот факт, свидетельствующий о генетической преемственности казахов с древнейшими насельниками их земель, – яркое подтверждение того, что казахи всегда обитали на обширной территории, которая сегодня называется Казахстан. Однако, согласно палеоантропологическим данным, в середине I тысячелетия до н. э. племена саков, а это преемники андроновцев обитавшие на территории Казахстана, стали подвергаться процессу расового смешения с представителями племен центральноазиатского происхождения. По физическому типу последние обладали монголоидными чертами. Следует отметить, что данный миграционный процесс, по всей вероятности, стал началом проникновения прототюрков на территорию Великой степи. Отсюда вывод: казахи – не мигранты на территории, где сейчас они проживают. До Казахского ханства здесь было более 12 государств. На протяжении веков они меняли свои названия, это был непрерывный культурный процесс, который развивался на одной территории, благодаря этногенезу, культуре.

Начало второй волны массового передвижения гуннских племен на запад, под натиском китайцев, относится к I в. н.э. и растянулось до IV в. н.э. Это движение на Запад из Центральной Азии, через территорию Казахстана привело в движение все другие массы пестрых по этническому составу кочевников и получило название Великое переселение народов. Начиная с этого времени, происходил синтез, интеграция общественных отношений, культур и традиций племен и народов, населявших евразийское пространство.

В 375 году тюркоязычные гунны под предводительством Баламбера переправились через Волгу. Они подчинили большую часть остготов, которые жили в низовьях Днепра, и заставили вестготов, живших в низовьях Днестра отступить во Фракию, что находилась в восточной части Балканского полуострова. Территория Северного Причерноморья, где проживали готы была покорена гуннами. Готские племена вошли в состав гуннов. Здесь отметим, что готы, которых в древнегерманских сказаниях не случайно называют народом «видевшим Азию», а в современной историографии предпочитают считать германоязычными, на самом деле являются позднеаланскими (сако-сарматскими) тюркоязычными кочевыми племенами, коренной территорией формирования которых было Приаралье. Об этом факте, на основании ранних греческих источников, в корне опровергающим теорию о скандинавском происхождении готов известно из работы Николая Карамзина (Карамзин, 1989).

В 395 году гунны совершили походы в Закавказье и Месопотамию, подошли к Константинополю, столице Восточной Римской империи. Затем, опустошили восточно-римские провинции Сирию и Каппадокию, в Малой Азии. С этого времени основная ветвь гуннов обосновалась в Паннонии (западно-римской провинции на правом берегу Дуная, ныне – территория Венгрии) и Австрии, совершая оттуда набеги на Восточную Римскую империю. По отношению к Западной Римской империи до середины V века гунны выступали как союзники в борьбе против германских племён. В гуннском союзе к этому времени оказался уже чрезвычайно пёстрый состав германских и негерманских народов: булгары, остготы, герулы, гепиды, сарматы и др. (Булекбаев, 2016).

Само же понятие «германские племена эпохи переселения» является обобщающим, т.к. большая часть племен именуемых «германскими» на самом деле имела тюркское гунно-гото-сарматское происхождение. «Именно ими и были возглавлены все полиэтнические тюрко-германские племенные союзы, неоднократно возникавшие и распадавшиеся в ходе Переселения – союзы, которые сыграли

наиболее важную, определяющую роль во всех военно-политических событиях того времени.» (Буданова, 1990).

Вторжение гуннов, которое, как миграция сарматов в предыдущий период, было обусловлено этническими сдвигами в средней Евразии, имело далеко идущие исторические последствия для дальнейшего развития как западной Евразии, так и, собственно, Европы. В 437 году гунны совершили поход вглубь Европы, на территории Франции разгромили Бургундское королевство, которое входило в число трех правящих гуннских племен (Вайнштейн, 1964). Нашествие на Европу гуннов вызывало у христианских мыслителей и суеверного населения катастрофические настроения. Они воспринимали мир как Римскую империю, и крах последней казался катастрофой общего миропорядка.

В правление Атилы (434-453) гуннское объединение с центром в Паннонии достигло максимальной экспансии, охватив территорию от Волги и Кавказа до Рейна. В 445 году Атила объединил разрозненные племена гуннов в Румынии и Венгрии. При нем государство гуннов достигло своего могущества. После смерти Атилы Гуннская держава распалась, и гунны были поглощены новыми группами прибывавших с востока кочевников. Гунны быстро растворились в среде других народов. Однако их имя ещё долго использовалось средневековыми авторами в качестве общего наименования всех кочевников Причерноморья, безотносительно к реальным связям таковых с бывшим гуннским союзом.

Великое переселение можно рассматривать в качестве составной части глобальных миграционных процессов, охватывающих семь-восемь веков. Характерной особенностью переселения был тот факт, что ядро Западной Римской империи (включая в первую очередь Италию, Галлию, Испанию и отчасти Дакию), куда направилась, в конечном счёте, масса германских переселенцев, к началу V века новой эры уже было достаточно плотно заселено самими римлянами и романизированными кельтскими народами. Поэтому великое переселение народов сопровождалось культурными, языковыми, а впоследствии и религиозными конфликтами между германскими племенами и романизированным оседлым населением.

Великие переселения заложили наследия для образования и развития на европейском континенте новых государств в период Средневековья.

Международное значение гуннского вторжения отчасти определялось далеко идущими изменениями в положении анто-склавенских племён. Гунны привлекали анто-склавенские подразделения в свою армию и использовали их как вспомогательные во время своих кампаний (Жумагулов, 2012). Уничтожив могущество остготов, гунны предотвратили возможность германизации анто-склавен в Европе. Кроме того, остатки иранских племён в Восточной Европе также были ослаблены. Эпоха гуннского вторжения является, таким образом, в определённом смысле периодом освобождения восточных протославян не только от готского, но также и от иранского контроля. Значительная часть аланов двинулась на запад, следуя исходу готов. В результате роль иранского элемента в жизни антских племён уменьшилась, в то время как склавенское и тюркское влияние возросло.

За период почти векового существования в бурную эпоху Великого переселения народов, Гуннская держава объективно оказала свое воздействие на судьбы европейской, евразийской истории в плане перехода к новой эпохе и цивилизации средних веков. Гуннский союз в Центральной Азии способствовал объединению племен и сложению таких народностей как казахи, киргизы, туркмены и др. После распада Гуннской державы в европейских степях остались кочевать многочисленные племена, которые упоминаются в ряде раннесредневековых источников.

Итогом Великого переселения народов была гибель рабовладельческой Римской империи, становление раннефеодальных (варварских) государств и народностей, предков современных европейских народов. Они формировались преимущественно путем смешения местного кельтского или другого романизированного населения с германцами и другими; например, франки составили этническую основу французов, англосаксы – англичан. Появление этнополитических образований ознаменовало собой зарождение средневековой Европы (Корсунский, Гюнтер, 1984).

По словам Вернадского Г.В., «кочевые народы тюркско-монгольского происхождения являются главными деятелями Евразии, в том числе на территории России до образования русского государства. Именно здесь могли образовываться крупные социальные империи, такие как Скифская, Гуннская, Тюркско-монгольская, позже Российская на базе тюркских племен и народов» (Вернадский, 2008).

На протяжении тысячелетий вся история и культура Евразии были напрямую связаны с кочевничеством. Своими передвижениями и миграциями кочевники склеивали разобщенные и сегментированные пространства, континенты, миры и цивилизации, делали их частью единого мирового цивилизационного пространства. Большинство государственных образований на территории Евразии в эпоху средневековья, по мнению американского профессора Хазанова А.М., было создано завоеваниями кочевников (Хазанов, 2002). Именно номады, впервые в своих нашествиях, создали новый тип государства, централизованное государство – империю.

Великое переселение народов имело огромное значение в эволюции народов всего европейского континента, вследствие чего, пала Западная Римская империя, а на ее месте возникли новые варварские королевства, положившие основу современным государствам Западной Европы.

Тюркский мир на протяжении всей истории Земли являлся уникальным местом – родиной самых первых и могучих культур и цивилизаций, оказавших впоследствии решающее влияние на весь ход мировой истории. Дж.Неру, говоря о народах Азии – арийцах, скифах, гуннах, арабах, монголах, тюрках, – отмечал, что «в течение длительных периодов, на протяжении значительных отрезков времени доминировала Азия. Ее народы, наступая волна за волной, завоевали Европу. Они опустошали Европу – они цивилизовали Европу» (Неру, 1977, т.1).

Такое обстоятельство исходит из основной причины: тюрки были связующим мостом между Востоком и Западом.

Таким образом, есть основания говорить о том, что ранние кочевники оказали решающее воздействие на образование

раннесредневековых государств Европы, и стояли у истоков зарождения и развития современной европейской культуры. По словам Аджи М., ныне о своих тюркских корнях узнают болгары, сербы, хорваты, чехи, венгры, австрийцы, баварцы, саксонцы, жители Северной Италии, Германии, Испании, Швейцарии, Восточной Франции, Англии, Северной Европы (Аджи, 2011).

В условиях XXI века, на современном этапе развития науки, реконструкция ранней истории должна базироваться на комплексном исследовании познавательных возможностей всех видов источников, как письменных, археологических, этнографических, так и природно-географических, естественно-научных и ряда других междисциплинарных отраслей знаний.

Главной целью проекта Казахстана, получившего огромный резонанс в мировом научном сообществе, является показать, что все народы вышли из общей «колыбели». Каждый этнос на протяжении своего развития неоднократно перемещался и прежде, чем закрепиться в местах нынешнего обитания, имел несколько предыдущих «родин». При этом народы непрерывно смешивались и изменялись, становясь новым народом или разновидностью старого. Такие важные моменты в истории человечества, как причины и обстоятельства великих переселений, необходимо активно исследовать, ведь их знание поможет объяснить и предотвратить многие этнические конфликты. Не случайно Лидер Нации Казахстана Н.А. Назарбаев, представляя новую масштабную программу «Народ в потоке истории», отметил, что изучение истории требует свежих подходов, глубокого анализа и научного осмысления.

Многоэтапный научный проект Казахстана продолжится, так как изучение заселения Европы, Азии, Америки и Африки – это многолетний труд.

Завершающая конференция по замыслу О.О. Сулейменова должна будет состояться в Африке, где произошел и откуда вышел *Homo sapiens*. В итоге будет издан «Атлас великих переселений» со всеми его маршрутами, построенными на основе заключений генетиков, антропологов, археологов, историков и лингвистов и других многих смежных специалистов.

Литература

1. Taimagambetov Zh. Kazakhstan – one of the Centers of the Ancient Eurasian Culture. - // Proceedings of the International Conference «First Great Migrations of Peoples» under the auspices of UNESCO (UNESCO Headquarters). Paris, 2008, P. 45-49.
2. Taimagambetov Zh. Early Human Expansion into Kazakhstan and Subsequent Paleolithic Migrations. // Mobility and Ancient Society in Asia and the Americas. Springer, USA, 2015, P. 17-21
3. Taimagambetov Zh. Kazakhstan steppes in the era Eneolith. //Great Migration of Peoples Settlement of South-East Asia and Far East, 3000-2000 BCE. Seoul, 2013. P. 108-112.
4. Таймагамбетов Ж.К. Кошкургано-Шоктасский палеолитический комплекс в Казахстане и памятник Бильцингслебен в Германии. - // Казахстанско-германские отношения в системе международной интеграции и модернизации. Алматы, 2008 г., С.31-34.
5. Таймагамбетов Ж.К. Казахстан – один из очагов древнейших культур палеолита в Евразии. // Памятники истории и культуры Казахстана. Алматы, 2015 г. С. 19-31.
6. Taimagambetov Zh. Evolution and migration: of early hominin from Asia Minor into Kazakhstan. // Proceedings of the international conference «Great migrations: settlements of ancient Asia Minor»/ Jerusalem, Israel 10 December 2015, Almaty 2016, p. 27-38.
7. Таймагамбетов Ж.К. Древнейшие памятники палеолита Казахстана и проблемы раннего расселения человечества. // Материалы международной конференции «Великие переселения в древней Передней Азии: движение, обмены и социологические трансформации. – Париж-ЮНЕСКО-2016. С.73-83.
8. Байжумин Ж. Туран. Взгляд на историю человеческого общества. Тетрадь третья. Алматы 2012 г.
9. Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. М., 1990 г.
10. Тойнби А.Д. Постижение истории. М., 1991 г.
11. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Алма-Ата, 1961 г., Т.1
12. Сулейменов О.О. Азия. Книга благонамеренного читателя. Алма-Ата, 1975 г.
13. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1979 г.
14. Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. Л., 1970 г.
15. Сулейменов О.О. Тюрки в доистории. Алматы, 2002 г.
16. Козыбаев М.К. Избранные труды. Алматы, 2006 г.
17. Крадин Н.Н. Империя Хунну. М., 2001 г.
18. Кан Г.В. История Казахстана. Алматы, 2013 г.
19. Исмагулов О.И. Происхождение казахского народа. Астана. 2019 г.
20. Карамзин Н.М. История государства Российского.т.1. Примечания. М., 1989 г.
21. Булекбаев С.Б. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию. Алматы, 2016 г.
22. Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. М., 1990 г.
23. Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография. М.-Л., 1964 г.
24. Жумагулов К.Т. Аварский каганат в европейской истории раннего средневековья // Материалынаучно-практическойконференции и круглого стола, проведенных кафедрой всемирной истории и международных отношений в 2011-2012 гг. - Караганда 2012 г.
25. Корсунский А.Р., Гюнтер З. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. М., 1984 г.
26. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. М., 2008 г.
27. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир.Алматы, 2002 г.
28. Неру Дж. Взгляды на всемирную историю. М., 1977. т.1
29. Аджи М. Азиатская Европа. М., 2011 г.

References

1. Taimagambetov Zh. Kazakhstan – one of the Centers of the Ancient Eurasian Culture. - // Proceedings of the International Conference «First Great Migrations of Peoples» under the auspices of UNESCO (UNESCO Headquarters). Paris, 2008, P. 45-49.
2. Taimagambetov Zh. Early Human Expansion into Kazakhstan and Subsequent Paleolithic Migrations. // Mobility and Ancient Society in Asia and the Americas. Springer, USA, 2015, P. 17-21
3. Taimagambetov Zh. Kazakhstan steppes in the era Eneolith. //Great Migration of Peoples Settlement of South-East Asia and Far East, 3000-2000 BCE. Seoul, 2013. P. 108-112.
4. Taimagambetov J.K. Koshkýrgano-SHoktasskı paleoliticheski kompleks v Kazahstane i památník Bilsingsleben v Germanii. - // Kazahstansko-germanskie otnosheniya v sisteme mejdýnarodnoi integratsii i modernizatsii. Almaty, 2008 g., S.31-34.
5. Taimagambetov J.K. Kazakhstan – odin iz ochagov drevneishih kúltýr paleolita v Evrazii. // Památniki istorii i kúltýry Kazahstana. Almaty, 2015 g. S. 19-31.
6. Taimagambetov Zh. Evolution and migration: of early hominin from Asia Minor into Kazakhstan. // Proceedings of the international conference «Great migrations: settlements of ancient Asia Minor»/ Jerusalem, Israel 10 December 2015, Almaty 2016, p. 27-38.
7. Taimagambetov J.K. Drevneishie památniki paleolita Kazahstana i problemy rannego rasseleniya chelovechestva. // Materialy mejdýnarodnoi konferentsii «Velikie pereseleniya v drevnei Perednei Azii: dvizhenie, obmeny i sotsiologicheskie transformatsii. – Parij-ÚNESKO-2016. S.73-83.
8. Baijýmın J. Týran. Vzglád na istoriiý chelovecheskogo obshestva. Tetrad tretá. Almaty 2012 g.
9. Býdanova V.P. Goty v epohý velikogo pereseleniya narodov. M., 1990 g.
10. Tombı A.D. Postijenie istorii. M., 1991 g.
11. Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineni. Alma-Ata, 1961 g., T.1
12. Sýleimenov O.O. Azia. Kniga blagonamerennogo chitatelá. Alma-Ata, 1975 g.
13. Gýmılev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli. L., 1979 g.
14. Bernshtam A.N. Ocherki istorii gýnnov. L., 1970 g.
15. Sýleimenov O.O. Túrki v doistorii. Almaty, 2002 g.
16. Kozybaev M.K. Izbrannye trýdy. Almaty, 2006 g.
17. Kradın N.N. Imperia Hýnný. M., 2001 g.
18. Kan G.V. Istoria Kazahstana. Almaty, 2013 g.
19. Ismagýlov O.I. Proishojdenie kazahskogo naroda. Astana. 2019 g.
20. Karamzin N.M. Istoria gosýdarstva Rossuskogo.t.1. Primechania. M., 1989 g.
21. Býlekbaev S.B. Túrskı vklad v mirovíy kúltýrý i sivilizatsiý. Almaty, 2016 g.
22. Býdanova V.P. Goty v epohý velikogo pereseleniya narodov. M., 1990 g.
23. Vainshtein O.L. Zapadnoevropejskaia srednevekovaia istoriografia. M.-L., 1964 g.
24. Jýmagýlov K.T. Avarskı kaganat v evropejskoj istorii rannego sredneveková // Materialy naýchno-prakticheskoi konferentsii i krýglogo stola, provedennyh kafedroi vseмирnoji istorii i mejdýnarodnyh otnoshenij v 2011-2012 gg. - Karaganda 2012 g.
25. Korsýnski A.R., Gúnter Z. Ýpadok i gibel Zapadnoi Rimskoj imperii i vozniknovenie germanskij korolevstv. M., 1984 g.
26. Vernadski G.V. Nachertanie rýsskoji istorii. M., 2008 g.
27. Hazanov A.M. Kochevniki i vneshni mir. Almaty, 2002 g.
28. Nerý Dj. Vzglády na vseмирnýy istoriiý. M., 1977. t.1
29. Adji M. Aziatskaia Evropa. M., 2011 g.

Таймағамбетов Ж.Қ.
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

**АВТОРДЫҢ ЮНЕСКО
ЖОБАСЫ «ХАЛЫҚТАРДЫҢ
ҰЛЫ ҚОНЫС АУДАРУЛАРЫ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯЛАРЫНДА
ЖАСАҒАН (2008-2019 жж.)
БАЯНДАМАЛАРЫНЫҢ ҚЫСҚАША
МАЗМҰНЫ**

Мақалада ҚР Ұлттық музейінің бғқ, ҚР ҰҒА академигі Ж.Қ. Таймағамбетовтың шетелдерде өткен конференцияларда негізгі баяндамашы ретінде сөйлегендері туралы қысқаша мәліметтер берілген. Ол ЮНЕСКО қолдауымен «Мәдениет» қоры өткізетін «Халықтардың ұлы қоныс аударулары» тақырыбында барлық Халықаралық конференциялардың тұрақты және жүйелі қатысушысы болып табылады.

Түйін сөздер: мәдениет, миграция, территория, палеолит, антропология, артефакт.

Taimagambetov Zh.K.
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

**SUMMARY OF THE AUTHOR'S
REPORTS AT INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCES OF
THE UNESCO PROJECT «GREAT
MIGRATIONS OF PEOPLES»
(2008-2019)**

The article deals with brief information about the speech of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Taimagambetov Zh.K. with the main report at conferences outside the country, as he is one of the permanent and consistent participants of all International Conferences on the topic «Great Migrations of Peoples» held today by the Culture Foundation under the patronage of UNESCO.

Keywords: culture, migration, territory, Paleolithic, anthropology, artifact.

Сыпатайқызы З.
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: zabira.zhakishева@gmail.com

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК ЭТНОМӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ЖАҢҒЫРУЫ (Тәуелсіздіктің 30 жылдығына орай)

«...Түркі өнері – түркілік рухты
қозғайтын айрықша құбылыс».
Д.Қ. Қасейінов

Еңбекте – тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның, түркі мемлекеттерінің, ұлт республикаларының және «Түрксой» Халықаралық Ұйымының қатысуымен этноаспаптық өнерге негізделіп өткен түрлі мәдени іс-шараларға шолу жасалады.

Сондай-ақ, түркі әлемі бойынша өткізілген түрлі халықаралық жиындар мен фестивальдердің, дәстүрлі музыкалық аспаптар мен орындаушылық өнердің насихатталуы және жаңғыруы сөз болады.

Түйін сөздер: тәуелсіздік жылдары, этномәдени іс-шаралар, түркілік өнер мен этноаспаптардың насихатталуы және жаңғыруы.

Кіріспе

Күллі әлемге өшпестей із қалдырған түркі халықтарының дүниежүзілік өркениетте айрықша орны бар. Түркілердің этникалық ежелгі тарихы б.з.д. III ғасырдан б.з. IX ғасыры аралығын қамтиды. Осы ғасырлар аралығында ежелгі түркілердің этникалық негізін құраған «түбі бір түркітілдес» оғыз, қыпшақ, қимақ, қазақ, қырғыз, хақас, ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек, әзербайжан, түркі секілді қырықтан астам халықтар, тайпалар мен бірлестіктер аралас-құралас өмір сүрді. Осы тайпалар мен халықтардың тұрмыс-салтында қолданылған этномузыкалық аспаптар тұрпайыдан – қарапайымға, қарапайымнан – күрделіге, күрделіден – классикалық нұсқаға дейін жетіліп, дамудың бірнеше сатысынан өтті.

Қазіргі таңда ол құндылықтар түркілік аспапты-музыка өнерінің басты да негізгі құралына айналды. Тәуелсіздік жылдарында ортаазиялық түркі мемлекеттері, түркітілді ұлт республикалары түркі әлемінде бұрын-соңды болып көрмеген тарихи және рухани-мәдени іс-шаралардың ұйтқысы, бастамашысы болды. Әлемдік өркениетке «Түркі әлемінің музыкасы», «Дала фольклоры», «Ұлы Даланың жеті қыры», «Этномузыкадағы түркілік құндылықтар», «Түркі дүниесінің дәстүрлі орындаушылары», «Астана – арқау», т.б. секілді түркілік өнер-мәдениеттің соны жаңалықтарын, этноаспаптар жүйесінің молдығын, орындаушылық өнердің ерекшелігін көрсете білді. Ел тәуелсіздігінің 30 жылы ішінде өнер-мәдениет салалары бойынша атқарылған сан алуан іс-шараларды тізіп шығу мақсат емес. Десек те, төменде осы мәдениеттердің бірқатарына шолу жасалады.

Түркілік этноаспаптық музыка өнері

Тәуелсіздік жылдарында «Түрксой» Халықаралық Ұйымы – түркітілдес мемлекеттердің өнері мен мәдениетін дамыту, еларалық қатынастарды нығайту, туыстық қарым-қатынастарды жақындастыру, рухани-мәдени құндылықтарды зерттеу, насихаттау және қайта жаңғырту секілді маңызы зор істерді жүзеге асырды.

Мәселен, «Түрксой» ұйымының бастамасымен 1994 жылы алғаш рет Алматы қаласында «Түркі әлемінің аспапты музыкасы» атты 1-ші Халықаралық фестиваль ұйымдастырылды. Қазақтың Ұлы Даласында ерекше сән-салтанатымен басталған осы іс-шара 1995 жылы «Түркітілді халықтардың музыкасы» фестивалімен жалғасты. Осы фестивальге қатысып, түркілік өнерді насихаттау үшін алыс-жақын елдерден орындаушы-музыканттар, зерттеуші мамандар мен аспапшы-шеберлер келді.

Мәселен, Алматыда өткен осы фестивальдің жалғасы 1996 жылы Хақасияда жалғасып, елде тұңғыш рет түркілік аспапты-музыка өнеріне арналған «Чатхан: тарих және

өркениет» атты халықаралық симпозиум болып өтті. Оның жұмысына Ресей, Канада, Тыва, Қазақстан, Қырғызстан, Түркімения, Голландия қатарлы елдерден мамандар қатысты. Бұл – өз уақытында Хақасия халқының ғана емес, жалпы түркітілді халықтардың этноаспаптық өнерінің терең тарихына қатысты атқарылған ірі мәдени шара ретінде бағаланды.

Жалпы хақастар арасында екі түрлі мәдениет қалыптасқан. Біріншісі – хақастардың ұлттық төл мәдениеті. Екіншісі – орыс және еуропа мәдениеті. Елде осы екі мәдениетті де терең меңгерген хақастық орындаушылар көптеп саналады. Хақас елінің майталман әнші-музыканты Евгений Улыкбашев ұлттық төл мәдениетті насихаттаушылардың бірі. Ол көп ішекті ұлттық *чатхан* аспабымен көмей ән өнерін жоғары дәрежеде меңгерген және орындаушылық дәстүрді сақтай білген маман. Сондай-ақ, этноаспаптық музыка өнерін насихаттайтын ансамбльдер түркі әлемінің көптеген елдеріне танылып үлгерген (Сур. 1).

Халықаралық «Түрксой» ұйымының бастама-қолдауымен түркі әлемі үшін «2015 жыл – хақастың әйгілі жыршысы Семен Кадышевтің (1885-1977) жылы» деп жарияланып, түркі елдерінде аталып өтті.

Сур. 1. Этно-фольклорлық ансамбль
(Хақасия)

Fig. 1. Ethno-folk ensemble
(Khakassia)

Сур. 2. Иккили аспабында орындаушы (Алтай)

Fig. 2. Performer on the ikily instrument (Altai)

Сур. 3. Әмбебап әнші-музыкант Болот Байрышев (Алтай)

Fig. 3. Versatile singer-musician Bolot Bairyshev (Altai)

Сур. 4. Хомысшы Юлияна (Якутия)

Fig. 4. Khomys player Yuliana (Yakutia)

«Түркі әлемінің дәстүрлі орындаушылары» (2010) және «Астана – арқау» (2013) атты түркі халықтарының дәстүрлі музыкасы мен этноаспаптық өнерін дәріптейтін еларалық фестивальдер тәуелсіздік жылдарындағы айтулы өнер шаралары ретінде маңызды болды. Фестивальге Тываның әйгілі «Амырга-Моос» аталатын этноансамблі қатысып дошпулуур, бушкуур, чадаган, дуударма, бызаанчы, т.б. секілді ежелгі көне аспаптарын жан-жақты насихаттады.

Халықаралық деңгейде өткен осы фестивальдерге Алтай өңірінен «Алтай кай» этно-фольклорлық ансамблі, «NEWASIA» аспапты-этноөнер топтары қатысты. Укоктан келген көмей әуенінің әйгілі орындаушысы Болот Барышевтің, тілшелі комыс тамыр, шертпелі иккили аспаптарымен көмей ән-әуендерін шебер орындаған Чейнеш Байтушкинаның өнері жұртшылықтың есінде (Сур. 2, 3).

2012 жылы «Астана – түркі әлемінің мәдени астанасы» жылы аталып, Елорда аспанында түркі өнерінің сан алуан сазы қалықтады. Осы шараға қатысу үшін Саха (Якут) елінің әйгілі хомысшысы Юлияна Кривошапкина алыстан апталап жетті. Қарапайым ғана хомыс аспабының барлық мүмкіндігін көрсете білген Юлиянаның өнері Астана жұртшылығын ғана емес, музыка мамандары мен шетелдік қонақтарды да қайран қалдырды. Юлияна хомыс аспабының ерекшелігі жайында: «... Якуттар қарапайым ғана хомыс аспабымен табиғаттың бар әсемдігін бейнелей алады. Хомыс ертеден келе жатқан көне аспап болса да қазіргі заманның ырғақтарын бере алады және онымен кез-келген музыкалық жанрды ойнауға болады», – деді өз сұхбатында (Кривошапкина, 2012) (Сур. 4).

Сахалардың аспап сүйемелімен айтатын ән өнері екі топқа жатады. Бірі – созылмалы – *дьиэрэти ырыа*. Бұған олонхо батырлық эпосын орындау мәнері жатады. Екіншісі – орташа ырғақты – *дэгэрэн ырыа*. Бұған лирикалық ән-би әуендері және аспаптардың сүйемелімен *осуохи* биі орындалады. Әлем таныған түркілік өнердің бірі – 50 мың жолдан тұратын әйгілі – «Олонхо» батырлық жыры! Жыр-дастан Адамзаттың рухани-мәдени мұрасының биік шыңы саналып, ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізілді. Сондай-ақ, түркі әлемі үшін 2005-2015 жылдар – «Олонхо жылдары» деп жарияланды.

Түркі халықтарының қазіргі заманғы этникалық музыкасын биікке көтеруді көздейтін «*The Spirit of Tengri*» атты Халықаралық фестиваль 2012 жылы қазақ жерінде өмірге келді. Фестиваль – Түркі Әлеміндегі *Ethnoworld* бағытындағы көп салалы ең ірі жоба. Жобаның басты мақсаты – Ұлы Дала халықтарының мұрасын жаңғыртып, этникалық мәдениетін насихаттау болып табылады және фестиваль эмблемасы жасалды (Сур. 5).

Бұл фестивальге Саха, Башқұрт, Моңғолия, Хақасия, Татар, Қазақстан, Әзербайжан, Түркия, Өзбекстан, Қырғызстан секілді т.б. түркітілдес елдерден келген сан алуан өнер топтары мен жеке орындаушылар қатысып, дәстүрлі түркілік өнердің сан алуан үлгі-нұсқаларын жарқырата көрсетті. Мәселен, түркітілдес шор халқының «*От эне*», Тываның атақты «*Хуун-хуур-ту*» этнотобы, қазақтың «*Жетігеншілер*» этноансамблі, Түркияның «*Қара теңіз*» би композициясы, Татардың «*Саламур*» этнотобы, Тываның көмей әншілері Сарыглар мен Радик Тюлюш секілді жеке орындаушылардың өнері қазақтың Ұлы Даласын ән-күйге бөледі.

Үш кезеңнен тұратын осы фестивальдің үшінші кезеңі 2015 жылы Алматыда өткізіліп, оған әлемнің он бір елінен келген өнер топтары қатысты. Мәселен, фестивальге таулы Шор елінен келген көмей әнінің майталман орындаушысы Чылтыс Таннагашева, башқұртстандық «*Арғымак*», қазақстандық «*Тұран*» этнотоптары алғаш рет қатысты (Сур. 6,7). Сондай-ақ, Венгрия елінен келген ағайынды Тилла, Адам және Флора Тороктардың Еуропада тұратын түркілердің ежелгі көне аспаптары мен музыкасынан өнер көрсетуі фестивальдің ерекше жаңалығы болды.

Осылайша, түркі әлемінің өнер майталмандары қатысқан халықаралық «*The Spirit of Tengri*» атты (Қазіргі заманғы этникалық аспапты-музыка) фестиваль күндерінде қазақ елінің аспанында түркі халықтарының сан алуан әуені қалықтап, сазы жаңғырды.

2016 жылдың мамыр айында Алматы қаласында Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясында, ҚР Тұңғыш Президенті қорының, «Түрксой» Халықаралық ұйымының, ҚР Мәдениет министрлігінің, дәстүрлі музыканың Халықаралық кеңесінің (ICTM) біріккен «*Дауыстан – аспапқа: түркітілді әлемнің дәстүрлі мәдени мұрасындағы дыбыс*

Сур. 5. «*The Spirit of Tengri*» фестивалінің эмблемасы

Fig. 5. The emblem of the festival «*The Spirit of Tengri*»

феномені» аталатын 5-ші симпозиумы өткізілді. Түркілік музыкалық аспаптардың – заттық рухани мұра, тарихи құндылық ретіндегі маңызы аталып өтті.

Симпозиум жұмысына түркі мемлекеттерімен қоса, Ұлыбритания, Италия, Германия, Ресей секілді шетелдерден ғалымдар қатысты. Мәселен, Германияның Бонн университетінің профессоры Карл Райхл: «*Алматыда өткен симпозиумнан Қазақстан түркітілдес халықтардың жүрегі іспетті екенін сезіндім*» десе, Татарстанның өнертану ғылымының кандидаты Эльмира Каюмова: «*... Қазақ халқы мен татар халқының музыкалық мұраларында ортақ ұқсастықтардың мол екеніне осы жиында тағы да көз жеткіздім*» деп атап өтті (Дәстүр және даму, 2013). Ал Тываның Еңбек сіңірген артисі Куири Шон Петрик: «*... Симпозиумның үш күндік жұмысы музыка мамандарын рухани жағынан байытты*» десе, Сібір өңірінен келген этномузыка маманы Г. Сыченко: «*...Бұл симпозиумды түркітілді халықтардың үлкен музыкалық мерекесі деп атауға болады*», – деп түркі халықтарының аспапты музыка өнері мен мәдениетіне шынайы баға берді (Дәстүр және даму, 2013). Сайып келгенде, түркілік дәстүрлі музыкалық этноаспаптар жүйесі – осындай фестивальдердің, халықаралық жиындар мен кездесулердің өтуіне негіз болды және шешуші рөл атқарды.

Осылайша, «Түрксой» Ұйымына біріккен түркі мемлекеттері мен ұлт республикаларының бастама-қолдауымен атқарылған көптеген игі іс-шаралар тәуелсіздіктің жемісі бола отырып, жаңарған түркі әлемінің құндылықтарына деген қасаң көзқарастарды түбегейлі өзгертті.

Түркілік этномәдениеттердің жаңғыруы

Түркия мемлекетінің тұңғыш Президенті, атақты қолбасшы Мұстафа Кемал Ататүріктің (1881-1938) кезінде Анкара қаласын жаңа түріктер үшін жаңа астана ретінде таңдағаны тарихтан белгілі. Ал еліміздің тәуелсіздігі жылдарында Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың да жаңа қазақтар үшін жаңа астана таңдауы – еліміздің ертеңіне, бүгінгі жас ұрпақтардың әлемдік өркениетке барар жолына салып берген тарихи бастамасы болды.

Қазақстанның қазіргі Елордасы – қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі әлемі үшін ерекше маңызды болды. Түркі Әлемі Ұйымының шешімімен 2012 жыл – «Астана қаласы – түркі әлемінің мәдени астанасы» жылы деп жарияланды. Бұл тарихи шараның ашылу салтанатында сөз сөйлеген Түркия Республикасының сол кездегі Мәдениет министрі Э. Гюнай: «...Қазақстанның бас қаласының Түркі әлемінің мәдени астанасы

атануы тарихи оқиға. Қазақстан халқы мен ел Президенті Н. Назарбаев жалпы түркі дүниесіне Астана сынды абыройлы әрі қонақжай қала сыйлады. Астана – Еуразияның жарқыраған жұлдызы», – деп бағалады.

Тәуелсіздік жылдарында түркі әлемінде айшықты орын алатын тарихи оқиғалар көптеп саналады. Мәселен, 2009 жылы Елордада Есіл өзенінің жағалауындағы саябақта Түркия елінің ұлт көшбасшысы М.К. Ататүріктің ескерткіші орнатылып, Алматыда Сүлеймен Демирел атындағы Қазақ – Түрік университеті, ал Түркістан қаласында Ахмет Иассауи атындағы Қазақ – Түрік университеті мен лицейі ашылды.

Қазақстанның Елордасында – «Түркі халықтарының академиясы» шаңырақ көтеріп, академия жанынан «Түркі әлемі» мұражай-кешені орын тепті. Қазіргі таңда академия қабырғасынан сегіз тілде дайындалатын «Түркі дүниесі» альманағы, алты тілде дайындалатын «Түркілік тәрбие» антологиясы секілді ғылыми еңбектер жарыққа шығарылуда. Бұл жайында

Сур. 6. «Арғымак» этно-рок тобы
(Башқұртстан)

Fig. 6. «Argymak» ethno-rock group
(Bashkortostan)

академияның ғалым хатшысы, профессор Б. Әбдіғазизұлы: «...Еңбекті шығарудың мақсаты – түркі дүниесінің әр алуан құндылықтары мен рухани қазыналарын барынша насихаттау, оларды бүгінгі және болашақтың игілігіне айналдыру, түркілік тәрбиенің алатын орнын айқындау», – деп жазды (Әбдіғазизұлы, 2013).

2015 жылы түркі елдері басшыларының қатысуымен «Түркі әлемі Ғылым академиялары Одағы» шаңырақ көтерді. Бұл Одақ түркі халықтарының ғылымын, білімін, өнер-мәдениетін қолдау және олардың арасында үйлестіру жұмыстарын атқару мақсатын көздейді. Осы секілді басқа да игілікті іс-шаралардың барлығы жалпы түркі дүниесін тереңдете зерттеп, түркі әлемінің жақындасуына, туыстық қарым-қатынастардың тереңдей түсуіне бағытталды.

Түркітанушы ғалым Л.Н. Гумилевтің тамырлас түркі халықтарының, оның ішінде ғұндар мен түркілердің тарихы мен мәдениетін тереңдете зерттеудегі ұлан-ғайыр еңбектері Еуразия кеңістігіндегі түркітану ғылымының

ең жоғарғы жетістігі саналды. Ғалымның еңбегі бағаланып, Елордадағы Еуразия университетіне Л.Н. Гумилев есімі берілді.

2012 жылы Әбунасыр әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде «Шығыс өркениеті контекстіндегі түркі әлемінің мұрасы» аталатын Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция болып өтті. Сондай-ақ, 2013 жылы Әбунасыр әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультеті жанынан «Көшпелілер өркениетін зерттеу орталығының» құрылуы тәуелсіздік жылдарындағы жаңарған түркі әлемінің айшықты құндылықтарының бірі болды. Бұл іс – тамырлас түркі халықтарының өткен тарихын шынайы түрде зерттеп-орнықтыру, жаңаша көзқарас қалыптастыру мақсатына арналды.

Сондай-ақ, осы жылы Елордада БҰҰ, ЮНЕСКО және «Түрксой» ұйымдары басшыларының бас қосуымен «Мәдениеттер жақындастығының Халықаралық он жылдығына» арналған форум өтті. Жиында ЮНЕСКО-ның

Сур. 7. «Тұран» этно-тобы
(Қазақстан)

Fig. 7. «Turan» ethno-group
(Kazakhstan)

Бас директоры И. Бобкова, БҰҰ-ның өкілі Н. Абдулэзиз, Түрксойдың бас директоры Д. Қасейінов, сол кездегі ҚР Мәдениет министрі М. Құл-Мұхамед сөз сөйлеп, мәдениеттер жақындастығы форумының түркі халықтарының тарихында, өнері мен мәдениетінде алатын орны мен маңызын атап өтті.

Ел туын биік ұстап, намысын ешкімге таптатпаған ежелгі түркілердің қазіргі ұрпақтарын тек тіл, дін ғана емес, олардың етене араласуына түп негізі тамырлас болып келетін дәстүрлі өнер түрлерінің тигізер ықпалы да аз емес. Мәселен, түркі халықтарының әлемдік маңызы бар тарихи ескерткіштерін қорғап-зерттеуге бағытталған жобалар мен бағдарламалар жүзеге асырылды. Соның бірі – Әзербайжан Республикасының астанасы – Баку қаласында «Түркі әлемінің тарихи ескерткіштерін зерттеу орталығының» шаңырақ көтеруі болды.

Мажарстандық қыпшақ текті түркітанушы-ғалым Иштуан Қоңыр Мандоки (1944-1992) түркі тілдерінің ортақ тамырын іздеп қажырлылықпен зерттеу жұмыстарын жүргізді. «Түрксой» Халықаралық Ұйымының игілікті іс-шараларының арқасында ғалымның еңбектеріне арналған «Түркітану: күн тәртібіндегі мәселелер» аталатын ғылыми-тәжірибелік конференция болып өтті. Жиында башқұрт ақыны Батрудин Магомедов: «... Қоңыр – түркі әлеміне тамырластықтың алтын дәндерін шашып кетті. Біздің борышымыз – марқұм шашып кеткен сол дәндерді өсіріп, жастардың жадына сіңіріп, орындалмай қалған дүниелерін жалғастыру болса керек», – деген жүрекжарды сөзін айтты (Қуаныш, 2009).

Мұндай мысалдарды тәуелсіздікке ие болған түркітілді Орта Азия халықтарының бүгінгі өнер-мәдениеті саласынан көптеп келтіруге болады. Мәселен, 2011 жылы қазақтың дауылпаз ақыны Қасым Аманжоловтың 100 жылдық ғасырлық тойы Түркияның астанасы Анкара мен Ыстамбұл қалаларында аталып өтті. Ыстамбұл университетінің профессоры Шұғайып Қарақаш ақынның өмірі мен шығармашылығына арналған баяндамасында: «...Қасым Аманжолов – жиырмасыншы ғасырдағы қазақтың модернистік әдебиетін биікке көтергендердің бірі және бірегейі. Оның «Ақын өлімі туралы аңыз», «Дүние жар», т.б. шығармалары түркітілдес халықтар әдебиетінің

дамуына үлкен үлес қосқан ұлы ақын екенін анық аңғартады», – деп тебіренді (Ақжолтай, 2011).

Сондай-ақ, 2013 жылы Елорданың Бейбітшілік және Келісім сарайында өткен «Қырғыз елінің Қазақстандағы Мәдени күндерінде» жыршы Үмүт Болатбекулуу әйгілі «Манас» батырлық эпосын жатқа айтып, өнер кешінің көрігін алабөтен қыздырды. Мұның өзі қырғыздар арасында жыршылық өнердің үзілмеген арнасын көрсетті. Атақты жыршы, халық композиторы, күйші-комузшы Тоқтоғұл Сатылғанов (1864-1933) тек қырғыз халқы үшін ғана емес, жалпы түркі әлемінде орны бөлек талант иесі саналады. 2014 жылы «Тоқтоғұл Сатылғанов және түркі әлемі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізіліп, түркі елдерінде «2014 жыл – Тоқтоғұл Сатылғанов жылы» деп жарияланды.

Жиын аясында: «Тоқтоғұл: жырларға өрілген, күйлерге төгілген өмір» атты тарихи тұлғаның поэтикалық және музыкалық мұрасы қамтылған кітаптың тұсаукесері өткізілді. Кітап қырғыз, қазақ, түрікпен, түркия, әзербайжан, өзбек тілдерінде Ыстамбұл қаласында жарық көрді (Қаппамбекұлы, 2014). Қырғыз халқының төл мұрасы – үш ішекті комуз аспабымен орындалатын жыр өнері – ЮНЕСКО-ның шешімімен «Адамзаттың бүкіләлемдік мұралары» тізіміне енгізілді.

2013 жылы түркі дүниесі тағы бір жаңалықпен толықты. Шығыс Қазақстан облысының орталығы Өскемен қаласында «Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі» деген тақырыпта II Халықаралық форум болып өтті. Бұл тарихи жиынға әлемнің он екі елінің ғалымдары мен өнер-мәдениет қайраткерлері қатысты. Түркия елінің сол кездегі Президенті Абдулла Гүл: «...«Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі» атты Халықаралық форумының осымен екінші рет өтіп жатқанына өте қуаныштымын. Алтай – түркі дүниесін құрайтын халықтардың орналасқан ортақ үйі. Достығымыз, бауырластығымыз, ынтымақтастығымыз, туыстығымыз нығая берсін», – деді құттықтауында.

Түркияның «Мимар Синан» университетінің профессоры: «...Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі» ғана емес, қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев айтқандай, Алтай – бүкіл түркі дүниесіне қорған болған алтын тақ болып табылады!», – деді. Түркі жұртының бірлігі көзделген бұл форумда түркілердің

сан алуан дәстүрлі музыкалық аспаптарын насихаттайтын «Түркі халықтарының аспапты-музыкалық фестивалі» дүркіреп өтті.

2016 жылы наурыз айында «Түрксой» Халықаралық ұйымының демеушілігімен Түркияның астанасы Анкара қаласында 15 түркітілдес елдерден қатысқан 150 өнерпаз қатысқан «Халықаралық Наурыз» мерекесі аталып өтті. Түркілердің басы қосылған мұндай «жалпытүркілік» шара бұрын-соңды болған емес. Анкара қаласында өткен жалпытүркілік наурыз мерекесіне қазақстандық «Сазген сазы» фольклорлық-этнографиялық ансамблі қатысып, үздік өнерімен Анкара жұртшылығының ризашылығына бөленді (Алматы ақшамы, 2016).

Түркі елдері басшыларының 2021 жылы өткен саммитінде Гагаузияның астанасы Комрат қаласы «2023 жыл – Достастық елдер қаласы жылы» болып белгіленді. Гагаузияда «1995 жыл – Әкімшілік-автономиялық және саяси-құқықтық орнығу жылы» деп аталды. Осы жылы өткен бұл тарихи шараны сол кездегі Түркия Республикасының Президенті Сүлейман Демирел: «...Гагаузия – Еуропадағы жаңа құбылыс. Бұл – Молдова мен басқа да түркітілді халықтардың арасын жалғастыратын көпір», – деп бағалады (Тюркоязычный мир, 1997: 113). Елдегі «Кадынжа», «Дюзава» аталатын өнер топтары гагаузия халқының саз аспаптарын, ұлттық мәдениетін, музыкалық фольклорын кеңінен насихаттайды.

Тәуелсіздіктің 30 жылының еншісіне кеткен осы секілді тарихи-мәдени шаралар осыдан екі жыл бұрын басталып, бүкіл әлемді шарпыған «Ковид-19» індетінің салдарынан сирек өтетін болды. Десек те, тәуелсіздік жылдарында жүзеге асырылған сан алуан тарихи оқиғалар мен іс-шаралар, жалпы, түркі әлемінің ортақ

құндылықтары, маңызды жетістіктері ретінде Әлемдік өркениетке барынша үлес қосуда.

Қорытынды

Тәуелсіздік жылдарында қабылданған «Ұлы Даланың 7 қыры» Жобасы бүкіл түркі әлеміне қозғау салды. 2018 жылы ұсынылған Жобада: «Түркістан қаласын Түркі Әлемі үшін киелі орынға айналдыру қажет» деп көрсетілген. Осы тұрғыдан келгенде өткен ғасырларда Түркістан – Тұран аталған қала жайында ойшыл-философ, ақын Зия Көкалп: «...Тұран елі – барлық түркілердің бұрын шындыққа айналған немесе болашақта шындыққа айналатын – Ұлы Отаны», – деп жазды (Көкалп, 1999: 112-113).

Аталған Жобаға сай 2021 жылы – түркі әлемі үшін Түркістан қаласы «Түркі әлемінің рухани астанасы» мәртебесіне ие болды. Сондай-ақ, осы жылдың күзінде өткен түркі мемлекеттері басшыларының саммитінде Түркі Мемлекеттерінің Одағы құрылып, 2022 жыл – «Достастық елдердің шығармашылық және мәдени мұрасы» жылы болып белгіленіп, 2023 жыл – «Комрат қаласы – достастық елдер қаласы» жылы болып жарияланды.

Қазіргі таңда түркі әлемінің арасындағы рухани-мәдени байланыстардың орнығуына бастамашы, көшбасшы болған Қазақ елі – түркілік этномәдениеттердің жаңа Орталығына айналды. Ел тәуелсіздігінің 30 жылы – жалпы түркі әлемі үшін дүбірлі де маңызды оқиғаларға толы жылдар болып, түркі халықтарының тарихы мен шежіресіне алтын әріппен жазылды.

Осылайша, тәуелсіздік жылдарындағы жаңарған түркі әлемінде – «этномәдениеттер алмасуы салтанат құрып, түркілік сана жаңғырды!», – деп айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Кривошапкина Ю (сұхбат) // «Алаш айнасы», – 2012.
2. Дәстүр және даму. Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы: 2013.
3. Әбдіғазизұлы Б. Антология арқауы – түркілік тәрбие // «Егемен Қазақстан». – тамыз 2013.
4. Қуаныш Б. Тегін тереңнен іздеген Қоңыр // Ана тілі. – 12 ақпан 2009.
5. Ақжолтай А. Қасым тойы Түркияда қорытындыланды // «Қазақ әдебиеті». 23 желтоқсан 2011.
6. Қаппамбекұлы Н. Жамбыл және Тоқтоғұл // «Егемен Қазақстан» 15 қазан 2014.
7. «Алматы ақшамы» газ // 17 мамыр 2016.
8. Тюркоязычный мир – Алматы: 1997.
9. Зия Көкалп және оның әйгілі еңбегі. (Аударған Фадли Али) // Ұлт тағылымы. Ғылым педагогикалық журнал. - № 3. 1999.

References

1. Krivoshapkina Iy (suhbat) // «Alash aynasy», – 2012.
2. Dástúr jáne damý. Halyqaralyq ғылым konferensia materialdarynyń jınaғы. – Almaty: 2013.
3. Ábdigaziuly B. Antologia arqaýy – túrkilik tárbie // «Egemen Qazaqstan». – tamyz 2013.
4. Qýanysh B. Tegin tereńnen izdegen Qońyr // Ana tili. – 12 aqpan 2009.
5. Aqjoltai A. Qasym тойы Túrkiada qorytyndylandy // «Qazaq ádebieti». 23 jeltoqsan 2011.
6. Qaplambekuly N. Jambyl jáne Toqtoǵul // «Egemen Qazaqstan» 15 qazan 2014.
7. «Almaty aqshamy» gaz // 17 mamyr 2016.
8. Túrkoiazychnyı mir – Almaty: 1997.
9. Zia Kókalp jáne onyń áigili eńbegi. (Aýdarǵan Fadlı Alı) // Ult taǵylymy. Ğ-pedagogikalyq jýrnal. - № 3. 1999.

Сыпатайқызы З.

г. Алматы, Казахстан
e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

Sypataikyzy Z.

Almaty, Kazakhstan
e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

ВОЗРОЖДЕНИЕ ТЮРКСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (К 30-летию Независимости)

В данной статье представлен обзор различных культурных мероприятий, проведенных на основе этноинструментального искусства за годы независимости с участием Казахстана, тюркских стран, республик и Международной Организации «Тюрксой».

Также, в работе говорится о международных симпозиумах и фестивалях, проведенных в тюркском мире, о возрождении и пропаганде традиционных музыкальных инструментов и исполнительского искусства.

Ключевые слова: годы независимости, этнокультурные мероприятия, возрождение и пропаганда тюркского искусства и этноинструментов.

REVIVAL OF TURKIC ETHNOCULTURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE (Dedicated to the 30th anniversary of independence)

This article gives an overview of cultural events held on the basis of ethno-instrumental art during the years of independence with the participation of Kazakhstan, Turkic countries, republics and the International Organization «Turksoy».

Also, the research work considers international symposia and festivals held in the Turkic world, as well as about the revival and promotion of traditional musical instruments and performing arts.

Key words: years of independence, ethnocultural events, revival and promotion of Turkic art and ethnoinstruments.

ӘӨЖ 911.3:61

Тоқпанов Е.А.¹, Ботбаев А.К.²

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған қ., Қазақстан

²Халықаралық Тараз инновациялық институты
Тараз қ., Қазақстан
e-mail: Tokpanov60@mail.ru

ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ КИЕЛІ ОРЫНДАРДЫҢ ЕЛІМІЗДІҢ БІРЛІГІН САҚТАУДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Мақалада Тәуелсіздіктің 30 жылдығына орай Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында баса назар аударған палеомәдени, тарихи және табиғи киелі орындардың біріктіруші, бітімгерлік (медиаторлық), қарым-қатынастық, табиғат қорғау және емдік қызметтері, халқымыздың береке-бірлігін сақтау, Мәңгілік ел ойын жүзеге асырудағы алатын орны қарастырылған. Аталған тақырыптың өзектілігін сакралды ландшафттар ретінде қорғау, сонымен қатар, қарастырылатын тақырып бойынша географиялық әдебиеттердегі мәліметтердің аздығы айқындайды.

Қоғам дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі тарихи-мәдени мұраларды зерттеуге мүмкіндік беретін киелі орындардың шынайы құжаттарына жартастағы суреттер, байырғы қорғандар, балбал тастар, ерте ортағасырлық қалалық және ауылдық қоныстар, тарихи оқиғалар мен еліміздің дамуына орасан зор үлес қосқан тұлғалардың өмірі мен қызметіне қатысты орындар жатады. Оларды зерттеу қоғам мен қоршаған ортаның қарым-қатынасын зерделеуге мүмкіндік береді.

Экспедициялық зерттеулер барысында жиналған мәліметтер мен қазіргі ғылыми дерек көздерінен жасалған талдаулар «киелі» түсінігінің табиғатын түсіну мәдениеттің даму үрдісі мен үздіксіз байланысы бар деген қорытынды шығаруымызға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: тарихи-мәдени мұра, сакралды география, киелі орын, палеомәдени киелі орын, тарихи киелі орын, табиғи киелі орын.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы егемендігінің 30 жылдығына орай еліміздің егемендігін, ұрпақтар сабақтастығы мен көп этносты халқымыздың береке, бірлігін сақтауда Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында баса назар

аударған киелі орындарды зерттеп, зерделеудің маңызы зор. Сакралды география сирек кездесетін құбылыстар мен нысандар ретіндегі ғұрыптық, діни маңызы бар киелі орындардың кеңістіктік таралу заңдылықтары мен аумақтық ұйымдастырылу ерекшеліктерін зерттеуге негізделген.

Палеомәдени ландшафтарға жататын ежелгі қоныстар мен оның маңындағы жартастағы суреттерді қалпына келтіру қола, сақ, түркі кезеңдеріндегі адамдардың табиғатпен қарым-қатынасын, қоршаған ортаға тигізетін әсерін оқып-үйренуге, танымдық және зияраттық туризмді дамытуға мүмкіндік береді.

Бастапқы мәліметтер мен зерттеу әдістері. 2017-2020 жылдар аралығында Алматы облысының солтүстік-шығыс, орталық, оңтүстік және оңтүстік-батыс бөліктеріне 4 ғылыми-танымдық экспедициялық жорықтар ұйымдастырылып, табиғи, тарихи және палеомәдени киелі орындардың атқаратын қызметтері анықталып, оларға қатысты мәліметтер, аңыз-әңгімелер жиналды.

Зерттеу жұмыстарының барысында салыстырмалы талдау, бағалау, картографиялық және экспедициялық әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстан Республикасы егемендігінің 30 жылдығына орай Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында баса назар аударған Қазақстанда кең таралған

киелі орындардың көп ұлтты халқымыздың бірлігін сақтауда, мәңгілік ел идеясын жүзеге асыруда маңызы зор. Оларды зерттеп, зерделеу жас ұрпақтың өткен тарихын білуге, отан сүйіштілік сезімдерін оятуға, бабаларымыздың рухани-материалдық мұраларын сақтауға мүмкіндік береді.

Бекет ата жерасты мешіті, Арыстан баб, Ахмет Иассауи кесенелері, Тектұрмас, Қоңырәулие үңгірі сияқты көптеген ежелгі киелі орындар ерте заманнан белгілі бір аумақта тұратын белгілі бір рудың тұрғындары немесе қандайда бір әлеуметтік топқа жататын адамдары үшін *біріктіруші орталық* рөл атқарды (Назарбаев, 2017; Павлов, 2013).

Қарапайым біріктіруші нысандар қызметін ерте заманда кішігірім рулық ғибадатхана атқарды. Алматы облысы аумағындағы *Есік, Бесшатыр* (Қоңырөлең ойысы), *Мұзбұлақ* (Қапал ойысы), *Үйгентас* (Ойжайлау ойысы), *Құлжабасы, Таңбалы* (Қарабастау) қорымдарында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары қоныстар маңындағы оқшауланған биік аумақтарда зиярат ету қызметін атқарған

Сур. 1. Халықты біріктіру қызметін атқаратын сәулет және монументті ескерткіштер

XIX ғасырдың соңында Жаркент қаласында Тянь-Шань шыршасынан салынған Уәлибай мешіт-медресесі

Ualibay mosque-madrasah built of Tien Shan spruce in Zharkent at the end of XIX century

Fig. 1. Architectural and monumental monuments that serve to unite the population

2017 жылы қыркүйекте Қарасай ауданында ашылған батыр бабалар мемориалдық кешені

Memorial complex of heroic ancestors, opened in September 2017 in Karasai district

жартастағы суреттері бар ғибадатханалардың болғанын көрсетті (Сур. 1).

Шағын ғибадатхананың маңына жергілікті халық ежелгі қоныстарды салған. Олардың біріктіруші қызметінің нәтижесімен де біртіндеп ұлғайып ірі аумақта мекендеген тайпалар одағына бірігіп, тілі, діні, тұтас халықты, мемлекетті қалыптастырған (Акишев, Кушаев, 1959).

Ата-бабаларымыздың баға жетпес мұралары саналатын нысандар ежелгі қорымдар мен зираттардың да біріктіруші рөлі зор. *Зираттар мен қорымдарды* белгілі бір аумақты мекендеген адамдардың өкілі ретінде ұрпақтарының өзінің ата тегін тануға мүмкіндік беретін киелі орын ретінде қастерлеген.

Халықты біріктіруші нысандарға «Бекет ата жерасты мешіті», «Жаркент мешіт-медресе кешені», «Ақыртас», «Тектұрмас», «Өзірет сұлтан мешіті», «Қазақ елі монументі», «Ұлттық опера және балет театры» сияқты бірегей сәулет ескерткіштері жатады (Сур. 2).

Ежелгі зираттар өз маңына бірнеше қонысты қамтитын шағын аумақтың ғана емес, тұтас ірі өңірді біріктіруі мүмкін. Оған X-XI ғасырлардан бастау алатын «Айша бибі», «Домбауыл», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Арыстан баб», «Қожа Ахмет Иассауи», Алматыдағы Райымбек кесенелері, Нұр-Сұлтан қаласы маңындағы «Қабанбай батыр» жерленген зираттар мысал болады (Сур. 2).

Адамдарды біріктіруші тағы бір нысандар тұрпаты – ерен ерлігі, даналығы, ел басқару қабілетіне байланысты халықтың есінде мәңгі сақталған, қоғамға еңбегі сіңген тұлғаларға қатысты киелі орындар. Олардың қатарына **алты алаштың басын біріктірген** Қара хан, Алаша хан, Есім хан, Қасым хан, Абылай хан, Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев; **жаужүрек батырлар:** Қабанбай, Бөгенбай, Баян, Райымбек, Қарасай; **би-шешендер:** Төлеби, Қазыбек би, Әйтеке би; **ақын-жыраулар:** Қаблisa, Сүйімбай, Абай, Шәкәрім; **ғұлама ғалымдар:** Қаныш Сәтбаев, Әлкей Марғұлан, Әуелбек Қоңыратбаев, т.б. Бүкіл халықтың басын біріктіретін тұлғаларға мемлекет, мәдениет және діни қайраткерлер де жатады (Байпаков және т.б., 1993; Байпаков, 1998; Богуславский, 2005).

Киелі (сакралды) орындардың бітімгерлік (медиаторлық) қызметі. Сакралды зияраттық орындар діни ғибадаттық маңызы бар болғандықтан құдіретті күшпен байланыстырушы нысанның қатарына жатады.

Сур. 2. Киелі орындарға жататын ежелгі қорымдар мен кесенелер

Fig. 2. Ancient cemeteries and mausoleums belonging to sacred places

Қола, сақ кезеңдерінің тас тақталардан жасалған табыттары бар ежелгі қорымдары

Ancient burials of the Bronze and Saka periods with coffins made of stone slabs

VIII-IX ғасырға жататын Орталық Қазақстандағы Домбауыл кесенесі

Dombauyl mausoleum in Central Kazakhstan, VIII-IX centuries

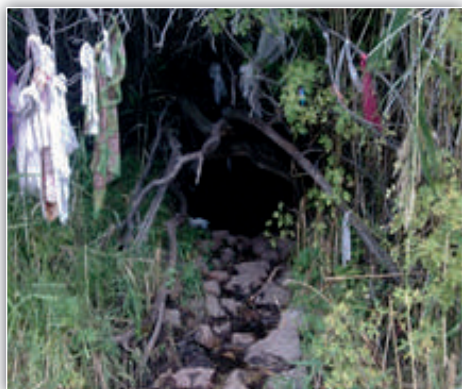

Көксу ауданындағы Мәулімбай ауылының батыс шетіндегі XVII-XVIII ғасырда салынған Адам кесенесі

The mausoleum of Adam, built in the XVII-XVIII centuries on the western edge of Maulimbay village of Koksuy district

Сур. 3. Алматы облысының табиғи шипалы емдік қасиеті бар киелі орындары

Fig. 3. Sacred places of Almaty region with natural healing properties

Ерте заманда емдік-сауықтыру орны болған Алтынемел тауының етегіндегі киелі «Найзатапқан» арасаны

At the foot of Mount Altyнемel, which in ancient times was a place of healing, the sacred «Nayzatapkan»

Бурақожыр өзенінің орта ағысындағы діңінің көлденең қимасы 3-4 метр болатын 700 жылдық киелі қарағаш

700-year-old sacred elm with a cross section of 3-4 meters in the middle reaches of the river Burakozhyr

Балқаш ойысындағы тұздылығы аса жоғары шипалы Рай көлі

Lake Rai with high salinity in the Balkhash basin

Киелі кеңістіктің уәжі біршама әсерлі дүниені қабылдау болып табылады. Көк тәңірді пір тұтатын түркі халықтары *гибадатты* жұмаққа ашылатын қақпа және ерекше күш-қуат алатын, тазаратын киелі орын санайды.

Еуразиядағы тәңірлік дінді ұстанатындар табынатын орынды жоғарғы (*аспан*), төменгі (жер асты) *әлеміне* апаратын жол санайды.

Зиярат ететін киелі (сакралды) орындардың бітімгерлік қызметіне жауласқан араз топтардың басын қосып, өкпе-араздықтарын жойып татуластыру міндеттері негіз болады және ол біршама тұрақтылығымен ерекшеленеді. Сакралды орындардың уақыт өте келе қоғамдық маңызы жойылғанымен халықтың есінде ұзақ сақталады (Самашев, 2006).

Киелі (сакралды) орындардың қарым-қатынастық (коммуникативтік) қызметі. Киелі орындарға адамдар Алла-Тағаламен (Құдаймен) тілдесу үшін ғана емес, бір-бірімен қарым-қатынас жасау үшін де барады. Киелі аумақ бір жерде, өңірде, елде тұратын бір әлеуметтік топқа жататын адамдардың кездесуіне мүмкіндік береді.

Киелі орындардың емдік қызметі. Киелі орындар саналатын минералды бастаулардың, тоғайлардың, т.б. нысандардың келетін адам денсаулығына жағымды әсер етуі мүмкін.

Зиярат етушілердің келуінің басты себебі – денсаулығын, көңіл-күйін жақсартуға «Найзатапқан» арасаны, «Рай» көлі, «Әулие ағаш», «Әлмерек ата» бастауы, «Шиырбай» бастауы сияқты киелі орындардағы белгілі бір тылсым күштің әсері бар деген үміт.

Емдік қасиет әртүрлі тұрпаттағы нысандарға зиярат етушілерді өзіне тартатын киелілікке қатысы бар мешіттердің, діни заттар, тарихта аты қалған, көріпкелдігімен көзге түскен ата-бабаларымыздың кесенелері, табиғи ойпаңдар, ыстық және салқын минералды су көздері, тұзды көлдер мен сорлар, жерасты үңгірлері, т.б. жатады (Сур. 3).

Емдік қасиеті бар киелі орындардың маңында *діни рәсімдер*, *халық медицинасының* *ғұрыптары* жүргізіледі. Емдік құрал ретінде *зиярат ету нысандарына* *жанасу*, *суын ішіп шомылу*, *ақтық байлау* рәсімдері де жиі қолданылады. Алматы облысындағы емдік қасиеті бар киелі орындарға: 700 жылдан асқан «Әулие ағаш»; ерте заманнан емдік сауықтыру орны болған «Найзатапқан» арасаны, аса тұзды

«Рай көлі»; Алакөл жағалауындағы «Қоссор» емдік балшығы, Алматы маңындағы «Әлмерек ата» бастауы, Талдықорған қаласының оңтүстік батысындағы Ешкіөлмес тауының етегіндегі күшті минералданған «Ем су» минералды су көзі; Кербұлақ ауданындағы Майтөбе тауының етегіндегі циолитті жыныстардан шығып жатқан «Шиырбай» бастауы; Алакөл ауданындағы «Қандағатай ата» бастауы, Сарқан ауданындағы Лепсі өзені аңғарындағы XVIII ғасырда өмір сүрген «Көтентәуіп» Қоңырбайұлының кесенесі маңындағы бастау, т.б. нысандарды жатқызуға болады.

Жоғарыда аталған орындарға баратын зиярат етуші адамдарға әсер ететін емдік нәтиже көбінесе емдеумен қатар психологиялық факторларға негізделген. «Киелі орындарға» зиярат етуге баруға дайындалу барысында науқастың ағза күшінің белсенділігі артып, назарын аурудан басқа жаққа бұруға итермелеп, емделуді қамтамасыз ететін зиярат шараларға аударады. Нәтижесінде киелі орынға барған адамдар ауруынан құлантаза айғып кетуі мүмкін.

Киелі (сакралды) орындардың табиғат қорғау қызметі. Киелі орындар адамдарды ғана емес, сол маңдағы барлық тіршілікті қорғайды. Ғибадатханаларда жүргізілетін ғұрыптық рәсімдер топырақтың құнарлылығын арттыруға, адамдардың денсаулығын қалпына келтіруге, салауатты өмір сүруіне, жануарлардың өсіп-өнуіне бағытталады (Акишев, Кушаев, 1959; Байпаков және т.б., 1993).

Сакралды ландшафтардың табиғат қорғау қызметі бастапқы тәңірлік діндерге тән болған. Табиғи нысандар адамдардың өмір сүруіне қажетті *кәсіптік жануарларды* (аңшылық), *балықтарды* (балық аулау), *үй жануарларын* (мал шаруашылығы), *өсімдіктерді* (егіншілік) қорғаушы ретінде қабылдануы мүмкін. Табиғат қорғау қызметі киелі орындар маңында шағын қорықтық аумақтар құру арқылы жүзеге асырылды. Бұл аумақта аң аулауға, ағаш кесуге табиғатқа зиянын тигізетін басқа әрекеттерге тиым салынды. Қорықтық аумақтар Бурақожыр өзенінің орта ағысындағы «*Киелі ағаш*» сияқты шағын немесе аумағы ірі табиғи алқапты алып жатуы мүмкін.

Қазіргі кезеңде зиярат етуші діндарлардың киелі табиғи орындарда адамдардың шаруашылық әрекетінен басқа жақта жойылып кеткен өсімдіктер мен жануарлардың сақталуына әсер ететін жағдайлары тіркелген.

Қорытынды. Қазақстан Республикасы егемендігінің 30 жылдығына орай Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының негізгі тұжырымдарын жүзеге асыруда жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеу, халықты біріктіруде береке-бірлікті, ұлтаралық ынтымақтастықты сақтауда киелі орындардың маңызды зор.

Сондықтан біріктіруші, бітімгерлік, қарым-қатынастық, табиғат қорғау және емдік қызметтер атқаратын палеомәдени, тарихи, табиғи киелі орындар шоғырланған аумақтарды ерекше қорғауға алып, тарихи-мәдени қорық-мұражайлар ашу қажет.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // «Егемен Қазақстан» республикалық газеті 2017. 12 сәуір.
2. Павлов С. Общественно-географические аспекты исследования религиозной сферы // Гилея: научный вестник, 2013. № 75. С. 356–358.
3. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и уйсундов долины реки Или. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1959 – С. 89-95.
4. Байпаков К.М., Таймаганбетов Ж.К., Жумаганбетов Т. Археология Казахстана. – Алматы: РИК, 1993 – 362 с.
5. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998 – С. 16-18.
6. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. М., Юрист, 2005. 260 с.
7. Варламова Т.Н. Культурное наследие как объект социальной защиты. Монография. – М.: РГСУ, 2009 – 185 с.
8. Шаблий О.И. Сакральная география: становление и проблемы развития / О.И. Шаблий, А.И. Висьтак // Проблемы территориальной организации общества: тезисы докл. науч. конф. – Пермь, 1993. – С. 27–28.
9. Самашев З.С. «Жетісу жеріндегі тастағы таңбалар» // Қазақ тарихы. 2006. №2, 17-20 б.

References

1. Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa baǵdar: rýhani jańǵyrý» // «Egemen Qazaqstan» respýblikalyq gazeti 2017. 12 sáyır.
2. Pavlov S. Obshestvenno-geograficheskie aspekty issledovaniya religioznoi sfery // Gileia: naýchnyy vestnik, 2013. № 75. S. 356–358.
3. Akishev K.A., Kýshaev G.A. Drevnáá kúltýra sakov ı ýısýnov doliny reki Ili. – Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz SSR, 1959 – S. 89-95.
4. Baipakov K.M., Taimagambetov J.K., Jýmaganbetov T. Arheologia Kazahstana. – Almaty: RIK, 1993 – 362 s.
5. Baipakov K.M. Srednevekovye goroda Kazahstana na Velikom Shelkovom pýti. – Almaty: Gylım, 1998 – S. 16-18.
6. Bogýslavski M.M. Kúltýrnye sennosti v mejdýnarodnom oborote: pravovye aspekty. M., Íyríst, 2005. 260 s.
7. Varlamova T.N. Kúltýrnoe nasledie kak obekt sosalnoi zashıty. Monografiya. – M.: RGSÝ, 2009 – 185 s.
8. Shablı O.I. Sakralnaia geografiya: stanovlenie ı problemy razvitiya / O.I. Shablı, A.I. Vıstak // Problemy territorialnoi organizatsii obshestva: tezisy dokl. naých. konf. – Perm, 1993. – S. 27–28.
9. Samashev Z.S. «Jetisý jerindegi tastaǵy tańbalar» // Qazaq tarihy. 2006. №2, 17-20 b.

Токпанов Е.А.¹, Ботбаев А.К.²

¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова
г. Талдыкорган, Казахстан

²Международный Таразский инновационный институт
г. Тараз, Казахстан
e-mail: Tokpanov60@mail.ru

РОЛЬ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ И ПРИРОДНЫХ САКРАЛЬНЫХ МЕСТ В СОХРАНЕНИИ ЕДИНСТВА НАРОДОВ НАШЕЙ СТРАНЫ

В статье рассматривается объединяющей, медиаторской, коммуникативной, природоохранной и лечебной деятельности палеокультурных, исторических и природных сакральных объектов особо отмеченный в программной статье Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», в реализации идеи Мәңгілік ел.

Актуальность данной темы обусловлена проблемой охраны сакральных ландшафтов как объекты культурного и исторического наследие, малой изученностью и недостаточностью литературных данных по рассматриваемой проблеме. Приведены основные результаты по изучению сакральных объектов Алматинской области.

К объектам культурного и исторического наследия имеющий сакральное значение разных этапах общественного развития относится петроглифы, древные курганы, каменные изваяния, средневековые городища, сельские поселения. Исследование данных объектов дает возможность раскрыть взаимосвязь общества и окружающей среды.

В результате анализа собранных информации в ходе экспедиционных исследований и современных научных источников сделан вывод о неразрывной связи понимания природы и понятия «сакральное» в процессе развития культуры.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, сакральная география, святые места, палеокультурное святое место, историческое святое место, природное святое место.

Tokpanov E. A.¹, Botbaev A. K.²

¹Zhetysu University named after Zhansugurov
Taldykorgan, Kazakhstan

²International Taraz Innovation Institute
Taraz, Kazakhstan

e-mail: Tokpanov60@mail.ru

ROLE OF HISTORICAL, CULTURAL AND NATURAL SACRED PLACES IN PRESERVING THE UNITY OF THE PEOPLES OF OUR COUNTRY

The article examines the unifying, mediatorial, communicative, nature conservation and medical activities of paleocultural, historical and natural sacred objects, which was especially noted in the program article of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev «Looking into the future: modernization of public consciousness», in the implementation of the idea of Mangilik el.

The relevance of this topic is due to the problem of protecting sacred landscapes as objects of cultural and historical heritage, poor knowledge and insufficient literary data on the problem under consideration. The main results of the study of the sacred objects of the Almaty region are presented.

The objects of cultural and historical heritage of sacred significance at different stages of social development include petroglyphs, ancient burial mounds, stone statues, medieval settlements, rural settlements. The study of these objects makes it possible to reveal the relationship between society and the environment.

As a result of the analysis of the information collected during the expeditionary research and modern scientific sources, it was concluded that the understanding of nature and the concept of «sacred» are inextricably linked in the process of cultural development.

Key words: *historical and cultural heritage, sacred geography, holy places, paleocultural holy place, historical holy place, natural holy place.*

Нұрдәулетова Б.И.

Ш. Есенов атындағы мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті

Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: nurdauletova@mail.ru

Аймұхамбет Ж.Ө.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: a_zhanat@mail.ru

ТАҢБА-ЖАЗУ – АДАМЗАТ ТАНЫМЫ МЕН ТАРИХЫНЫҢ ҚҰНДЫ АҚПАРАТЫ

Мақалада адамзат тарихындағы таңбаның маңызды орны, таңба-жазу туралы мәселелер қарастырылады. Таңбаның таным мен тарихтың құнды ақпараты ретіндегі қызметі талданады. Тастағы символ-суреттерден жазуға дейінгі эволюция – мәдени сана дамуының көрсеткіші. Жазудың ежелгі бастаулары петроглиф, пиктография, идеографиялар – тас дәуірі адамдарының тұрмыс-тіршілігінен хабар береді. Протожазулардың уақыт өте келе қорымдардағы, құлпытастардағы мәтіндерге ұласқаны да сол таңба-жазу тарихы арқылы белгілі. Азия мәдениетінің артефактісі саналатын жазулардан бастап, көне Мысыр, шумер, түркі жазуларының мәдениет тарихындағы құндылықтар екендігі мақаланың негізгі мазмұнын құрайды.

Түйін сөздер: таңба, жазу, петроглиф, пиктография, идеография, сына жазу, түркі.

Адамзат қоғамында таңбаның маңызды ақпараттық, логикалық, мәдени, рухани қызмет атқарғанына сан дәуірлердің белесін асып, бұл күнге дейін жеткен көне жәдігерлер куәлік етеді. Семиотик Ю. Лотман: «Таңбалар түрлі қуатпен әсер ету қабілетіне ие» (Лотман, 2019: 12), – деп таңба атаулының адамзат өміріндегі маңызды орнын сипаттап жеткізген.

Тарихи әрі ғылыми мәліметтерге сүйенсек, адамзат тарихы таңбаланған ең алғашқы дерек Франциядағы Перигё қаласына жақын орналасқан Ласко үңгірі қабырғаларындағы «Аңшылық» атты сурет екен. Бұл таңба-сурет, ғалымдардың пікірінше, біздің ғасырымыздан қырық екі мың жыл бұрынғы адамзат санасының өркендеуін танытады.

Адам баласы ойлап тапқан қарапайым еңбек құралдарынан бастап күллі өнімдер адамзаттың рухани дүниені сезінуге және санада туындаған дерексіз ұғымдарды бейнелеуге бейімділігін көрсетеді. Көне дәуірлерде тас бетіне қашалған таңбалар осының айғағы.

Тастағы таңбалар, өз уақытында, яғни таңбалау кезінде табиғатқа тікелей әсер ету мақсатында туындаса да, белгілі дәрежеде өнер туындысы санатына кіреді. Аристотельдің ұсынған теориясы өнер атаулының табиғатқа еліктеуден туатынын негіздеді.

Ежелгі бейнелеудің бірегей мысалы ретіндегі таңбаларды Ю. Боров «Шынайылықтың өзге болмысы, магиялық шындық» деп түсіндіреді. Магиялық

шындық туралы: «Магиялық шындықтар көркем туындылардан өз мақсаттарымен ерекшеленеді; өнер – адамға әсер етуге тырысады, ал магиялық – тікелей өмірге әсер етуге тырысады. Осыдан келіп жартастағы суретте және биде аңды табиғи түрде бейнелеу туындайды», – деген пайымын ұсынады (Борев, 2020: 182). Таңбамен бейнеленген символ-суреттерді көне дәуір адамының сенімінен туындаған магиялық әрекет деп қабылдасақ, осы магиялық шындықтың көркемдік шындыққа ауысу формасы миф болмақ. Ю. Боревтің миф туралы бұл тұжырымын да қисынды деп білеміз. Тас дәуірінің адамы жартасқа аңның суретін салғанда өнер туралы ештеме ойламаған, қиялдау дегенді білмеген болар. Ол бар болғаны аңшылығының сәтті болуын көкседі. Жартастағы аңның бейнесіне найза сұғып жарақаттау аңшының жеңіске деген сенімін нығайтады. Міне, таңба-суреттің магиялық сыры осында. Ежелгі адамның бар тәжірибесі – шынайы өмір, нақты тұрмыс. Ал оның таңбалаған бейнесі кейінгі дәуірдегі адамдардың шығармашылық тұрғыда ойлауына, соның нәтижесінде өнер туындысының дүниеге келуіне негіз болды.

Жазудың ілкі түрі ретінде, әдетте, петроглиф, пиктография, идеографияларды атайды. Алғашқы жазу таңбасы түрінде қолданылған иероглифтер жазу тарихының бастауында тұр.

Тасқа, жартастарға, үңгірлерге қашалған бейнелерден түзілген петроглифтердің (лат. петро – тас және грек. глиф – жазу) алғашқы үлгілері палеолит дәуіріне тән. Тас дәуірінің адамдары табиғаттың дүлей күштерімен күресе жүріп тіршілік кешті, күллі жаратылыстың сырын білуге талпыныс жасады. Тылсым табиғаттың құдыретті күшіне құл бола отырып, түрлі рәсімдер арқылы сол күштермен ымыраласуға тырысты.

Петроглифтер сияқты, сол көне дәуірлердің мұрасы болып табылатын қандай да бір түсінікті бейнелейтін шартты таңба ретіндегі идеограммалар (грек. *idea* – идея, бейне, түсінік және *gramma* – жазбаша таңба, әріп), әрекеттің, оқиғаның, заттың шартты бейнесін кескіндеген пиктограммалар (латынша *pictus* – кескінделген және грекше *γραμμή* – жазба), кейбір жазу жүйелерінің атауын, жекелеген дыбыстарды, буындарды, морфемаларды, тұтас сөздер мен ұғымдарды

білдіретін иероглифтер (грекше: *hieros* – қасиет, *glyphe* – қиылып алынған) – көне дүние адамдарының, ілкі адамзат қоғамының тіршілік-тынысы мен арман-мұратын, салт-дәстүрін бүгінгі дәуірге жеткізген құнды артефактілер.

Ғылымда протожазу кезеңіне таңылатын пиктографиялар тарихы біздің заманымызға дейінгі 9000 – 7000 жылдарға, жаңа тас дәуіріне тән, алдыңғы Азия мәдениетінің артефактісі санатындағы Сирия – Палестина аймағынан табылған таңбалы тастардан бастау алады. Бұдан кейінгі көне делінетін тарихи жәдігер – Хуанхэ өзенінің жағалауына орналасқан жаңа тас дәуірінің қонысы Цзяхудан 1962 жылы қазба кезінде табылған тасбақаның қабығындағы қытай иероглифтіне ұқсас таңба-жазу.

Винча мәдениетінің бірнеше нысандарынан табылған рәміздер жиынтығын неміс лингвистері Дунай протожазуы деп атағаны белгілі. Осы Дунай протожазуына тиесілі Тэртэр тақташаларын румын археологтары 1961 жылы Алба-Юлия қаласына отыз шақырымдай жердегі Тэртэр ауылынан тапқан. Күйдірілмеген балшықтан жасалған үш тақташамен бірге жиырма алты саз және әктас мүсіншелер, ересек ер адамның күйген қаңқа сүйегі болған. Бұл артефактілер біздің заманымызға дейінгі 5500 жылдың еншісінде.

Осындай жекелеген таңбалардан күрделі бейнелеулерге дейін жалғасқан таңба-жазу тарихынан дәуір тынысын танытатын, сол кездегі тұрмыс-тіршіліктен, дүниетанымнан ақпарат беретін тұтастай мәтіндер ерекше орын алады.

Тас дәуірінде жартасқа, үңгірге бедерленген таңбалар ізінің жалғасын қорымдардан, құлпытастардан мәтін түрінде таба аламыз.

Аса маңызды қарым-қатынас құралы болған тіл мен мәдениет өзінің қызметін түрлі тәсілдермен атқарып келді. Солардың бірегейі көне дәуірлерден бүгінгі күнге дейін қолданыстағы таңбалар жүйесі екені белгілі. Таңба – жаратылыс туралы танымды, мақсат-мүддені, қилы тарих пен тағдырды жеткізуде маңызды міндет атқарған адамзаттық білім жүйесінің негізгі кілті.

Біздің дәуірімізге дейінгі есте жоқ ескі замандарда өмір сүрген адамдар таңбалап жазып қалдырған мұраны ғылым көне жазба ескерткіштер деп қарастырады.

Жазба мәтіндердің қайнар көздері ретінде тасқа, темірге, теріге, матаға, ағашқа бедерленген таңба-жазуларды айтамыз дедік. Ғылыми болжамдарға сүйенсек, көне жазудың пайда болуы бес жарым мыңжылдықтың арғы жағына кетеді. Сол көне дәуір қойнауынан жеткен жазба мәтіндер Тигр мен Ефрат өзенінің жағалауын мекендеген Шумерлерге және Нил-дариямен тағдыры тығыз байланысты Ежелгі Мысыр еліне тән.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, Қосөзен мен Мысыр жазуы шамамен бір дәуірге орайлас келеді. Бұл көне жазбалардан тылсым жаратылыс сырларына үңілу, оны тануға талпыну айрықша аңғарылады. Әлемнің құпиясына үңілу, түрлі жолдармен табиғат құбылыстарына әсер етуге ұмтылу, жаратылыс заңдылықтарын, заттар мен құбылыстарды құрмет тұтып, тағзым ету, дүниенің жаратылуын өз танымынша пайымдау «көне дүниенің көнесі» іспетті бұл мәтіндерге сакралды сипат дарытады.

Көне Мысыр жазба ескерткіштері. Еуропа ғалымдарының зерттеулеріне назар аударсақ, Ежелгі Мысыр тарихы жаңа дәуірге дейінгі төртмыңжылдықтан басталып, христиан дәуірінің келуімен аяқталады. Әлем мифологиясы кеңістігіндегі ең көнесі – Мысыр мифологиясы. Мысырдың бір орталыққа бірікпеген кезінде туындаған, яғни Ежелгі патшалық (біздің заманымызға дейінгі 3200-2400 ж.ж.) дәуіріне тән алғашқы жазба мәтіндерден әлемдік жазу тарихы басталуының бір мысалын көреміз.

«Ежелгі Мысыр екі мыңжылдыққа жуық уақыт бойы батыс әлемінің қызығушылығын тудырып келді. Көне дәуір адамдары бабаларының дініне деген сенімдерін жоғалтқанда Мысырдың «данышпан абыздарына» жүгінді, «Мысыр даналығына» деген ерекше құрмет барлық пұтқа табынушылықтың күйреуіне дейін болған. Бұл құрмет Наполеонның экспедициясы бағзы бір кезде Нил жағасында салтанат құрған тамаша өркениеттің ұлылығын ашқан кезде айтарлықтай қарқын алды. Сөйтіп Мысыр ғибадатханалары көпшілікке діни-мистикалық мінәжат орны ретінде қолайлы болды. Адам ақыл-ойының тереңдігі және кемел адамгершілік ескерткіштер мен сфинксті көмкеріп тұрған иероглифтерге жасырылған деп есептелді» (Мюллер, 2006: 10), – деп жазады

мифолог М. Мюллер Мысыр мифологиясын нысан еткен іргелі зерттеу еңбегінде.

Иә, адам баласының дүниені танып, түйсінуді, табиғи және қоғамдық ортамен қарым-қатынасы – әр дәуірдің өзекті мәселесі болып келді.

Ежелгі Мысыр мифологиясын зерттеуде қайнар көз болған «Пирамида мәтіндері» – патшаларды жерлеу рәсімінің көне мәтіндері. Бұл мәтіндер Ежелгі патшалықтың V-VI әулеті перғауындары (б.з.д. 26-22 ғғ.) пирамидаларының ішкі қабырғасына қашалып жазылған. «Саркофаг мәтіндері» Орта патшалық кезеңіндегі (б.з.д. 21-18 ғғ.) табыттарда сақталған жазбалар. «Өлілер кітабы» Жаңа патшалық кезеңінен Ежелгі Мысыр тарихының ақырына дейінгі жерлеуге қатысты мәтіндер жиынтығы. Бұл аталған мәтіндер – адамзат тарихындағы алғашқы жазба жәдігерліктердің үлгісі.

Каирден оңтүстікке қарай отыз шақырымдай жерде орналасқан Саккара елді мекеніндегі Ежелгі Мемфис перғауындарының қорымындағы пирамидалардың ішкі қабырғаларына бедерленген мәтіндер шамамен б.з.д. 2350 – 2175 аралығында жазылған. Саккара атауы Мысыр мифіндегі өлілер әлемінің құдайы деп білген Сокараның есімінен шыққан. Бұл пирамидаларда V әулеттің перғауыны Унис, VI әулеттің перғауындары Тети, Пепи I, Меренра, Пепи II, Неферкара жерленген. Сонда мәтіннің жазылу уақыты бір жарым ғасырдай уақытты қамтиды. Мысыртанушылар бұл мәтіндер пирамиданың тұрғызылуынан бұрын туындаған әрі Солтүстік және Оңтүстік Мысырдың бірігуіне дейін ұзақ уақыт бойы жазылған деп болжайды.

Ортаңғы патшалықтың еншісіндегі «Саркофаг мәтіндері» табыт бетіне жазылған. «Пирамида мәтіндеріне» жекелеген ұқсастықтары болғанымен, саркофаг мәтіндерінің мазмұнындағы материалдар көп. Мәтіндер адамның күнделікті қажеттіктерімен байланысты мәселелерді де қамтиды. Яғни бұл мәтіндердің патшаларға ғана емес, қарапайым ауқатты жандарға да қатыстылығын білдіреді. Енді қарапайым әрбір мысырлық адам өзіне табыт әзірлеп, жерлеу рәсімдеріне дайындық жасай алатын болған. О дүниеге, яғни өмірден кейінгі екінші әлемге перғауындар ғана емес, қарапайым мысырлық та құқылы болғандығы осы мәтін мазмұнынан аңғарылады. Кейде

жазуға ұқсас таңбалар қабір қабырғаларынан, сандық бетінен, бальзам құйылған арнайы ыдыс – каноптардан, папирустардан, тіпті мумия маскаларынан да кездеседі. Табыт бетінің көлеміне қарай мәтіндер ықшамдалып, өз кезегінде мінәжаттың ықшам әрі толық түрдегі нұсқасының туындауына әкелген. Бұл нұсқалар кейінгі «Өлілер кітабына» да енген.

«Өлілер кітабы» – Ежелгі Мысыр гимндері мен діни мәтіндерінің жинағы. Ежелгі жазба ескерткіш атауын неміс археологы Карл Рихард Лепсиус берген. Мұны «Арылу, тазару кітабы» деп атаса да болғандай. Бұл мәтіндер марқұмды басқа әлемде қауіптен қорғап, көмектесу үшін және о дүниеде жаны жайлы болу үшін керек деп түсінген.

«Өлілер кітабының» түрлі көшірмелері екі жүз бөлімге дейінгі көлемдегі ұзақ поэтикалық гимндерден бастап бір жолдық магиялық формулалармен аяқталатын мәтіндерден түзілген. Ежелгі жазбаның оралған папирусқа жазылған үздік үлгілерінің бірі XVIII әулет билігінің мәдени гүлдену кезеңіне тиесілі. Мәтін жазылған папирустардың көпшілігі Фивыдағы абыздар қорымынан табылған. Бұл папирустар жерлеу рәсіміне, жанның ана дүниедегі сот алдында жауап беруіне қатысты суреттермен безендіріліп, кейбірі марқұмға бағышталған дұғалармен және жер асты әлемі туралы түсініктермен байланысты болып келеді.

XVI әулет билігі кезеңінде пайда болған «Өлілер кітабының» бір нұсқасы ежелгі діни және жерлеу дәстүрінің жаңғыруымен байланысты. Бұл кезеңде ғибадатханалар қалпына келтіріліп, «Өлілер кітабының» ескі мәтіндері қайта көшіріліп, өңделіп, түзетілген.

Ежелгі Мысыр жазбаларындағы иероглифтердің саны 750-ге жуық. Бір таңбалар тұтас бір сөзді білдірсе, тағы бір таңбалар жеке дауыссыз дыбысты таңбалайды. Сондай-ақ екі дауыссыз, үш дауыссыз дыбысты білдіретін иероглифтер де бар.

Мысыр жазуының бір ерекшелігі – мұнда дауысты дыбыстар таңбаланбаған. Иероглифтердің бір тобы оқылымға келмейді, олар таңба-айқындауыштар түрінде берілген. Мысалы, отырған әйелді бейнелейтін иероглиф бұл мәтінде әйел туралы айтылатынын мегзейді. Ал егер құдық бейнеленсе, онда мәтінде бұлақ, тоған, немесе құдық, тағы басқа су көздері туралы айтылатынын білдіреді.

Иероглифтердің кескіндеу түріндегі қызметі біртіндеп өзеріске түсті, кейіннен сурет түрінде бейнелеу тоқтатылды.

Ежелгі мысырлықтардың жазу материалы папирус болды. Ұзын діңі бар өсімдіктер таңдалып, қатты қабығы алынып, бос өзегін ұзынша жолақтарға кеседі. Кесілген жолақтар сумен шыланған үстелге бір-біріне өте жақын, шеттері қабаттастырыла орналастырылады. Жолақтардың біріккен тұсын ағаштан бөлініп шыққан желім сияқты сұйықтық жапсырып ұстады. Шеттеріндегі қисық тұстар тегістеліп, нәтижесінде тік бұрышты парақ дайын болды. Оның бет жағын сияның жайылып кетпеуі үшін ұнтақ желімнің жұқа қабатымен жапты. Сонан соң күннің көзіне кептіріп, піл сүйегінен жасалған құралмен тегістеді, балғамен ұрып, кедір-бұдыр тұстарын жөндеді. Осылайша папирустың қағазға ұқсас жұқа сарғыш парағы дайын болды. Міне, осы папирусқа мәтіндер таңбаланды. Мәтінді жазатын әрбір хатшы-жылнамашы өзімен бірге құндаққа салынған, жазуға ыңғайлы етіп үшкірленген қамыс, бояуды езу үшін су құйылған кішкене құмыра, қара және қызыл бояу құйылған шұңғыл екі ыдыс алып жүрген. Негізгі мәтін қара түсті бояумен жазылды, әрбір жаңа бөлімнің басы қызыл түсті бояумен бөлініп көрсетілді. Мәтінді «қызыл жолдан», яғни жаңа жолдан бастау деген тіркес осыдан шыққан.

Пирамида мәтіндерінің оқылуы, түсіндірілуі ғылымда аса маңызды мәселе болды. Көне дүниенің танымы мен тіршілігін, мақсат-мұратын таңбалаған жазбалар бүгінгі күнге әуелгі қалпында толығымен жеткен жоқ. Мысыр мәдениетіне ерекше назар аударған орыс жазушысы И.В. Рак: «Ежелгі Мысыр мәтіндерінің негізгі бөліктері үзінділер түрінде жетті, оның мазмұнындағы ишаралар мен сілтемелер бізге түсініксіз, ақырында, алғашқы ой бұрмаланған миф бөлшектері антикалық авторлардың өз түсіндірмелерін берген әңгімелеулерінде сақталған», – дейді (Рак, 2004: 8).

Ежелгі дүниенің тыныс-тіршілігі мен салт-дәстүрін, таным-түсінігін мәтін түрінде таңбалаған Мысыр жазбаларының ғылымға танылуында ең әуелі француз ғалымы Франсуа Огюст Фердинан Мариеттің елеулі еңбегі бар. XIX ғасырдың орта шенінде Мысырда археологиялық зерттеулер жүргізген ғалым Каирдағы Мысыр музейінің негізін қалады.

1880 жылдары ол Гастон Маспероның бастамасымен Саккара пирамидасына зерттеу жүргізу барысында «Пирамида мәтіндерінің» үзінділерін тапты.

«Пирамида мәтіндерін» зерттеуде француз мысырттанушысы Гастон Маспероның еңбегі зор болды. Ол «Пирамида мәтіндерінің» магиялық формуласын шешуде, бір ізге түсіріп, тұтас мазмұнын танытуда және аударуда жүйелі ізденістер жүргізіп, ғылым үшін аса маңызды нәтижелерге қол жеткізді. Г. Масперо мәтінге жасаған аудармасының бастапқы сипатқа ғана ие екенін ерекше ескерткен.

Ежелгі Мысыр мәтіндерін зерттеушілердің бірі – көрнекті неміс мысырттанушысы, филолог Курт Зете. К. Зете Берлин мысырттану мектебінің негізін салушы, патриарх Адольф Ерманның шәкірті еді. Ол Мысыр еліне жасалған бірнеше сапарында ежелгі мәтіндердің бірсыпыра коллекциясын жинады. «Мысыр көнелігінің есептері» деген атпен мысыр әдебиетінің мерзімді каталогын жариялап тұрды. Курт Зете – Мысыр тілінің етістіктерін алғаш зерттеген ғалым. Оның екі шәкірті – Алан Гардинер мен Ханс Полоцкий де белгілі мысырттанушы ғалымдар. Курт Зете Ежелгі Мысыр эпиграфикасы үлгілерін «Египетология құжаттары» деген атпен жарыққа шығарды.

Ежелгі Мысыр жазба ескерткіштері көне дүние адамдарының мәңгілік өмір, рух мәңгіліктігі, рухани тазалық туралы түсініктері мен сенімдерін танытуымен құнды.

Дүниенің жаратылуы, тіршіліктің пайда болуы туралы ежелгі таным-түсінік, сенім осы көне мәтіндердің мазмұнына сіңген. Зұлымдық пен ізгілік, жақсылық пен жамандық, ақ пен қара сияқты қарама-қайшы ұғымдардың толастамас күресінің ішінен өніп шығып, ілгері қадам басқан «өмірлік даму» ескілікті жазбалардың алтын өзегі десе де болғандай. Қарабайыр мифологиядағы жасампаз қаһармандар ретінде әрекет ететін «құдайлар» образының астарына өмір заңдылықтары жасырылған. Әлем қалай жаратылды, құбылыстар мен нысандардың пайда болуына қандай күш ықпал етті деген сауалға жауап іздеген көне дүние адамдарының ой-қиялынан, сенім-түсінігінен туындаған оқиғалар «Пирамида мәтіндері», «Саркофаг мәтіндері», «Өлілер кітабы» сияқты көненің көнесі болған ескерткіштердің негізгі арқауы. Адам рухының

мәңгіліктігіне деген аңсар көне мәтіндердегі қайта тірілу, бұ дүниеден о дүниеге, яғни екінші бір тылсым әлемге бару түрінде түсіндіріліп, екі дүние шекарасында Ұлы Сот алдында жауап беріп, күллі іс-әрекетінің таразыға тартылатыны жайлы мотивтер тұрақты сипат алады.

Көне мәтіндер мысырттанушылардың, мифолог ғалымдардың Ежелгі Мысыр мифологиясын жүйелеуіне жол ашты. Дороти Норман «Мысырдың ежелгі Гелиополь Тоғыздығы» деп айқындаған «Тоғыз Құдайының» басында тұрған Атум, оның бойынан жаралған Шу (ауа) мен Тефнут (ылғал); бұл екеуінен тараған Геб (жер) пен Нут (аспан); соңғы екеуінен жаралған Осирис пен Исида, Сет пен Нефтис (Нефтида) – өзара қарым-қатынастары арқылы космогонияны (алғашқы бесеуі) және табиғат пен адамдар арасындағы байланысты (соңғы төртеуі) танытады. Бұл антропоморфты қаһармандардың соңғы әрі бірегей тұлғасы – Гор (Хор) (Дороти, 2005: 417).

Көне мәтіндегі ақпараттар негізінде жасалған бұл талдау мен тұжырым адам санасының тылсым дүниені тұспал, ишаралармен түсініп-қабылдауға бейімділігін барынша аңғартады. «Ежелгі Мысыр мифологиясының символикалық мәні тек діни мәтіндерге ғана емес, қабырғалардағы кескіндерге, бедерлерге, папирустағы суреттерге де тән. Осы тұрғыдан келгенде Мысыр кескін өнері мен оның дәстүрі каноны Ежелгі Грек өнерінен өзгеше мәнге ие», – деп көрсетеді И.В. Рак (Рак, 2004: 16).

«Пирамида мәтіндерінің» көптеген бөлімдерінде Осиристің тірілуі оқиғасы баяндалады. Бұл мотив қазақша поэтикалық тілмен өрнектегенде төмендегідей сипатта:

Осиристің тірілуі

*Исиданың дауыс салып, Нефтиданың
жылағанын,
Естіген соң құдай біткен таппақ болып
бір амалын,
Осириске келді бәрі.
Тыңда Осирис, саған айтты,
Тілектерін құлаққа іліп, орындарсың
сұрағанын:
«Кетіп қалсаң бізден ұзап, қайта айналып
келерсің сен,*

Ұйықтап кетсең, оянарсың, сосын бізді
көресің сен.
Өлген болсаң, тірілерсің, тірілем деп
сенерсің сен!

Түрегелші, қара бері, біл ұлыңның
не істегенін,
Оян, тыңда, Горды көрші, ол тұрғанда
өшкен өлім.
Дұшпаныңды табаныңа салып берді,
көзін ойып
алып берді саған,
басқа керегі жоқ ештеңенің.

Гор ұлыңның ерлігін көр, Ба-рухың
демеді оны,
Сенің күшің оған дарып, ұлы ерлікке
жебегені.
Тұр орныңнан! Қолыңды да бердің оған,
қылды әрекет,
Сен келсін деп ұлың сондай іс жасады
өнегелі».

Оянады ұлы Осирис, көзін ашып, түрегелді,
Құдырет-күш қуат беріп, табанында
түнөк өлді.
Көтерілді жарық көкке, Ұлы Ақиқат
әміршісі
Тірілгенде, өмір нұры жанарынан
түлеп, өрді.

Ұлы Атум да,
Шу мен Тефнут, Геб пен Нут та қуанышты.
Аспан мен Жер құдайлары тапқандай боп
жұбанышты:
«Бізге кел, – деп, шақырды оны, – әкесінің
үлкен ұлы,
Анасының тұңғышы бұл, ағамыз», – деп
құрақ ұшты.
(Поэтикалық аударма – Ж. Әскербекқызы)

Көне танымның өзегіне айналған мәңгілік өмір, қайта тірілу сенімі «Пирамида мәтіндерінде» осылайша Осиристің бұл өмірге оралуымен бейнеленеді. Алайда, тірілген Осирис таққа отырудан бас тартып, ұлы Горға билікті береді. Өзі жер асты әлемінің әміршісі, екі дүние шекарасындағы Ұлы Сот билігінің иесі болып қалады. Мысырлықтардың жанның бес бөлшегі (соның біреуі – Ба, адам жанының қанатты бөлшегі, оған аспанға жол ашық, екі әлемде де емін-еркін жүреді) туралы түсінігі,

Осиристің екінші әлемде қалуы – екі дүние тең, рух мәңгі жасайды деген танымнан көктеген сенім.

Мысыр мәтіндерінде өмір-өлім // ізгілік-зұлымдық ұғымдарының қайшылығы жарық пен қараңғының, күн мен түннің бітпес шайқасы түрінде суреттеледі. Үздіксіз майдан алаңындағы Гор мен Сеттің шайқасы осы қайшылықтың символикасы.

«Пирамида мәтіндерінің» бірінде жазылғандай, Мысыр патшасы Жаратушы Атумға: «Бір сарай ішіндегі Екеуге – Гор мен Сетке көз қырыңды салғайсың», – деп тіл қатады. «Бір сарайдың екі тұрғыны» – өмірдің екі түрлі құбылысы, тіршіліктің екі сипаты. Гор – жасампаз күш, ол күнге қарай көтерілу, жарыққа ұмтылу, Сет – жойымпаз күш, түнге қарай жылжу, қараңғылыққа ұмтылу. Екі кейіпкер қарама-қарсы күш пен құбылыстың иесі ретінде сипатталып, астарлы мәтінмен ұсынылады.

«Өлілер кітабындағы» мына мәтінге назар аударайық: «Сәлем бердім, Уа, Жаратушым, мен жүре алмайтын, кешегі күнде қалған Ұлы Түйінмін. Менің күшім менің қолымда. Менің өзім саған белгісізбін, бірақ мен сені білемін... Мен миллиондаған жыл өмір сүруші Гормын... Мен жол аштым» (үзінді Дороти Норманның қазақ тіліне аударылған еңбегінің VIII тарауынан алынды) (Дороти, 2005: 417). Жасампаз қаһарман Гордың бұл тіл қатуы адами рухтың асқақтығын, сонымен бірге жаратылысқа жалбарынуын, мінәжатын аңғартады.

Ежелгі Мысыр таңба-жазулары сакралды мазмұнымен ерекшеленетінін келтірілген бұл мысалдар дәйектей түседі. Жалпы, «жазу» ұғымының әуелгі санадағы «таңбасы» «тағдыр» сөзімен ассоциацияланады. Дерексіз ұғымның деректі мән иеленіп, адамзаттың ұлы мәдени құндылығына айналуының айқын бір көрінісі осы жазба ескерткіштер десек болар.

Шумер сына жазуы. Таңба-мәтіндер тарихында Қосөзен мәдениетінің жазба ескерткіштері ерекше орынға ие. Месопотамия халқы бай мәдениетті туындатып, әлем руханиятына үлкен олжа салды. Бұл өлкеде жазудың пайда болуы ғылым мен өнердің дамуына ықпал етті.

Ең алғаш жазуды ойлап тапқан шумерліктер екені ғылымда сан мәрте айтылып келеді. Көне мәтіндер негізінен

суретті жазу түрінде болды. Ойды жеткізуде суретті пайдаланудың қиындығы сына жазудың туындауына себеп болды. Сыналардан құралған таңбалар жекелеген сөздермен бірге буынды да білдірді. Сына жазу жүйесі күрделі әрі рабайсыз еді. Бір ғана сына таңба бірнеше мағынаны білдіретін. Мұндағы барлық таңбалар жиынтығы 600-ден асты.

Сына жазудың өз заманы үшін мәні зор еді. Шумер жазуының әсерімен Шығыс халықтарының және көшпелілердің жазу тарихында жазудың әліпбилік жүйесі түзілді. Қосөзен аумағында молынан кездесетін сазды күйдіріп, соған түсірілген сына жазулар папирустағы, өсімдіктен немесе жануар терісінен әзірленген материалдардағы жазуларға қарағанда жақсы сақталды. Соның арқасында Ежелгі Қосөзеннің көптеген мәтіндері осы күнге Мысыр мәтіндерімен салыстырғанда толықтай жетті деуге болады. Шумер жазуын оның заңды мұрагері аккадтықтар мен эламдықтар пайдаланып, дамытты.

Шумер сына жазулары туралы Еуропаны алғаш хабардар еткен Пьетро делла Валла.

Ресейлік шығыстанушы-шумеролог В.В. Емельянов: «Жазудың пайда болуы үшін алғышарттар VII-V мыңжылдықта, «заттық жазу» пайда болғанда жасалды. Археологтар Месопотамия, Сирия және Иран территориясынан саз бен тастан жасалған ұсақ заттарды, геометриялық фигураларды (шарик, цилиндр, диск, конус) жиі кездестіретін. Ұзақ әрі тыңғылықты зерттеу нәтижесінде Д. Шманд-Бессер мынадай қорытындыға келеді: бұлар өзіндік мәні бар текшелер, мысалы цилиндр «бір қой» дегенді білдірсе, конус «бір құмыра май» деген ұғымды білдіреді, т.с.с.», – деп жазады (Емельянов, 2001: 168).

Шумер мәтіндеріндегі таңбалардың өзіндік ерекшелігі көптеген шығыстанушы шумерологтардың зерттеулерінің өзегіне айналды. Көне мәтіннің мән-мағынасын, ерекшелігін зерделеуде небір тұжырымдар жасалды.

«Ежелгі Қосөзенде жазуды шумерліктер ойлап тапты, алғашқы шаруашылық құжаттары Урук қаласы ғибадатханасында құрастырылды. Бұлар сазға бедерленген пиктограммалар – суретті жазу таңбалар болатын. Алғашында заттар нақты түрде айқын түсірілген, және саз құжаттардағы

жазу мысыр иероглифін еске түсіретін. Бірақ кейіннен жазу жазылатын материал болған саздың әсерінен және шумерлердің пиктографиялық жазуды жылдамдату қажеттігіне байланысты, біріншіде абстрактілі сына жазу болып түрленеді, екіншіден, сағат тіліне қарсы тоқсан градусқа бұрылады. Жазу пішінінің өзгеру процесімен қатарласа жазу таңбасының түсінікті бейнелеу таңбасы және дыбысты таныту таңбасымен қосарлануы жүзеге асады. Осылайша бір таңба әрі буын, әрі сөз бола алатын сөздік-буындық жазу туындайды», – деп, шумер таңба-жазуының өзіндік табиғатын көрсетеді В.В. Емельянов (Емельянов, 2001: 169).

Шумерлер таңбаларында кез келген кескін сөзбен, дыбыс бейнемен ассоциацияланады. Шумер мәдениетінің жазба ескерткіштерін ғалымдар екі үлкен топқа жіктейді. Олар: синхронды-шумерлік және шумертілді постшумерлік. Бірінші топқа шаруашылық есебіне қатысты құжаттарды, ғибадатхана және патшалар гимнін, патшалар жазбасын кіргізсе, екінші топқа әдеби және рәсімдік канонға негізделген мәтіндер мен екі тілді шумер-аккад сөздігі жатқызылады. Бірінші топтағы мәтіндер күнделікті тұрмыс, экономикалық және идеологиялық өмірдегі шаруашылық қатынастар, атқарылған жұмыстар туралы патшаның жаратушыға есебі, ғибадатханаларға және тәңірі тектес патшаларға мадақ мазмұнында болды. Шумер мәтіндерінде данышпан адамды «зерделі», «аңғарлы» деп атаса, шумер тілінде «ақыл-ой» және «құлақ» деген бір сөз. Яғни құдайлар өмірінің ең қастерлі тарихы, негізгі әдет-ғұрып өзіне естен шығу қаупі төнгенге дейін жадта сақталып, ауызша айтылады. Дәл осы тұрғыдан екінші топқа кіретін мәтіндерді шумерліктер емес, олардың ассимиляцияға түскен ұрпақтары мен шумерлік емес халықтар таққа мұрагерлік пен дәстүрге адалдықты заңдастыру мақсатында туындатқан. Жазылған мәтін болса да «оқу» етістігі жоқ, тақташаларды «көру» және «есту» керектігіне назар аударылады. Ғылыми дәйектемелер тақташаларға жазылған мәтіндер мектептегі шәкірттерге арналса, стела, конус, цилиндрге жазылған мәтіндер әміршілерге, болашақ ұрпаққа арналғанын айтады.

Бірінші топқа кіретін шумер дәуірінің мәтіндерін көне мәтіндер, саргонидтер дәуірі және жаңа шумер мәтіндері деп жіктеу орын

алған. Ал екінші шумертілді постшумерлік мәтіндерді көне қабат мәтіндері, саргондық қабат мәтіндері, кешшумерлік және шумерден кейінгі мәтіндер деп қарастыру қалыптасқан.

В. Емельянов атап көрсеткендей, шумер мәтіндері тақташаларының соңы колофондармен бөлінген. Ол бөлікте, яғни колофонда бұл мәтіннің кімге тиесілі екендігі көрсетілген. Жаратушыға, ғибадатханаға, патшаларға, батырларға арналған гимн мәтіндері *за-ми-дуг* – «(Мұндай) мақтау ұнамды» деген колофондық формуламен берілсе, мәртебелілік жөніндегі сұхбаттасулар *адаман-дуг-га* – «дау», мінәжат мәтіндері *иним-иним-ма* – «сөз (қандай да бір зат үстіндегі)» формулаларымен көрсетілген (Дороти, 2005: 173).

Адамзат тарихында мәдениеттің бастау орталығы болған Шумер сына жазуының шығуы мектептердің пайда болуына негіз болды. Ежелгі өркениет орталығы ретінде Шумер мәдениеті қалыптастырған дәстүрдің бірі – шәкірттерді мектепте оқыту.

Америкалық шығыстанушы, әйгілі шумеролог Сэмюэл Ноа Крамер «Алғашқы жазба ескерткіштер ежелгі Шумер қаласы Урук қирандыларының ішінен табылды. Осы жерде пиктографиялық жазбалармен өрнектелген мыңнан артық саз тақташалар болды. Негізінен олар шаруашылық және әкімшілік жазбалар еді, сонымен бірге олардың ішінде бірнеше оқулық мәтіндері кездеседі. Бұл, б.з.д. 3000 жылдар шамасында шумер хатшы-жазбагерлері білім беру, оқыту ісімен шұғылданғанына куәлік етеді» (Сэмюэл, 1991: 18), – дей келе, шамасы, сол үш мың жылдықтың орта кезеңінде оқу мен жазуға жүйелі түрде баулитын мектептер желісі болғанын айтады. 1902-1903 жылдары Ежелгі Шуруппак қаласының орнына жүрген қазба нәтижесінде «мектеп мәтіндері» жазылған б.з.д. 2500 ж. тиесілі көп саз тақташалардың табылуы ғалымның бұл болжамын қуаттай түседі.

С.Крамер «Гильгамеш, сазтақташалардағы поэма мәтінінің кіріспе бөліміне өз тарапынан «Энкиду және жер асты патшалығы» деген ат қойып, талдау барысында шумерлердің дүниетанымын, жаратылыс туралы түсінік-сенімін танытуға талпыныс жасайды. Ғалым көрсеткен поэманың кіріспесінде мынадай жолдар бар:

*Аспан жерден бөлінгенде – сол кезде,
Жер аспаннан шегінгенде – сол кезде,
Адам аты қойылғанда – сол кезде,
Ан аспанға ие болған – сол кезде,
Энлиль жерге кие болған – сол кезде.*
(Поэтикалық аударма – Ж. Әскербекқызы)

Әлем халықтарының мифологиясынан біз аспанды – әке, жерді – ана деп таныған баяндарды білеміз.

Шумер-аккадтардың жазба ескерткіштердің сақталу тарихы б.з.д. 689-633 жж. өмір сүрген Ашшурбанипал кітапханасымен байланысты. Вавилонды (б.з.д. 648 ж.), Мысырды, Эламды (б.з.д. 639 ж.) жаулап алып, Сирияда, Финикияда өмірін жүргізген ол өзі билік еткен кезеңде мәдениеттің, өнердің, жазудың дамуына жағдай жасаған. Ассирияның орталығы болған Ниневия қаласында Ашшурбанипал салдырған кітапхана болғандығы тарихтан белгілі. Оның қалдығын археологтар XIX ғасырдың аяқ кезінде тапты. Бұл көне кітапхана орнына қазба жүргізу нәтижесінде Шумер және Вавилон-Ассирия мәдениетіне тиесілі сына жазулар жазылған, күйдірілген саздан жасаған жиырма мыңнан астам тақташа табылған.

Ашшурбанипал кітапханасын алғаш тауып, зерттеген ғалымдар ағылшын археологтары болуы себепті көне кітапханадан табылған артефактілердің бәрі қазірде Британ музейінде сақтаулы. Ниневия кітапханасының орнына 1846-1851 жылдар аралығында Остин Генри Лайдерс, 1852-1854 жылдар аралығында Генри Кресвик Роулинсон қазба, зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Сөйтіп, жергілікті Ирак археологы Хорезд Рассам Роулинсонмен бірлесе отырып, бірнеше мың жазба тақташаны ашады. Көне кітапхананың құнды артефактілері – жазу тарихын танып, білуімізге жол ашқан үлкен қазына болды.

Қосөзен бойын мекендеп, күллі адамзатқа өз мәдениетімен ықпал еткен көне тайпалардың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігін, дүниенің жаралуы туралы мифтік мотивтерді ұсынған «Энума элиш» жазба ескерткіші де осы Ашшурбанипал кітапханасынан табылған.

Жазу адамзат қоғамы үшін өзінің қажеттігін уақыт жылжыған сайын дәлелдей түсті. Ежелгі Финикия көпестеріне саудалары сәтті жүруі үшін жазба жүргізу қажеттігі

басым болды. Осы мақсатта олар ескі жазуларды пайдалануды ойлады, алайда Мысыр жазбалары да, сына жазу да олар үшін өте күрделі еді. Сөйтіп олар жиырма екі таңбадан тұратын жеке жазуларын дүниеге келтірді.

Финикия әліпбиіндегі әрбір таңба жекелеген бір ғана дыбысты береді. Финикия әліпбиінің ерекшелігі – жиырма екі әріптің әрқайсысы бір затты бейнелейді әрі сөздің бастапқы дыбысын білдіреді. Финикия әліпбиінде дауыссыз дыбыстар таңбаланып, дауысты дыбыстар көрсетілмеді. Дауысты дыбыстардың таңбаланбауы көптеген сөздердің дұрыс оқылмауына әкелді. Осылайша таңбаланған ұғымды дұрыс оқу, түсіну қиынға түсті. Қалай болғанда да бұл әліпбидің де өз заманында маңызды ролі болды.

Жазу тарихында ерекше жаңалығымен аталатын көне түркі ескерткіштерін ғылым «руна жазуы» яғни құпия жазу ретінде қабылдады. Қара мәрмәр тасқа қашалған жазу құпиясын ашу қиынға соқты. Әйгілі даниялық ғалым Вильгелм Томсен жазу тілін тауып, «Тәңірі», «түркі» деген сөздерді оқып, бұл ескерткіштердің Түркі қағанатына тиесілі екенін дәлелдеуі ғылымдағы үлкен сенсация болды.

Біздің дәуіріміздің VI-IX ғғ. тас бетіне түскен түркілердің елдігі мен ерлігі, танымы мен тұрмысы, жауынгерлігі туралы жазбалар көне шумер мәтіндерінен тамырланып, көшпелілер өркениетінің көнелілігін және өзара сабақтастығын танытты.

Б.з.д. мәдениет ошағының көзі, жазудың отаны болған шумерлердің түркі тектілермен туыстығы жайлы ғылыми болжамдар бары белгілі. Қосөзеннің оңтүстігінде б.з.д. 3500 жж. шамасында қоныстанған шумерлердің тілі айналасына, жақынқонған тайпаларға түсініксіз болғанын зерттеуші ғалымдар атап көрсетеді. Шумертанушы неміс ғалымы А. Фалькенштейн шумерлердің Қосөзен бойына келуін тас дәуірі деп көрсетеді. Ағылшын лингвист ғалымы, ассиролог Генри Роулинсон Бехустин сына жазуы мәтіндерін зерттеу нәтижесінде оны скиф, түркі тайпаларының тіліне жақын деп қорытынды жасап, шумерліктерді вавилондық скифтер деп атаған.

Шумерлердің көшпелілік тегі туралы пікір-болжамдар көне шумерлер тілі мен түркі тілін салыстыра қарауды қажет етті.

Неміс шығыстанушы ғалымы әрі тарихшысы Фриц Хоммель XIX ғасырдың аяқ шеніндегі зерттеуінде шумерлер – Тұран тектестер деп есептеп, шумер мәтіндерінен түркі тіліне ұқсас екі жүз сөзді айқындап көрсетті. Тағы бір неміс ғалымы Курт Вальтер Керам XX ғасырдың 60-жылдарында шумер тілі көне түркі тіліне ұқсас екенін нақтылап айтты. Қазақ түркітанушы ғалымы А.С. Аманжолов шумер-түркі туыстығын 1969 жылы Германияда өткен халықаралық конференциядағы баяндамасында атап өтеді. Кеңестік қоғам тарапынан бұл пікір, әрине, қолдау таппады.

Түркітанушы ғалымдар бұл бағыттағы ізденістерін тоқтатпады. Түрік ғалымы Осман Недим Тун 1947 жылдан бастап зерттеу жүргізіп, 1990 жылдары нәтижесін жариялады. Бұл еңбегінде ол түркі тілімен түбірлес келетін 168 шумер сөзін мысалға алып, салыстырмалы талдау жасайды да, екі тілдің бір-біріне ерекше ықпалы барын алға тартады. Шумер жазуына ерекше мән беріп, ондағы таңбалардың мән-мағынасын саралауға көрнекті қазақ ақыны Олжас Сүлейменов ерекше еңбек сіңірді.

Шумер мен түркі мәдениеті арасындағы сабақтастықты екі тайпадан мұра болып қалған жазба ескерткіштер негізінде көрсетуге болады. Шумерлер заманынан таңба-мәтін арқылы жеткен «Гильгамеш туралы жыр», «Энума элиш» ескерткіштерінің мотивтері түркі тайпаларының мифологиялық, фольклорлық мұраларымен ұқсас. Сонымен бірге танымдық-бейнелілік тұрғыда, поэтикалық бейнелеуде үндестік бар.

Ашшурбанипал кітапханасында жеті тақташаға жазылған мәтінде әуелгі хаос әлемі, шетсіз-түпсіз су әлемі, онда еркін жүзген ащы суға (теңіз) ие Тиамат атты құбыжық әйел мен Апсу атты тұщы су (мұхит) әлемінің егесі (бұл екеуі де әуелгі бей-берекет әлемнің антропоморфты образдары) туралы айтылады. Апсу мен Тиаматтың ащы және тұщы суларының араласуынан бірнеше буын ұрпақ дүниеге келеді. «Құдайлардың» өзара тартысында Апсу өлген соң әлемді ретке келтіру мақсатында Мардук атты қаһарман Тиаматқа қарсы күреске шығады. Мардуктың Тиаматты жеңуі – хаостан космосқа өтудің символикасы. Бұл постшумерлік мәтіндер тобына жататын «Энума элиш» («Әуелде, жоғарыда») жазба ескерткішінде дүниенің жаратылуы туралы баян былай басталады:

Әуелде...

Жоғарыда – көк аспан жаралмағанда,
Төменде – қара жер жаралмағанда,
Ал, көне түркі жазба ескерткіштерінде:
Жоғарыда – көк аспан жаралғанда,
Төменде – қара жер жаралғанда
Екеуінің арасында адам баласы жаралған...

Екі мәтіннің бірі дүние жаратылмай тұрған кезді бейнелесе, екіншісі әлем жаратылғаннан кейінгі уақытты бейнелейді. Екі мәтіннің суреттеу дәстүрінің ортақ бір арнасы аңғарылады. Б.з.д. 2000 жж. шамасында жазылған саз тақташадағы сына жазу мен біздің дәуіріміздің VI-IX ғасырларына қара мәрмәр тасқа қашалған жазу тіліндегі үндестіктер ғана емес, бейнелеу тәсіліндегі ұқсастық та тереңдей зерттеуді қажет етеді.

Ұлы даламыздың тамыры тарихтың тереңіне кеткен мәдени мұрасы ғасырдан ғасырға ауысып, бүгінге жетті. Әуелгі таңбалардан басталған сөз тұтас мәтінге ұласып, өткенімізді танытты, салт-ғұрыпты ұлттың қасиетті құндылығы ретінде ұғындырды.

Қазақ топырағында таңбалы тастардың, жартастағы жазулардың көптеп ұшырасуы далалық аймақтарда ежелгі өркениеттің, рухани мәдениеттің барынша дамығандығының айғағы. Мысал ретінде Есік қорымы туралы айта кетсек, 1970 жылдары археолог К. Ақышевтың экспедициясы ашқан сақ дәуірінің қорымы (б.з.д. V-IV ғғ.) Алтын Адамның табылуымен ғана емес, күміс тостағандағы екі жолдан тұратын жиырма алты таңбалы жазуымен де ғылымда үлкен жаңалық болды. Бұл жазу «Есік жазба ескерткіші» деп аталады. Мәтіндегі: «Аға, саңа очкуқ! Без чөк! Букун іңре (р?) азуқ» деген жазудың мағынасын түсіндіруде бірнеше ғалым өз аудармаларын ұсынды. Белгілі түркітанушы А.С. Аманжолов: «(Аға саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы), тізеңді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай!))» деген мағынада аударса, түрік ғалымы А. Ержыласұн, ирантанушы И. Харматта, т.б. мәтін мағынасын түсіндіру мақсатында зерттеулер жүргізді. Есік жазбасына қатысты тілші, мәдениеттанушы

ғалымдар тарапынан салмақты зерттеулер жүргізілді.

Екі жолдық бұл мәтіннің ежелгі дүниеден берер ақпараты мол. Ошақты қасиетті деп санаған, оның отының өшпеуін тілеген, елін жаудан қорғау – басты міндет, парыз деп білген, дәулетті де сәулетті, салтанатты өмір сүруді мақсат еткен далалық көшпелілердің асқақ рухы осы жиырма алты таңбадан түзілген екі жолға сыйып кеткен.

Біздің заманымыздың XII ғасырындағы сәулет өнерінің ескерткіші – Айша бибі мазарындағы жазу көшпелілер мәдениетінің сан қырлы табиғатының жарқын бір мысалы. Кесененің іргетасынан үш жарымдай метрге жуық биіктікте бағаналарға араб әліпбиімен жазылған жазудың мағынасын ғалымдар, қаламгерлер: «Күз, бұлттар, дөңселенген дүние...» немесе «Сүмбіледе су суыды... өмір суыт...», – деген бейнелі, поэтикалық сипатымен түсіндіретінін білеміз.

Біздің заманымызға дейінгі және біздің заманымыздағы түрлі жазбалар адамдардың таңба арқылы тек қарапайым түсініктерін емес, сөз өнерінің ерекше мүмкіндіктерін пайдалана отырып, философиялық пайымдарын жеткізуге ұмтылғанын, сөзді қасиет тұтып, сол негізде мәтіндерді киелі құндылық ретінде тудырғанын бізге жеткен осындай жазбалар барынша дәлелдейді. Қазақ даласының батысы мен шығысынан, оңтүстігі мен солтүстігінен, орталығынан күні бүгінге дейін толассыз табылып жатқан таңба-жәдігерлер туралы салмақты зерттеулер, маңызды тұжырымдар ғылым үшін өте қажет.

Ежелгі дүниенің руханияты мен тұрмыстық ахуалын тасқа, саз тақташаға, пергаментке, папирусқа, басқа да мүліктерге, мазарға сөз түрінде таңбалап қалдырған бәдізшілер – адамзаттың мәңгілік құндылықтарына өлшеусіз үлес қосқан, есімдері белгісіз болса да жазбалары арқылы мәңгі өмірге ие болған жандар. Біздің міндетіміз – сол бәдізшілер бедерлеп беріп кеткен баға жетпес байлықтың құнын түсіну, қастерлеу, құпиясын ашу болмақ.

Әдебиеттер

1. Боров Ю. Эстетика. / Аударғандар Бөпежанова Ә., Аманжол Қ. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.

2. Дороти Н. Мифологиядағы символизм. Кітапта: Мифология. Құрылымы мен рәміздері. «Әлемдік мәдениеттану ой-санасы». Он томдық. 2-том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.

3. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2001. – 368 с. («Мир Востока», VII)

4. Лотман Ю. Семиосфера. Аударған Еркінбай Ұ. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 640 б.

5. Мюллер М. Египетская мифология. Пер. с англ. Г.В. Бажановой. – Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 335 с.

6. Рак И. Египетская мифология. – Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2004. – 320 с.: ил.; 96 ил.

7. Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере. 2-е изд., Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. – Москва: Наука, 1991. – 235 с.

References

1. Borev Iy. Estetika. / Aýdarǵandar Bópejanova Á., Amanjol Q. – Almaty: «Ulttyq aýdarma búrosy» qoǵamdyq qory, 2020. – 408 b.

2. Doroti N. Mifologiyaǵy simbolizm. Kitapta: Mifologia. Qurylymy men ráميزderi. «Álemdik mádeniettaný oi-sanasy». On tomдық. 2-tom. – Almaty: Jazýshy, 2005. – 568 b.

3. Emelánov V.V. Drevni Shýmer. Oчерки kúltýry. – Sankt-Peterbýrg: Peterbýrgskoe Vostokovedenie, 2001. – 368 s. («Mir Vostoka», VII)

4. Lotman Iy. Semiosfera. Aýdarǵan Erkinbai U. – Almaty: «Ulttyq aýdarma búrosy» qoǵamdyq qory, 2019. – 640 b.

5. Múller M. Egipetskaia mifologia. Per. s angl. G.V.Bajanovoi. –Moskva: ZAO Sentropoligraf, 2006. – 335 s.

6. Rak I. Egipetskaia mifologia. – Moskva: TERRA – Knijný klýb, 2004. – 320 s.: il.; 96 il.

7. Semúel N.Kramer. Istoria nachinaetá v Shýmere. 2-e izd., Per. s angl. F.L. Mendelsona. – Moskva: Naýka, 1991. – 235 s.

Нурдаулетова Б.И.

Университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова

г. Актау, Казахстан

e-mail: nurdauletova@mail.ru

Аймухамбет Ж.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: a_zhanat@mail.ru

СИМВОЛ-ПИСЬМО – ЦЕННАЯ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ И ИСТОРИИ

В статье рассматриваются вопросы о значимом месте символа в истории человечества, о символе-письме. Анализируется функция знака как ценной информации познания и истории. Символ на камне-эволюция от изображений к письму – показатель развития культурного сознания. Древние истоки письменности – петроглифы, пиктографии, идеографии – передают быт людей каменного века. То, что

протописьменность со временем переросли в тексты на могилах, надгробиях, известно по той же истории-письменности. Из надписей, считающихся артефактами азиатской культуры, следует, что древнеегипетская, шумерская, тюркская письменности являются ценностями в истории культуры.

Ключевые слова: символ, письмо, петроглиф, пиктография, идеография, клинопись, тюркский.

Nurdauletova B.I.

University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov
Aktau, Kazakhstan

e-mail: *nurdauletova@mail.ru*

Aimuhambet Zh.A.

L.N. Gumilyov Eurasian National University

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: *a_zhanat@mail.ru*

SYMBOL-WRITING – VALUABLE INFORMATION OF HUMAN COGNITION AND HISTORY

The article discusses the issues of the significant place of the symbol in the history of mankind, about the symbol-letter. The function of the sign as valuable information of cognition and history is analyzed. The symbol on the stone-the evolution from images to writing – is an indicator of the development of cultural consciousness. The ancient origins of writing – petroglyphs, pictographs, ideographs – convey the way of

life of people of the Stone Age. The fact that proto-writing eventually developed into texts on graves, tombstones, is known from the same history-writing. From the inscriptions, which are considered artifacts of Asian culture, it follows that the ancient Egyptian, Sumerian, Turkic scripts are values in the history of culture.

Keywords: *symbol, letter, petroglyph, pictography, ideography, cuneiform, Turkic.*

С. Дж. АТДАЕВ

Институт истории и археологии АНТ

Ашхабад, Туркменистан

e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О ТУРКМЕНСКОЙ ДЫНЕ И АРБУЗЕ

*Воздух пропитан незримым туманом,
Сводит с ума ароматом бахча.
Сладкие песни ласкают дурманом,
Кружат покой и уносят тебя.*

(С.А.)

Дыня и арбуз составляют важный рацион туркменской кухни. Исторические источники средневековья и записки путешественников свидетельствуют, что эти бахчевые были важным товаром местных рынков и вывозилась в далекие восточные страны. Дыни и арбузы выращивались практически во всех регионах Туркменистана: в предгорных равнинах, на плодородных землях вдоль рек, а также в прибрежной морской полосе и даже в безводной пустыне. Из арбуза и дыни готовили особое блюдо – «сёк», а также сок – «тошап». Из дыни варили густую патоку – «бекмес». Семена дыни применяли в качестве закваски при изготовлении брынзы – «пейнир». Дыня использовалась и как лекарственное средство от многих недугов.

С бахчевыми культурами связано множество обычаев. Если получали хороший урожай дынь и арбузов, то хозяин угощал ими людей в честь покровителя земледельцев Баба Дайхана. Интересен обычай, связанный со двоянной дыней «гошагавун», которая, как считается, срослась по велению святого Хыдыра. Многовековые традиции выращивания этих бахчевых культур, способствовали образованию у дайхан особых обрядов и практик, которые прочно осели в сознании местного населения и продолжают неразрывно практиковаться до нынешнего времени.

Ключевые слова: дыня, арбуз, исторические источники, торговля, прививание, сорта, вяление, лечение, обряды.

Введение

Дыня и арбуз являются неотъемлемым компонентом туркменской кухни. Их наличие в местном рационе питания стало своеобразной местной традицией. Впрочем, эта традиция имеет глубокие корни. Многочисленные

исторические источники средневековья и записки путешественников Нового времени свидетельствуют, что туркменская дыня и арбуз издавна были важным товаром местных рынков и активно вывозились в соседние страны.

Актуальность данной работы заключается в том, что она еще не была объектом

специального изучения. Многие исторические работы лишь приводят свидетельства материала, и указывают на важность данной информации для исследования данной сельскохозяйственной культуры и анализа быта туркмен. Данная работа выполнена в стиле классификации материала, как по региональному принципу, так и по временным отрезкам, что позволит более обширно и пространственно воспринять исследуемый материал.

Эти бахчевые культуры были известны в Туркменистане издавна. В ходе археологических раскопок, проведенных в северных районах страны, на памятниках античного времени были обнаружены семена дынь (Толстов, 1948: 176). Подобные образцы были найдены и на территории Древнего Мерва, относящиеся также к эпохе античности, а именно к IV веку до н.э. (Усманова, 1963: 80). Известно, также, что при сасанидском царе Хосрове I Ануширване (531-579 гг.) от поземельного налога освобождались дынные бахчи, разбитые на территории Южного Туркменистана (Историко-культурное наследие, 2000: 131).

Средневековые источники пестрят различными сведениями об изумительном вкусе и первосортном качестве дыни. Некоторые из них, правда, были столь преувеличенными, что это породило появление различных мистических слухов. К примеру, знаменитый путешественник Одорико Порденоне (1286-1331) проезжая через земли Хорасана, услышал необычную легенду о дыне, произрастающей в землях у подножия Каспийских гор. Из созревших дыни, якобы, выходили зверюшки, похожие на маленьких ягнят. Получалось, что растение давало: «и дыню и немного мяса» (Одорико Порденоне). У арабов существует утверждение о том, что дыня – это плод райских садов, которую доставил на землю один из жителей рая, совершив, таким образом, страшное преступление перед богом. Дыню называют даром небес, а трещины на поверхности плода – священными письменами, начертанными самим Аллахом (Мурзакметов, 2020: 360). Один из героев эпоса «Книга моего деда Коркута» Дерсе-хан, воспевая красоту своей супруги, называет ее «моя дыня» (Книга, 2007: 15).

Ранние сведения о бахчевых

Если говорить о сортах туркменской дыни, то наиболее ранние сведения об этом имеются у персидского историка XII в. – Абуль-Хасан Али ибн Зейда Бейхаки, известного под псевдонимом ибн Фундук (1100-1169). В своем сочинении «Тарих-и-Бейхак» ибн Фундук сообщает о «туркменской дыне балак» (в другом варианте рукописи она описана как – «малак»). Речь здесь может идти о дыне «щекер-палак», одного из известных ныне сортов «вахармана» (Агаджанов, 1955: 80).

О вахармане упоминает и другой средневековый историк – Фахр ад-Дин Мубаракшах Мерверуди (Фахр-и Мудаббир) (XII-XIII в.). Он сообщает «о тюркских дынях бахарман и вала». «Бахарман» может быть современным «вахарманом», а «вала» есть не что иное, как описанный выше Фундуком «балак» («щекер-балак») (Агаджанов, 1955: 80).

Если дыни в сушенном виде перевозить было легко, то доставить их в свежем виде в дальние страны было непросто. Известно, что мервские и хорезмийские дыни привозились ко двору багдадских халифов аль-Мамуна (813-833 гг.) и Васика (812-847 гг.) в специальных свинцовых формах, обложенных со всех сторон снегом. Если они доходили до места назначения в хорошей сохранности, то цена таких свежих плодов достигала 700 дирхемов. Китайские и индийские императоры очень старались заполучить семена этих дынь. Так китайский путешественник XIII века Чанг-Те попытался вывести из Средней Азии семена дынь, но, посаженные в Китае, уже на второй год они перестали плодоносить (Историко-культурное наследие, 2000: 132).

Арабский путешественник Ибн Баттута (1304-1377), посетивший столицу средневекового Хорезма – Куня-Ургенч, был поражен местными дынями. В своих записках он писал, что «ни в одной из стран мусульманского мира подобных дынь нет. Плод имел снаружи зеленый цвет, а его твердая мякоть – красный». Дыню сушили на солнце тонкими ломтиками и в корзинах отправляли на рынки Индии и Китая. Будучи в индийском городе Дели, Ибн Баттута, при получении известия о прибытии путешественников из Куня-Ургенча, непременно посылал к ним своих людей купить у них сушеной дыни. Сам правитель Индии, зная пристрастие Ибн Баттуты к этому

продукту, не упускал возможности отправить ему дыни, привезенных сюда азиатскими купцами (Ибн Баттута, 2000: 43).

Традиция эта продолжилась при Бабуре (1483-1530 гг.). Известно, что этот правитель применял в садах Индии опыт по выращиванию среднеазиатских дынь. Он с восторгом писал: «Как может человек... изгнать из сердца память о законном наслаждении дынями и виноградом?» (Захир ад-Дин Бабур, 1992: 350). В XVII в. Франсуа Бернье указывал, что зимой за большую цену в Дели продавались дыни, которые привозили из Средней Азии завернутыми в хлопок (Историко-культурное наследие, 2000: 132).

Бахчевые восточного побережья Каспийского моря и западных районов Туркменистана

О том, что дыни выращивались туркменами на полуострове Мангышлак, писала газетная периодика XIX в. На здешних полях туркмены, помимо сорго и пшеницы, активно растили «превосходные арбузы и дыни» (Полуостров Мангышлак, 1870: 534). Отмечалось, что в Мангышлакском уезде собирался хороший урожай дынь и арбузов (Обзор, 1896: 53). Плоды эти по качеству, в сравнении с другими уездами, были «чуть худшими» (Обзор, 1902: 27).

Прибывавшие на Восточный берег Каспийского моря путешественники отмечали умение туркмен выращивать бахчевые культуры в здешних суровых условиях. Венгерский востоковед и путешественник Арминий Вамбери (1832-1913) писал, что хорошие дыни вызревают в Гасан-Кули (*Эсенгулы*) (Арминий Вамбери, 2003: 233). Н.Н. Муравьев (1768-1840) упоминает наличие на данном полуострове арбузных огородов (Муравьев, 1822: 22), и добавляет, что «на сем наносном песке у жителей разведена небольшая бахча» (Муравьев, 1822: 28). В своих дневниках Н.Н. Муравьев не раз отмечает, что по всей Красноводской косе туркмены засевали арбузы и дыни, которые очень хорошо принимались (Русско-туркменские отношения, 1963: 247). М.Н. Галкин (1832-1916) подчеркивает, здесь туркмены активно занимаются «разведением арбузных и дынных бахчей» (Галкин, 1868: 40).

Из рапорта Г.С. Карелина (1801-1872) о работе экспедиции на юго-восточных берегах

Каспийского моря следует, что проживавшие на острове Огурчинском (*Огурджалы*) туркмены, «весной, засеяв огороды арбузами, дынями, огурцами, уезжают... только изредка наведываются» (Русско-туркменские отношения, 1963: 301). За сбором бахчевых туркмены возвращались обычно в июле-августе (Карелин, 1883: 202). Г.С. Карелин пишет, что: «Здесь арбузы велики, имеют тело белое с черными семенами, и некоторые слегка отзываются соленостью почвы» (Карелин, 1883: 310).

Об огромных бахчах с дынями и арбузами, разбитых на островах Ашур-ада (*Аширада*) и Огурчинском писал капитан И.В. Блаرامберг (1800-1878) (Бларамберг, 1850: 22). Отправившись с топографом Ульяновым для съемки на южный конец острова Огурчинский, Бларамберг нашел там обширные бахчи арбузов и дынь и колодцы с хорошей пресной водой (Карелин, 1883: 310, 442).

В записках есаула Лалаева отмечено, что земля на острове Ашур-Ада была довольно плодородной, куда туркмены приплывали на лодках и засевали арбузами (Русско-туркменские отношения, 1963: 264). Г.С. Карелин писал, что в прибрежных районах Астрабадского залива выращивались «арбузы и 11 пород дынь» (Карелин, 1883: 373, 387). Писатель и путешественник П.И. Огородников (1837-1884) дополняет, что остров Ашур-Ада часто посещали купцы, приплывая на длинных лодках со свеклою, огурцами и «маленькими дынями» (Огородников, 1878: 186).

Начальник Астрабадской морской станции, посетивший в 1859 г. аул Чикишляр (*Чекичлер*), писал о мягком здешнем климате, плодородной почве и пресной воде, где туркмены «сеют арбузы, дыни и прочее» (Русско-туркменские отношения, 1963: 477). По данным побывавшего сюда геодезиста И. Стебницкого (1832-1897): «При начале косы находятся давно вырытые колодцы... около которых иногда кочуют туркмены и сеют арбузы и дыни, которые хорошо принимаются». Далее он указывает, что «полуостров ничего не производит, кроме арбузов» (Стебницкий, 1871: 15).

Писатель В.А. Туган-Мирза-Барановский (1860-1887) писал, что в Чикишляр приезжали жители аула Гасан-Кули и приводили для продажи ковры, верблюжье молоко и

дыни (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 9). Такие же вкусные дыни и арбузы писатель с удовольствием ел в Ходжа-кала, куда их привозили туркменские торговцы (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 51).

Имеются сообщения о бахчевых посевах дынь и арбузов у Большого Балхана (Туркмены, 1872: 66). В записке кавказского наместника относительно подготовки экспедиции на восточное побережье Каспийского моря, сообщается, что на Красноводской косе можно было разводить огороды, «сеять арбузы и дыни» (Русско-туркменские отношения, 1963: 235).

Особо удобными для выращивания бахчевых культур являлись юго-западные районы Туркменистана. В «Обзоре Закаспийской области» за 1891 г. говорится, что в Каракалинском (*Гаррыгала*) приставстве арбузы и дыни сеяли в долинах рек Чандыр (*Чендир*) и Сумбара. Бахчи разводили также между Дуз-Олумом и Чатом (Обзор, 1893: 116). В донесении начальника Закаспийского отдела генерала Н.П. Ломакина (1830-1902) отмечено, что в местности Бугдайлы, Мессииранской долины, выращивались в изобилии арбузы и дыни «достигающих громадной величины» (Ломакин, 1911: 74).

По сведениям И.Ф. Бларамберга, дыни разводились в районе Гумбеди-Кабуса (*Гюнбет-и Кабус*) (Бларамберг, 1850: 22). П.И. Огородников отмечал, что туркмены Гургена и Атрека занимались огородничеством, выращивая дыни и арбузы (Огородников, 1878: 161). Русский художник Б.В. Бессонов (1862-1934) писал: «Оседлые туркмены довольно успешно занимаются земледелием и особенно бахчами, на которых около Гумбета ими разводятся такие дыни, которые нисколько не уступают прославленному Чарджуйским» (Бессонов, 1915: 54).

Из «Обзора Закаспийской области» за 1897 г. известно, что посевы арбузов и дынь на Атреке производились в низинах, в которых еще сохранялась влага после разлива реки. «В прибрежных песках Каспийского моря, между устьем Атрека и Чикишляром на Красноводской косе и на острове Огурджинском, производились посевы арбузов и дынь местами без полива, местами с поливом водою из ям, вырывааемых в на глубине 1-2 аршин, где атмосферные осадки сохраняются,

не смешиваясь с морской водою, и совершенно пресны, хотя вкус имеют несколько болотистый» (Обзор, 1898: 39). Известно, что туркмены разводившие бахчи в долине Сумбара, активно пользовались дождевой водой, стекавшей по оврагам (Обзор, 1893: 116). Путешественник и исследователь Александр Бёрнс (1805-1841) в своем путешествии по Гургену отмечает, что туркмены принесли ему как гостю «сдобные лепешки и дыни: я ел их с удовольствием» (Бёрнс, 1849: 158).

С.Г. Карелин отмечал, что от реки Кара-Су они дошли до Черного бугра (*Гарасенгир*), где туркмены имели свои бахчи: «засеянные... дынями и арбузами» (Карелин, 1883: 269). Подобную картину он встретил при селении Серебряный Бугор (*Кюмюшдене*), где находились несколько полей, засеянных арбузами, дынями и овощами (Карелин, 1883: 275). Далее он пишет, что в один из жарких дней из урочища Кара Сенгир привезли целый киржим (одномачтовое судно) арбузов и дынь. С.Г. Карелин велел уничтожить незрелые плоды, но туркмены сильно воспротивились этому и выпросили их себе. Он подметил, что туркмены очень бережливо относились к бахчевым продуктам и «внутренность арбузов выедают так, что остается одна кожица, не превосходящая толщиной листа обёрточной бумаги» (Карелин, 1883: 295). Для выскребания мякоти арбузов, дынь, тыкв и других бахчевых плодов, туркменские умельцы мастерили специальные скрепки в форме ложки – *гыргыч* (Рис. 1). Изготавливались они из нержавеющей металла и имели по окантовке мелкие зубцы.

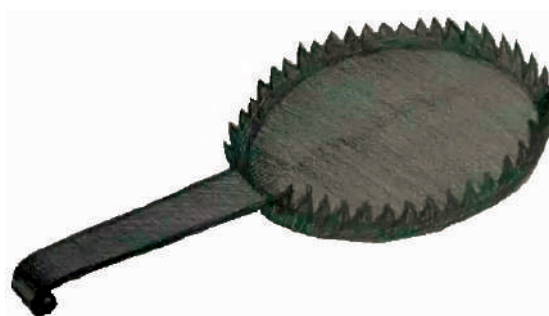

Рис. 1. Рисунок Бахар Ходжабердыевой: «Скребок-Гыргыч».

Fig. 1. Drawing of Bahar Khodjaberdyyeva: «Scraper-Scraper».

Корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О'Донован (1844-1883) отмечал также особый метод хранения дынь у прибрежных туркмен. Они выкапывали на вершинах песчаных холмов траншеи, куда складывали на хранение дыни и огурцы. Сверху траншеи покрывали войлоком, дабы защитить запасы от солнечных лучей и назойливых ворон. Метками служили воткнутые в песок сухие кости верблюдов (Donovan, 1883, v.1: 124). О'Донован дополняет: Огромное количество кабанов ежегодно уничтожается туркменами, потому что они наносят ущерб посевам риса, зерна и дынь (Donovan, 1883, v.1: 124). Российский и советский зоолог А.М. Никольский (1858-1942), побывавший в 1885 г. в этих местах, отмечал, что любителями полакомиться дынями были и дикобразы, которые, слегка надкусив их, портили плоды в большом количестве (Никольский, 1924: 98).

Бахчевые северных районов Туркменистана

Особым районом разведения бахчевых культур являлись северные районы страны. Английский дипломат и купец Энтони Дженкинсон (1529-1610) пишет, что в своем путешествии они достигли озера Сарыкамыш (*Сарыгамыш*), где их встретили туркмены. Затем они прибыли в крепость Селлизур (*Девкесен*). Дженкинсон записал в своем дневнике, что южнее этой крепости располагалась плодородная низина, где: «растет много хороших плодов, например плод, называемый дыней, очень большой и полный сока; здешнее население ест его после мяса вместо питья; также растет здесь другой плод, арбуз, величиной с большой огурец, желтого цвета и сладкий, как сахар» (Середонин, 1884: 44, 45).

Северные районы проживания туркмен посещали и другие путники. Арабский путешественник ал-Гарнати (1080-1170), посетивший эти места, отмечал, что: «здесь есть сорта дыни, вкуснее и приятнее сахара и сотового меда» (Большаков, 1971: 47). Упомянутый выше Ибн Баттута также был неравнодушен к вкусовым качествам местных арбузов. Он с изумлением отмечал, что на местных базарах арбузами торговали аж в феврале месяце. Их солили, высушивали на солнце и партиями отправляли в Индию и Китай. (Ибн Баттута, 2000: 43). А. Вамбери об

этих дынях писал, что они были несравнимы: «о которых идет слава до отдаленного Пекина... так что владыка Небесной империи не забывал истребовать среди ежегодных даров, прибывавших к нему из Китайской Татарии, несколько ургенчских дынь.» (Арминий Вамбери, 2003: 254).

Генерал-майор Е.И. Бланкеннагель (1750-1813) отмечал, что здесь разводятся в изобилии разного рода дыни и арбузы (Бланкеннагель, 1858: 14). В своих записях Н.Н. Муравьев писал, что видел здесь отличные дыни, которые: «имеют в длину до трех четвертей аршина и более шести вершков в толщину, чрезвычайно сладки и душисты, кора же их очень тонка. Плод сей требует песчаную землю... Арбузы также отличны» (Муравьев, 1822: 45, 47, 48).

Российский генерал-лейтенант Алиханов-Аварский (1846-1907) отмечал, что здешние дыни умело сохраняются в течение десяти месяцев путем подвешивания в прохладных местах. Дыни также вялят. В начале осени их разрезают на длинные ломти, и просушив на солнце в течение нескольких дней, свивают в канаты. Вследствие испарения водяных частей дыня обретает особенную сладость, не подвергается порче и поставляется для продажи на рынки (Алиханов-Аварский, 1899: 159). Русский путешественник и писатель Е. П. Ковалевский (1809-1868) писал, что в отличии от дынь, известных в Европе, здешние дыни: «душисты, ароматны, тают во рту и пользуются известностью во всей Азии» (Ковалевский, 1843: 203).

Военный историк и географ М.И. Иванин (1801-1874) сообщал, что в дыни сеяли рано, в начале апреля (Иванин, 1879: 41). Директор Оренбургской таможни П.Е. Величко (1757-1821) писал, что дыни эти пользовались большой славой. Их привозили в Оренбург, зашитыми для сохранности в товарных тюках. Плоды изначально срывали неспелыми, а потому дозревали они в дороге. Местное население разводили эти дыни с успехом на Сырдарье: «и там они столь же вкусны и велики, как и на родине» (Величко, 2007: 199).

Бахчевые выращивались по всей приамударьинской полосе. Современники с изумлением писали о плодородии этих земель и об обильности Амударьи: «земля производит при помощи реки, арбузы, дыни... и прочие фрукты» (Михайлов, 1873: 468).

Обахчах, устроенных на берегах Амударьи, отмечал русский художник и писатель Н.Н. Каразин (1842-1908): «По этой долине сплошь, перемежаясь фруктовыми садами, группами тутовых деревьев, зеленеющими плантациями джугарри (*джугары*) и хлопка, арбузными и дынными бакшами (*бахчами*), тянулись цепью отдельные кишлаки и хутора, населенные туркменами мирного и трудолюбивого племени Далли» (Каразин, 1881: 14). Рисовальщик Дмитриев-Кавказский (1849-1916) во время путешествия по Амударье в 1887-1888 г. отмечал, что дыни «здесь поразительной сладости и вкуса» (Дмитриев-Кавказский, 1894: 44).

Бахчевые восточных районов Туркменистана

Побывавший в начале XX века на территории Туркменистана известный археолог Рафаэль Пампелли (1837-1923) писал, что город Чарджоу (ныне Туркменабад) известен своим великолепием и разнообразием дынь: «Самые лучшие сорта привозят на рынок, и каждая дыня помещена в плотно облегающую плетенку» (Мирзаев, 2005: 205).

Русский общественный деятель И.С. Васильчиков (1881-1969), участвовавший в ревизии Туркестанского края писал, что: «Город Чарджуй получил свою известность главным образом благодаря культуре дынь. Чарджуйские дыни можно было найти во всех фруктовых лавках Туркестана» (Васильчиков: 2002). Местные дыни славилась отменным качеством и часто вывозились в другие города. Русский ученый Н.Я. Динник (1847-1917), будучи в Красноводске (ныне Туркменбаши) писал, что «почти всюду висели крупные чарджуйские дыни», которые имели свойство храниться в течение целого года (Динник, 1907: 283).

Под бахчевые обычно отводились участки, с определенным достатком земли и воды. В случае же ограниченности земельных наделов, использовался особый порядок севооборота. В очерках капитана А.Н. Быкова мы находим такое сообщение: «Порядок севооборота кажется таков, что по съемке пшеницы ту же полосу... обращают под дыни и прочие овощи» (Быков, 1884: 59).

Бахчевые южных районов Туркменистана

В большом количестве дыни и арбузы активно засевались в прикопетдагской полосе. В качестве примера, можно привести заметку русского военного инженера и дипломата П.М. Лессара (1851-1905), где он пишет, что в Атеке: «на бахчах в изобилии арбузы и дыни – главная пища текинцев летом» (ЦГАТ, ф. 97). О превосходных дынях Атека и в районе Каахка (*Кака*) писал также О'Донован (Donovan, 1883, v.2: 62, 449, 453).

Туган-Мирза-Барановский, будучи в Ахале, отмечал, что арбузы, дыни растут на поле каждого текинца (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 58). Автор добавляет, что во всех аулах на полях каждого хозяина, можно видеть небольшие и низкие мазанки с узеньким полукруглым отверстием, в которое с трудом может пролезть человек, служащие для склада арбузов и дынь. Мазанки эти были двух типов: круглые, с небольшим куполом наверху, и четырехугольные. Мазанки эти углублялись в землю на два аршина и потому объем их внутренности был довольно широк (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 62).

Туган-Мирза-Барановский также пишет, что в пище текинцев арбузы и дыни занимали определенное место (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 75). О том, что дыни и арбузы входили в основной рацион пищи туркмен, Туган-Мирза-Барановский убедился, участвуя в военных действиях, во время Первой экспедиции в Ахалтекинскую оазис в 1879 г. Автор указывает, что не доходя до Бами (*Бамы*), отряд остановился около арбузной бахчи. Однако, отступившие туркмены, не желали оставлять свое продовольствие, и «почти все арбузы и дыни на бахчи оказались порубленными текинскими шашками» (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 85). Первый сбор дынь и арбузов был уже снят и на полях оставались лишь зеленые плоды, которые, однако, солдаты ели с большим удовольствием. Автор отмечает, что «во все время пребывания нашего в Текинском оазисе, незрелые дыни и арбузы составляли почти главный суррогат питания» (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 85). Бахчевые засевались в достаточном количестве, так как, по замечанию Туган-Мирза-Барановского, в Беурме (*Бөрме*) и Бами, дынь и арбузов хватало как солдатам,

так и лошадям (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 88).

Российский отряд, продвигаясь все далее на восток, непременно встречал на своем пути все новые и новые бахчевые участки. Туган-Мирза-Барановский описывает момент, когда они достигли местности Келята: «впереди нее тянулась широкой полосой арбузная бахча. «Бахча»! пронеслось по отряду. Это магическое слово всех оживило, на всех лицах появилась довольная улыбка... Первый посев арбузов и дынь был давно уже снят и во время нашего отступления созревал уже вторичный посев. Несмотря, однако на то, что арбузы и дыни были еще совсем незрелые, все решительно с жадностью принялись за их уничтожение, утоляя ими жажду и голод» (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 140).

Уже позже, описывая отступление российских войск, Туган-Мирза-Барановский отмечал: «в виду оказавшегося недостатка в фураже приказано было скосить бахчи и кормить их листьями арбузными и дынными. Лошади с жадностью стали пожирать этот импровизированный корм» (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 153. 159).

Согласно архивным материалам 1885 г. жители аула Анау засевали дыни в местности Кырк-кую (*Кыркгуи*) (ЦГАТ, ф. 1). По сообщению П.С. Васильева арбузы и дыни являлись основным средством к питанию. За лето удавалось собирать по три-четыре сборов арбузов и дынь (Васильев, 1887: 399, 424).

Особо вкусными считались дыни, выращенными в низовьях Теджена. В материалах «Обзора Закаспийской области» отмечается: «Почва Тедженского оазиса очень плодородна. Засевают... дыни, арбузы и тыквы... Всего больше сеются дыни, которыми почти исключительно кормятся тедженские текинцы в продолжение летних месяцев» (Обзор, 1893: 116). В записках прапорщика Хабалова сообщается, что в долине реки Теджен «засеваются большие поля арбузами и дынями, которые достигают громадных размеров» (Хабалов, 1883: 213). Русский генерал и публицист Д.Н. Логофет (1865-1922) описывая в своих мемуарах качества тедженских дынь, приводит слова одного из кубанских казаков: «Очень у них дыни то душистые» (Логофет, 1903: 216). Генерал также упоминает о дынях и арбузах Меана

(Мяне) (Логофет, 1903: 194). Будучи в Серахсе, Д.Н. Логофет отмечал, что: «Бахчи с арбузами и дынями окружали каждую кибитку, распространяя вокруг свой ароматический запах» (Логофет, 1903: 211).

Русский топограф и геодезист П.И. Гладышев (1850-1917) писал, что в Теджене урожаи арбузов и дынь превосходны: «Арбузы, весом около 30 фунтов, рождаются в громадном изобилии и служат, вместе с чуреками, повседневною пищею туркмен. Они сохраняются и на зиму: дыни режутся на тонкие пластинки и высушиваются на солнце («как»), а из арбузов делается род какого-то меда. Для этого, арбузы, очищенные от кожи, варятся в котле, и полученная масса, протертая через решетку, дает сладкую, густую... жидкость» (Гладышев, 1884: 115).

Крупнейшим торговым центром, где располагались многочисленные базары, был средневековый Мерв. Отсюда дыни вывозились в различные страны. Если дорога была дальней, чтобы продукт не портился, его сушили и уже в вяленом виде оправляли (Атдаев, 2014: 18). Багдадский халиф аль-Мамун (813-833 гг.) говорил, что в Мерве знатный и простой бедняк равны относительно трех вещей: «дынь сорта «баренг» (цветной), холодной, ледяной воды и мягкого хлопка». Арабский географ (IX-X вв.) Ибн-ал-Факих сообщает, что дыни, благодаря необыкновенному вкусу, сладости и аромату, в былое время доставлялись ко двору халифов в медных котлах (Жуковский, 1894: 17).

Согласно средневековым источникам, дыни выращивались во всех областях Мерва. Гератский автор XV века Хафиз-и-Абру упоминает об одном таком большом селении под названием Махан, где: «дыня дает обильный урожай» (Жуковский, 1894: 68). Историк Д.И. Эварницкий (1855-1940), также используя работу Хафиз-и-Абру в переводе прапорщика А. Агамалова, уточняет: «Из местечек Мерва славился Махан, который одно время был больше самого Мерва... и отличался плодородными пашнями, на которых разводили много прекрасных дынь» (Эварницкий, 1893: 33).

Уаль-Макдиси (Xв.) мы находим сообщения о селении Зарк. Дыни, выращиваемые в районе селения Зарк, были очень известными и одним из товаров торговли была именно сушеная дыня (Мерв-наме, 2003: 99). О местности

Пяндждех пишет аль-Казвини (1203-1283): «Местность жаркая, но имеет хороший воздух и вкусную воду, из овощей и фруктов очень хороши виноград и дыни» (Мерв-наме, 2003: 109). Якут аль-Хамави (1179-1229) добавляет, что в 2 фарсах от Мерва расположено селение Баг. Селение находится в пустыне, а пашни и дынные гряды орошаются дождем (Якут, 1939: 411). По данным аль-Казвини, в близко расположенном к Мерву Мерверуде «из фруктов очень хороши виноград и дыни» (Казвини, 1939: 509), (Рис. 2).

О торговле вялеными дынями часто сообщали очевидцы того времени. Арабский географ аль-Истахри (850-934) отмечал: «На отменность мервских плодов указывает то, что дыни режутся ломтями и вывозятся в Ирак, и я не знаю, возможно ли это в каком другом городе» (Истахри, 1939: 174). С большим восхищением о туркменских дынях писал ал-Макдиси: «Нет подобных... дыням Мерва» (Макдиси, 1939: 202).

Аль-Казвини уточняет, что дыни «Мерва... сушат и везут во многие области» (Казвини, 1939: 508). Хафиз-и-Абру отмечает, что «дыни в Мерве растут прекрасно, их сушат и в таком виде называют «как», из сока дынного делают варёный сок» (Хафиз-и-Абру, 1939: 528). Д.И. Эварницкий пишет: «Мерв производит хорошие сладкие дыни; их сушат... а из сока делают особый сироп» (Эварницкий, 1893: 32). Интересно отметить, что стены одного из домов средневекового Шахрияр-арка были оформлены своеобразными ячейками, которые использовались в качестве затененной сушилки для дынь. В эти ниши вставлялись жерди, на которых развешивались ломти дынь (Пугаченкова, 1958: 2018).

Мервские дыни очень ценились в Хорасане во времена Султана Хусейна Байкара (1470-1506 гг.). Муид ад-Дин Асфизари, в своем труде «Райские сады касательно описания города Херата», сообщает любопытные данные о дынях Мерва: «Тут много родится дынь необыкновенно сладких и нежных... Дыни до такой степени хороши и приятны, что... государь (Султан Хусейна Байкара) и некоторые вельможи гератские, приказывают привозить дыни из Мерва» (Жуковский, 1894: 73). По данным хивинского историка Агехи (1809-1894): «в низовья Мервской реки... было бесчисленное множество... дынь» (Агехи, 1938: 515).

Рис. 2. Рисунок
Н.Н. Каразина:
«Рынок в Мерве».

Fig. 2. Fig.
N.N. Karazina:
«Market in Merve».

О бойкой торговле дынями на базарах Мерва писал европейский автор XIX в. Буланжье. В Асхабаде (Ашхабаде) он также был в восторге от вкуса местной дыни: «Она нежна, тает во рту, чрезвычайно ароматичная и сладка. Это какой-то особенный сорт, нигде больше не встречающийся» (От Парижа, 1890: 24, 85).

Особо ценны материалы О'Донована, посетившего Мерв в 1881 году. Он описывает огромные бахчи дынь и арбузов вдоль берега Мургаба (Donovan, 1883, v.2: 437), а также внутри крепости Говшутхан-кала (Donovan, 1883, v.2: 150). В его записях также говорится, что «дыня и арбуз составляют значительную часть рациона мервли» (Donovan, 1883, v.2: 236). Интересны указания, что семена дынь высушивали на солнце, как для посева, так и для лузгания (Donovan, 1883, v.2: 237).

О'Донован, при посещении личного поместья текинского главы рода караахмет

Аманнияз-хана, отмечал, что на участке в двадцать акров росли ароматные дыни (Donovan, 1883, v.2, p. 308). О'Донован, по всей видимости, был в восторге, что его принял один из авторитетных текинских вождей, в роду которого были такие известные личности как: Майли-хан, Бердынияз-хан, Ораз-хан. Последний, кстати, был некогда главой всего Мерва, а ранее, им в Теджене была возведена крепость с одноименным названием Ораз-хан-кала (Абду-с-Саттар казы, 1914: 37, 40). Из рода карахмет были и другие известные личности: Назарали-бег, Мередиали-сердар и Моллакараишан (Donovan, 1883, v.2, p. 233, 286, 308).

Описывая дыни, О'Донован пишет, что золотисто-желтый плод имеет 14-15 дюймов в длину. Он отмечает, что туркмены перед едой погружали дыню на определенное время в воду, что делало плод охлажденным (Donovan, 1883, v.2: 326). Надо отметить, что подобное действие практикуется туркменами и поныне, когда дыню, с целью охлаждения, на время закапывают во влажный и прохладный грунт. В описании О'Донована мы находим, что дыню также сушили, для чего ее разрезали на кусочки и подвешивали сушиться на солнце. Полученный продукт назывался – *как*. Высушенные ломтики скручивали и отправляли на базары Персии, так как они «намного лучше тех, которые выращивались в приграничных с Персией районах» (Donovan, 1883, v.2: 325). Относительно арбуза говорится, что он: «имеет внутренность розового цвета... и потребляется в свежем виде» (Donovan, 1883, v.2: 326).

Другой европейский исследователь Гулибеф де Блоквиль, находившийся в 1860-1861 гг. в плену у текинцев Мерва, в своих записках отмечал, что туркмены высушивали дыни на солнце (Гулибеф де Блоквиль, 1867: 39). Он также писал об арбузах, в огромных количествах, выращиваемых в долине Мургаба. Здесь они достигали «такого объема, что иногда один человек с трудом несет два арбуза. Они бывают розовые, желтые и белые, все чрезвычайно сладкие и превосходные на вкус. Из арбузного сока туркмены готовят род патоки, которую лакомятся зимою» (Гулибеф де Блоквиль, 1867: 39).

О дынях, выращиваемых по берегам Мургаба, сообщал также путешественник и исследователь Александр Бёрнс (1805-1841).

Он писал, что туркмены возделывают здесь «превосходные дыни» (Бёрнс, 1849: 360). Бёрнс также сообщал, что когда он и его спутники достигли стана (*оба*), расположенного недалеко от берегов Мургаба, туркмены организовали меновую торговлю, предлагая со своей стороны «целые выюки самых превосходных дынь» (Бёрнс, 1849: 36).

Продвигаясь далее в южном направлении А. Бёрнс продолжал ощущать гостеприимство туркмен, которые после обильного угощения непременно «подают дыни» (Бёрнс, 1849: 91). Он детально описывает весь процесс угощения: «хозяин предложил нам дыни и хлеб... Они режут дыни с большею ловкостью и опрятностью: одним оборотом ножа они отделяют внутренность от корки, которая не толще апельсинной корки, и потом разрезают плод обыкновенно на двенадцать ломтей» (Бёрнс, 1849: 88). А. Бёрнс отмечает, что: «Дыни и арбузы, действительно, всегда входили в рацион питания, подавляющего большинства туркмен. Поэтому при малейшей возможности старались возделывать побольше дынь и арбузов. Мервские дыни, отличавшиеся превосходным ароматом и вкусом, шли также для продажи и обмена на другие продукты» (Бёрнс, 1849: 35).

Туркмены умели хранить арбузы и дыни в хорошем состоянии длительное время. Полковник и писатель А.В. Квитка (1849-1923), по прибытии зимой в 1880 г. в Туркменистан, был поражен тем обстоятельством, что за столом его первым делом угостили вкусными дынями и арбузами: «и это в январе», восклицал он в изумлении (Квитка, 1883: 279).

Русский военный историк и писатель К.К. Абаза (1841-1905) писал, что в мервском оазисе туркмены сажали бахчевые не только на специальных участках, но и на пустующих пространствах между каналами, огораживая их глиняными стенками (Абаза, 1902: 254). Российский дипломат и историк Н.В. Чарыков (1855-1930) писал, что в Мервском оазисе: «родятся в изобилии дыни» (Присоединение, 1960: 772).

О торговле сушеными дынями на базарах Мерва упоминал и Алиханов-Аварский (Алиханов-Аварский, 1883: 49). Одновременно с этим, он отмечал, что иногда в оазисе появляется большое количество красных жуков, называемых текинцами «*кекене*»,

которые, подобно саранче, уничтожают все посевы дынь. Есть еще болезнь «шире», когда листья начинают выделять клейкую жидкость, вследствие чего растение погибает (Алиханов-Аварский, 1883: 36).

Хорошим качеством ценились и серахские дыни. О том, что в округе Серахса в огромном количестве «сеют дыни» упоминал Хафиз-и-Абру (Хафиз-и-Абру, 1939: 527). Аль-Казвини добавляет, что в Серахсе «из фруктов хороши виноград и дыни» (Казвини, 1939: 508).

Из приведенного выше материала видно, что бахчевые культуры также активно выращивались туркменами приграничных районов соседнего Ирана. То же самое можно сказать и о туркменах, проживавших в ближайших районах Афганистана.

В «Сборнике материалов по Азии» за 1884 г. сообщается о городе Саманган (Северный Афганистан): «Земля здесь возделывается туркменами. Мы видели поля, засеянные... дынями и арбузами. Один из туркмен, узнав о прибытии Сипехсаяра, принес ему в подарок дынь и арбузов» (Поездка, 1884: 177). В том же сборнике говорится, что «Почва Келята весьма плодородна. Дыни, арбузы... рождаются без искусственной поливки» (Поездка, 1884: 190).

Известия о том, что дыня и арбуз входили в основной рацион питания туркмен, имеются в 19-томном издании «Живописная Россия», издаваемом в 70-х годах XIX века (Живописная Россия, 1885: 17). В многотомном издании «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» сообщается, что «дыни и арбузы составляют обычную пищу туркмена» (Россия, 1913: 388).

Огромную информацию можно почерпнуть из материалов «Обзора Закаспийской области». Данные за 1882-1890 гг. сообщают, что: «Совсем иначе относятся туркмены к возделыванию бахчей. В каждом ауле, у каждого родника и колодца, если только представляется какая-либо возможность, непременно отведено, хотя бы и небольшое место под бахчи. Дыни и арбузы, и главным образом первые, составляют любимую пищу жителей. Дыни употребляют как в сыром, так и вяленном состоянии и кроме того вяленные дыни служат предметами вывоза. Урожай дынь, арбузов и огородных овощей постоянно бывал хорош во всех уездах Закаспийской области, исключая Мангышлакского уезда.

Особенно отличаются арбузы и дыни своей величиною и вкусом в Красноводском уезде» (Обзор, 1892: 97, 98).

Бахчевые в статистических отчетах и на страницах прессы

Из других отчетов «Обзора Закаспийской области» следует, что «На всех бахчах, в особенности в земледельческих уездах, разводятся арбузы, дыни и отчасти тыквы; летом все эти плоды составляют главную пищу населения (Обзор, 1897: 143). В отчете за 1898 г. говорится, что: «Арбуз, а особенно дыня, составляет в летние месяцы... один из главных пищевых продуктов... гораздо чаще она идет в пищу наряду с хлебом» (Обзор, 1900: 43, 44).

Сообщается, что хороший урожай дынь и арбузов получали в Мервском (Обзор, 1893: 124), Асхабадском (Обзор, 1895: 164), Каракалином (Обзор, 1896: 43) и Мангышлакском (Обзор, 1896: 53) уездах. Отмечалось, однако, что качество бахчевых ягод в Мангышлакском уезде было чуть ниже (Обзор, 1902: 27).

Приводились и данные по урожайности. В отчете за 1900 г. говорится, что урожай дынь и арбузов по рекам Сумбар и Чандыр «неудовлетворителен» (Обзор, 1902: 33). Сообщалось, что за тот же отчетный год в Гасан-Кули арбузов и дынь было «посеяно 11 пуд. 20 ф. на 102 десятинах... Снято арбузов 48,309 пуд, и дынь 26,840 пуд» (Обзор, 1902: 33). В Тедженском уезде эти бахчевые засевались на участках в 47,980 десятин (Обзор, 1902: 38). Отмечалось, что «площадь посевов дынь и арбузов в отчетном году увеличилась» (Обзор, 1902: 42). По всей области в 1898 году было занято арбузами и дынями – 2,100 десятин земли (Обзор, 1900: 28, 32, 34) и посеяно 291 пудов (Обзор, 1900: 29). По данным за 1900 г.: посеяно – 113 пудов, собрано приблизительно 305500 пудов (Обзор, 1902: 25). В 1901 г. собрано – 120675 пудов (Обзор, 1902: 33). В отчете за 1903 г. указывалось, что арендаторы умудрялись пересевать земли «до 3-х раз, причем, благодаря такой настойчивости, получили достаточный урожай овощей, арбузов и дынь (Обзор, 1904: 29, 30). В отчете области за 1898 г. говорится, что: «чаще посевы дынь и арбузов делаются после уборки хлебов, причем им отводится, обыкновенно, та вода, которой орошалась пшеница» (Обзор, 1900: 44, 45).

Бахчевые на выставках

В 1872 году, в Москве была организована Политехническая выставка, посвященная 200-летию со дня рождения Петра I (1672-1725). В Туркестанском отделе, среди других образцов, были представлены туркменские дыни и тыквы (Иверсен, 1873: 519).

11 мая 1891 года в Москве была открыта Среднеазиатская выставка, где отделе сельского хозяйства и земледелия были представлены туркменские дыни, удостоенные ряда медалей (Обзор, 1893: 207). На Нижегородской выставке 1896 г. демонстрировались семена дынь и арбузов из Чикишлярского приставства (Обзор, 1898а: 37), а также сушеная дыня и арбузный мед (Обзор, 1898а: 69).

Выращивание бахчевых в пустынных районах

При возделывании бахчевых культур использовалась любая возможность. Извлекалась польза из таких природных явлений как: паводковые воды, таяние снегов, обильные дожди и селевые потоки после которых в пустынных районах образовывались небольшие озера – *каки*. Местные пастухи использовали эту воду как для пойки скотины, так и для выращивания бахчевых. О том, что дыни выращивались в пустыне и орошались дождевой водой имеются сообщения средневекового автора Якута (Якут, 1939: 411).

Русский генерал Н.П. Ломакин (1830-1902) в своих записях отмечал, что на Мангышлаке туркмены угощали приезжих арбузами колоссальных размеров до 1,5 пуда (1 пуд = 16,3 кг.), растущих в песках Ишан-Тюбе (Ишан-депе) (Ломакин, 1911: 74).

П.И. Гладышев, проезжавший в конце XIX в. через песчаную пустыню Каракумы, описывает ведение оазисного хозяйства текинским подразделением сычмаз на летних стоянках, где для полива бахчевых использовалась селевая вода, хранившаяся в ямах (*каках*). После спада паводковых вод заливные земли засевали семенами дынь и арбузов и впоследствии поливали их единожды (Гладышев, 1884: 126).

В материалах «Обзора Закаспийской области за 1891 г.» отмечалось: «Дыни, арбузы и тыквы высеиваются в ямки на затопленную землю; до созревания их несколько раз пропалывают и поливают» (Обзор, 1893: 116).

В отчете «Обзора Закаспийской области» за 1898 г. говорится, что жители: «Асхабадского уезда, привыкшие не упускать никакого случая расширить пользование водою, затопляют зимой, когда вода остается без употребления, небольшие пространства земли. Когда весной такие места просыхают, на них сеется дыня, часто даже без вспашки, а прямо в лунки, сделанные лопатой. Такой посев дынь вызревает без поливки и дает плоды, отличающиеся особенной сахаристостью. Часто, особенно в Тедженском уезде, дыня сеется после спада весенних вод реки Теджена, – в местах, бывших продолжительное время под водою во время паводка, а так как таких мест бывает много, то и посевы дыни иногда принимают значительные размеры» (Обзор, 1900: 44, 45).

«Дынями и арбузами, – сообщает Алиханов-Аварский, – засевают громадное количество земли, так как они растут превосходно даже на песках; они составляют пищу бедной части населения почти две трети года» (Алиханов-Аварский, 1883: 36).

Туркмены сеяли бахчевые культуры между понижениями среди гряд песков в местах, где близка глинистая почва. Бахчевые сеяли способом «*чишлемек*»: сначала с помощью лопаты или заостренной палки делали неглубокую лунку в почве, затем бросали семена. Делали ограду из растения под названием селин, чтобы предохранить семена от поедания грызунами, а ростки – от засыпания песком.

О методах выращивания дынь в пустынных районах Туркменистана, писал В.Н. Кунин (1906-1976) – учёный-гидрогеолог, в конце 20-х – начале 30-х годов занимавшийся изучением подземных вод пустыни Каракумы и горной системы Копетдаг. После весенних осадков дождевой сок стекал на предгорные равнины и устремлялся в песчаный массив, где разбивался на несколько рукавов. Люди пустынь – «*гумлы*», научились, при помощи водосборных сооружений, собирать эту воду и правильно ее использовать. Для этого выбирались участки с плотной глинистой поверхностью. В местах ее понижения устраивали земляные плотины, что позволяло создавать небольшие запасы пресной воды. Ученый отмечал: «По внутреннему контуру чаши водохранилища... тянулись канавы, на дне их выращивались дыни» (Кунин, 1950: 116, 123, 125).

Традиционные методы выращивания бахчевых были досконально изучены туркменскими учеными в середине XX века. Произведенные анализы арбузов из песчаного серозёма на сахаристость показали хорошие результаты: арбуз, выращиваемый на песчаных серозёмах Каракумов, по содержанию сахара не уступает арбузам поливных районов (Джумаев, 1951: 59).

Жителям Центральных Каракумов в прошлом был известен необычный способ выращивания бахчевых культур путем прививания растений к корню верблюжьей колючки, называемый «сапмак». Для этого в корне верблюжьей колючки делался надрез и вставлялось семечко арбуза. Росток получал влагу и питание от корня колючки. Получался хороший урожай, хотя плод имел кисловатый вкус. Подобный способ выращивания бахчевых культур практикуется в Центральных Каракумах и в настоящее время. Подобным образом, практиковалось и прививание дыни. На сей счет имеется народная поговорка: «Ýandakly gawun suwsamaz», то есть «Привитая на верблюжьей колючке дыня, не испытывает нужды в воде».

Сорта дынь и арбузов

Местные дыни и арбузы отличались большим разнообразием сортов. Правда, в конце XIX в., с целью получения большей урожайности, были предприняты попытки культивирования привозных видов. Но этот опыт оказался не совсем удачным, так как: «семена, привозимые из южных губерний Европейской культуры, быстро вырождаются» (Обзор, 1900: 44).

Описания некоторых сортов бахчевых можно встретить в отчетах Закаспийской области. К примеру, в отчете за 1891 г. говорится: «В Каракалинском приставстве арбузы и дыни сеются в долинах рек Чандыра и Сумбара; наиболее значительные по размерам бахчи принадлежат жителям аула Джазирс (Джезир); джазирские дыни и арбузы славятся величиною и хорошим вкусом» (Обзор, 1893: 116).

Большим разнообразием сортов отличались дыни мервского оазиса: скороспелые (замча, чал-месек), среднеспелые (вахарман, ак-хытай, геок-торлы и др.), позднеспелые (паяндаки, гарры-гыз). Путем вековой селекции туркмены смогли

вырастить сорта бахчевых растений с особыми качествами. Таковы, например, сакарский сорт дыни (красный гуляби), а также богарные сорта дынь. Г. Блоквиль писал, что «Дыни и арбузы имелись летних и зимних сортов. Зимние хранились почти до следующего урожая. Туркменские земледельцы в июле-сентябре из созревших дынь и арбузов приготавливали различные продукты» (Гулибеф де Блоквиль, 1867: 39).

О сорте гарры-гыз писал арабский путешественник ал-Гарнати (1080-1170). В своих путешествиях он отмечал, что в северных районах Туркменистана есть: «сорт дыни с зеленой коркой и черными крапинками, а внутренность ее красная, как сердолик, очень, очень сладкая, и внутренность эта плотная. Одна дыня в десять маннов. Подвешивают их в домах на всю зиму и продают на базарах (Большаков, 1971: 47).

Как было указано выше, туркмены с давних времён используют дыни с твёрдой мякотью для вяления. Их нарезают длинными тонкими ломтями и сушат на солнце. Вяленая дыня – как, имеет свойство храниться долгое время и была предметом активного вывоза в XIX – начале XX вв. (Обзор, 1892, с. 172).

Продукция из бахчевых

Уваренный до густоты мёда сок дыни называется «бекмес» (дынный мёд). Из арбуза и дыни приготавливали также особое блюдо – «сёк». Для этого созревшую бахчевую ягоду варили несколько часов, после чего к ней добавляли муку, а иногда и кунжут.

По наблюдениям Г. Блоквиля, туркмены «из арбузного сока... приготавливают род патоки, которой лакомятся зимою» (Гулибеф де Блоквиль, 1867: 39). Приготовление арбузного или дынного сока «тошан» практикуется и поныне.

Интересно использование семян дыни в качестве закваски. При изготовлении брынзы – «нейнир» скотоводы клали затвердевшее молозиво в небольшой кувшин, сыпали в него немного соли, ज्या (квасцы), затем горсть дынных семечек и заливали все это кислым молоком. Затем посуду с закваской вешали где-нибудь в юрте. Добавление дынных семечек в закваску делалось для того, чтобы уменьшить количество жидкости в процессе свертывания молока (Оразов, 1995: 294).

Дыня использовалась туркменами и как лекарственное средство. В отчетах обзора говорится, что местные жители: «практикуют даже особый курс дынного лечения, находя дынные завязи целебными от многих недугов» (Обзор, 1900: 43, 44).

Лузгание семечек у туркмен

О'Донован писал, что туркмены постоянно сушат семена дынь и арбузов на солнце для посева. В продуктовых лавках можно было видеть большие мешки с дынными сушеными семенами. Семена бахчевых активно использовались местным населением и для лузгания в свободное время. О'Донован отметил, что туркмены имели прекрасные зубы. В то же время, все они имели посередине двух верхних резцов заметные косые выемки, явившиеся результатом частого щёлканья семечек. В своих наблюдениях О'Донован отмечает, что одна сторона семечки имеет округлую форму, а другая острую, которая и образует борозду на верхних зубах (Донован, 1883, v.2: 237, 348).

Обряды, связанные с бахчевыми культурами

С бахчевыми культурами связано множество обычаев и обрядов. Одним из них является обряд «гошагавун». Термином гошагавун называют двоянный плод дыни. Когда владельцу стада дарили гошагавун, то он взамен давал ягненка или козленка, а дыню хранил до времени случки мелкого рогатого скота. Когда приходило время выпускать баранов и козлов в стадо маток, то эту дыню разбивали о рога животного-производителя. Если дыня была вкусной, то её ели владельцы стада, чабаны и подпаски. Если же она оказывалась невкусной, отдавали ее на корм барану-производителю. По окончании церемонии, владелец стада обращался к чабану с пожеланием: «Пусть каждая овца умножится до тысячи, пусть будет много двойняшек» («Birñ müñ bolsun, ekiziñ kör bolsun») (Оразов, 1993: 33).

Заслуживает внимания своеобразный обряд, практикуемый в Мургабском районе. Если получали хороший урожай дынь и арбузов, то хозяин угощал ими людей в честь покровителя земледельцев Баба Дайхана. Необходимо было сорвать для угощения три раза по девять дынь, т. е. 27 плодов и

приглашать односельчан. При этом обычно говорили: «Угощайтесь дынями Баба Дайхана!» («Babadaýhanyñ gawunyny iýmäge gelin how!»).

Похожим представляется еще один обычай, также связанный со двоянной дыней и называемой «Хыдыр гёрен гавун», то есть дыни, сросшиеся по велению святого Хыдыра. Если у кого в бахчевых посевах обнаруживалась двоянная дыня, то хозяин относил ее и еще девять хороших дынь кому-либо из зажиточных односельчан. Тот, кто ее получил, согласно обычаю, должен был ответить также каким-либо даром. Обычаем допускалось, что тот, кто получал двоянную дыню, добавив еще девять дынь, мог отнести другому богатому хозяину, чтобы получить еще больший подарок. При этом тот, кому приносили двоянную дыню, не должен был от нее отказываться. Двоянную дыню подвешивали в доме на самом видном месте (Оразов, 1993: 48). Интересен также обычай, практикуемый поныне в мервском оазисе. Перед тем как разрезать дыню, с ее торцевой части, там, где плодоножка примыкает к плоду, срезается часть кожицы. Эту округлую часть делят на четыре части, произнося следующие слова: «Это доля Хыдыр Ата».

У туркмен существовал оригинальный способ определения сорта стали ножей. Дамаскированные клинки выявляли, разрезая арбузы и дыни. При этом под воздействием сока лезвие ножа темнело и на нем проступали узоры, характерные для дамаскированной стали (Ботяков, Янборисов, 1989: 56).

Заключение

Приведенные выше материалы, свидетельствуют о том, что дыня и арбуз, являются важной и составной частью туркменской кухни. Многовековые традиции выращивания этих бахчевых культур, способствовали образованию у дайхан особых обрядов и практик, которые прочно осели в сознании местного населения и продолжают неразрывно практиковаться до нынешнего времени.

Сведения о дыне и арбузе сохранилось немало в фольклоре туркмен. Согласно поверью, если корка арбуза или дыни является толстой, значит зима будет холодной. Вот одна народная загадка о дыне:

*«Есть у меня одна птица без души;
Голову ей рассеку – без крови;
Крылья у нее узорчатые,
Яиц у нее без числа».*

(Самойлович, 1909: 76).

В тюркских загадках дыню также часто сравнивали с животными:

«Мой серенький козлёнок жиреет на привязи».

(Гаркавец, 2015: 58).

Немало удивлял своей внешней формой и арбуз. Русский советский писатель, поэт и публицист А.П. Платонов (1899-1951), будучи в составе коллективной

писательской поездки по Средней Азии в 1934 году, с интересом отметил в своем дневнике о туркменской дыне: «Как же толстый арбуз может расти на тонкой жилке?» (Платонов, 2000: 25).

Перед тем как разрезать арбуз целиком, из него сперва производится небольшая вырезка – *сюммюль* (*sümmül*), показывающая созрел он или нет. Для правильного определения спелого арбуза или дыни, на помощь могут прийти народные пословицы, которые гласят: «Выбирай дыню ту, что потяжелей, а арбуз, который полегче» (*Gawunuy aguyu, Garpyzuy ýeňili*); или же: «Лучшая дыня та, что вытянута, а лучший арбуз тот, что округлый» (*Gawunuy süýrüsi, garpyzuy irisi*) (Атдаев, 2015).

Литература

1. Абаза К.К. Завоевание Туркестана: рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев в общедоступном изложении. СПб., 1902. 316 с.
2. Абду-с-Саттар казы. Книга рассказов о битвах текинцев. Туркменская историческая поэма XIX века. СПб, 1914. 82 с.
3. Агаджанов С. Некоторые исторические данные о туркменских сортах дынь // Известия АН ТССР. 1955. №3. 80 с.
4. Агехи. Извлечения из «Джами-уль-вакыат-и-султани» // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том II. VII-XV вв. М.-Л., 1938. С. 500-562.
5. Алиханов-Аварский М. Мервский оазис и дороги, ведущие к нему. СПб., 1883. 108 с.
6. Алиханов-Аварский М. Поход в Хиву (кавказских отрядов). 1873. Степь и оазис. СПб., 1899. 314 с.
7. Арминий Вамбери. Путешествие по Средней Азии. М., 2003. 175 с.
8. Атдаев С. Экономический и культурный подъем Мары в эпоху сельджукидов // Возрождение. 2014. №3. С. 18-21.
9. Атдаев С. Выбирай дыню потяжелей // Нейтральный Туркменистан. 1 августа 2015 г.
10. Бессонов Б.В. Русские переселенцы в Северной Персии. Петроград, 1915. 90 с.
11. Бёрнс А. Путешествие в Бухару. Часть третья. (Из 3-х частей). М., 1849. 628 с.
12. Бланкеннагель - Замечания майора Бланкеннагеля, впоследствии поездки его из Оренбурга в Хиву в 1793-94 годах. СПб, 1858. 32 с.
13. Бларамберг И.Ф. Журнал экспедиции 1836 г. // ЗИРГО, кн. IV. СПб., 1850. С. 20-26.
14. Большаков О.Г. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.). М., 1971. 134 с.
15. Ботяков Ю.М., Янборисов В.Р. Холодное оружие туркмен // Памятники традиционной бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Сборник Музея Антроп. и Этногр., выпуск 43. Л., 1989. С. 49-60.
16. Быков. Очерк долины Аму-Дарьи. Расспросы Капитана 3-го Западно-Сибирского линейного батальона Быкова // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск IX. СПб., 1884. С. 34-73.
17. Васильев П.С. Ахал-текинский оазис, его прошлое и настоящее. Очерки // Русский вестник, № 5. 1887. С. 391-427.
18. Васильчиков И.С. То, что мне вспомнилось... Воспоминания князя Иллариона Сергеевича Васильчикова. - М., 2002. (Электронный ресурс). URL: <https://rus-turk.livejournal.com/338130.html>. (дата обращения 18.02.2018.)
19. Величко П.Е. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том VI. Алматы, 2007. С. 179-205.
20. Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1868. 336 с.

21. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus. Алматы, 2015. 1348 с.
22. Гладышев П.И. Заметки об Атеке и Кара-Куме // Изв. Кавказ.отд. РГО. Тифлис, 1884. Т. 8. С. 109-127.
23. Гулибеф де Блоквиль. Четырнадцатимесячный плен у туркменцев // Всемирный путешественник. Том. II. Год 1. Вып. 33. СПб., 1867. С. 35-44.
24. Джумаев О.М., Доленко Г.И. О бахчеводстве на сыпучих песках Кара-Кумов // Известия Туркменского филиала АН СССР. 1951. №3. С.58-62.
25. Динник Н.Я. Каспийское побережье Кавказа и Закаспийская область // Известия Кавказского отдела имп. Русского географического общества. Тифлис, 1907-1908. т. 19. № 4. С. 272-322.
26. Дмитриев-Кавказский Л.Е. По Средней Азии. Записки художника. СПб., 1894. 115 с.
27. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 10: Русская Средняя Азия. СПб.; М. 1885. 448 с.
28. Жуковский В.А. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва // Материалы по археологии России, издаваемые императорскою археологическою комиссиею. №16. СПб., 1894. 216 с. Захир ад-Дин Бабура. Бабура-наме. Ташкент. 1992. 312 с.
29. Захир ад-Дин Бабура. Бабура-наме. Ташкент. 1992. 312 с.
30. Иванин М.И. Хива и река Аму-Дарья. СПб, 1879. 69 с.
31. Ибн Баттута. Извлечения из «Путешествия» Ибн Баттуты // Средневековые письменные источники о древнем Ургенче. Ашхабад, 2000. С. 38-47.
32. Иверсен В. Отчет о поездке на Московскую политехническую выставку // Труды Императорского Вольного экономического общества. 1873. Т. 1. Отд. 1. С. 507-525.
33. Истахри. Извлечения из «Китаб месалик ал-мемалик» ал-Истахри. // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. М.-Л. 1939. С. 167-181.
34. Историко-культурное наследие Туркменистана. Энциклопедический словарь. Стамбул. 2000. 381 с.
35. Казвини. «Нузхат ал-кулуб» // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. М.-Л. 1939. С. 506-524.
36. Каразин Н.Н. Птичье царство (на реке Аму-Дарье) // Нива. 1881. №1. С. 11-14.
37. Карелин С.Г. Путешествие Г.С. Карелина по Каспийскому морю // Записки императорского русского географического общества. По общей географии. Т. 10. СПб., 1883. 497 с.
38. Квитка А.В. Поездка в Ахал-Теке. 1880-1881 // Русский Вестник, 1883. 165 том. Май. С. 258-292.
39. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. СПб., 2007. 300 с.
40. Ковалевский Е.П. Странствователь по суше и морям, кн. I и II. СПб., 1843. 184 с.
41. Кунин В.Н. Каракумские записки. М. 1950. 168 с.
42. Логофет Д.Н. По Каспийскому морю и Персидской границе. (Путевые очерки по Средней Азии) // Военный сборник, № 10. 1903. С. 193-228.
43. Ломакин Н.П. Десять лет в Закаспийском крае. 1870-1880. Записки // Военно-исторический вестник. Киев, 1911. № 3-4. С. 61-81.
44. Макдиси. Извлечения из «Ахсан ат-такасим фи-ма'рифат ал-акалим» аль-Макдиси // Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. М.-Л., 1939. С. 184-209.
45. Мерв-наме. («Книга о Мерве»). Ашгабат. 2003. 336 с.
46. Мирзаев Р. Солнце путешествует по свету, чтобы рассеять тени. Москва, 2005. 232 с.
47. Михайлов Н. Голос хивинских пленных // Нива. 1873. № 30. С. 465-470.
48. Муравьев Н. Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819-1820 гг.: в 2-х ч. М., 1822. Часть 1. 94 с.
49. Мурзакметов А.К. Мир растений Центральной Азии в мемуарах Бабура // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность. М., 2020. С. 356-362.
50. Никольский А.М. Летние поездки натуралиста А., 1924. 243 с.
51. Обзор Закаспийской области за 1903 г. Асхабад, 1904 г.
52. Обзор Закаспийской области за 1900 г. Асхабад, 1902 г.
53. Обзор Закаспийской области за 1898 г. Асхабад, 1900 г.
54. Обзор Закаспийской области за 1897 г. Асхабад, 1898 г.
55. Обзор Закаспийской области за 1896 г. Приложение. Участие Закаспийской области на Всероссийской выставке 1896 года в Нижнем-Новгороде. Асхабад, 1898 г. – 1898а.

56. Обзор Закаспийской области за 1890-1896 гг. Асхабад, 1897.
57. Обзор Закаспийской области за 1895 г. Асхабад, 1896 г.
58. Обзор Закаспийской области за 1893 г. Асхабад, 1895 г.
59. Обзор Закаспийской области за 1891 г. Асхабад, 1893.
60. Обзор Закаспийской области с 1882 по 1890 год. Асхабад. 1892.
61. Огородников П. На пути в Персию и прикаспийские провинции ее. СПб. 1878. 331 с.
62. Одорико Порденоне. О чудесах света // *Die Reise des seligen Odorich von Pordenone nach Indien und China (1314/18-1330)*. Manutius Verlag. Heidelberg. 1987. (Электронный ресурс). URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Odoriko/> (дата обращения: 09.03.2019).
63. Оразов А. Скотоводство у туркмен в XIX – начале XX в. Ашгабат, 1995. 330 с.
64. Оразов А. Традиционные земледельческие и скотоводческие обычаи, обряды и праздники у туркмен // *Этнография Туркменистана*. Ашгабат, 1993. С. 5-51.
65. От Парижа до пределов Индии. Закаспийская железная дорога, русские среднеазиатские владения и краткий очерк Индии. М. 1890. 402 с.
66. Платонов А.П. Записные книжки. М., 2000. 424 с.
67. Поездка Сипехсаяри-Азама в Келат, 1881. // *Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии*. Выпуск XIII. СПб, 1884. С. 171-196.
68. Полуостров Мангышлак // *Всемирная иллюстрация*, 1870, Том. IV. № 83. С. 534-535.
69. Присоединение Туркмении к России (Сборник архивных документов). АН ТуркмССР. Ашхабад, 1960. 821 с.
70. Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма // *Труды ЮТАКЭ*, т.6. М, 1958. 492 с.
71. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга (Туркестанский край). СПб., 1913. Т.19. 861 с.
72. Русско-туркменские отношения в XVIII-XIX вв. (до присоединения Туркмении к России). Ашхабад. АН ТССР. 1963. 585 с.
73. Самойлович А.Н. Загадки закаспийских туркмен в русском переводе // *Живая Старина*. Вып. 2-3. 1909. С. 52-83.
74. Середонин С.М. Известия англичан о России XVI в. // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских*, Книга 4. 1884. С. 30-36.
75. Стебницкий И. Заметки о Туркмении // *Зап. Кавказ. отд. РГО. Тифлис*, 1871. Кн. 8. С. 1-111.
76. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948. 328 с.
77. Туган-Мирза-Барановский В.А. Русские в Ахал-теке. СПб., 1881. 176 с.
78. Туркмены иомудского племени // *Военный сборник*. 1872. Т. 83, № 1. С. 65-88.
79. Усманова З.И. Эрк-кала (по материалам ЮТАКЭ 1955-1959 гг.) // *Труды ЮТАКЭ*, т.12. Ашхабад, 1963. С. 20-94.
80. Хабалов. Записка к маршрутной съемке между Каахка и плотиною Тезебент, Серахсом и Муссын-Абадом. 6-го Закаспийского Стрелкового батальона Прапорщика Хабалова. Сентябрь 1882 года // *Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии*. Выпуск VI. СПб, 1883. С. 201-214.
81. Хафиз-и-Абру. Извлечения из географического сочинения Хафиз-и-Абру // *Материалы по истории туркмен и Туркмении*, Том I. VII-XV вв. М.-Л., 1939. С. 524-529.
82. ЦГАТ–Центральный Государственный Архив Туркменистана. Ф. 97. Оп. 1. Д. 69. Л. 68 об.
83. ЦГАТ–Центральный Государственный Архив Туркменистана. Ф. 1. Оп. 2. Д. 3018. Л. 18-21.
84. Эварницкий Д.И. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях. Ташкент, 1893. 203 с.
85. Якут. Извлечения из «Китаб Му’джам ал-Булдан» Якута // *Материалы по истории туркмен и Туркмении*, Том I. VII-XV вв. М.-Л., 1939. С.409-438.
86. Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. I. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 502 p.
87. Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 500 p.

References

1. Abaza K.K. Zavoevanie Turkestana: rasskazy iz voennoi istorii, ocherki prirody, byta i nrayov tuzemcev v obschedostupnom izlozhenii. SPb., 1902. 316 s.
2. Abdu-s-Sattar kazy. Kniga rasskazov o bitvah tekincev. Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX veka. SPb, 1914. 82 c.
3. Agadjanov S. Nekotorye istoricheskie dannye o turkmenskikh sortah dyn' // Izvestiya AN TSSR. 1955. №3. 80 s.
4. Agehi. Izvlecheniya iz «Djami-ul'-vakyat-i-sultani» // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom II. VII-XV vv. M.-L., 1938. S. 500-562.
5. Alihanov-Avarskii M. Mervskii oazis i dorogi, vedushchie k nemu. SPb., 1883. 108 s.
6. Alihanov-Avarskii M. Pohod v Hivu (kavkazskikh otryadov). 1873. Step' i oazis. SPb., 1899. 314 s.
7. Arminii Vamberi. Puteshestvie po Srednei Azii. M., 2003. 175 s.
8. Atdaev S. Ekonomicheskii i kul'turnyi pod'em Mary v epohu sel'djukidov // Vozrozhdenie. 2014. №3. S. 18-21.
9. Atdaev S. Vybirai dynyu potyajelei // Neitral'nyi Turkmenistan. 1 avgusta 2015 g.
10. Bessonov B.V. Russkie pereselency v Severnoi Persii. Petrograd, 1915. 90 s.
11. Byorns A. Puteshestvie v Buharu. CHast' tret'ya. (Iz 3-h chastei). M., 1849. 628 s.
12. Blankennagel' - Zamechaniya maiora Blankennagelya, vposledstvie poezdki ego iz Orenburga v Hivu v 1793-94 godah. SPb, 1858. 32 s.
13. Blaramberg I.F. Jurnal ekspedicii 1836 g. // ZIRGO, kn. IV. SPb., 1850. S. 20-26.
14. Bol'shakov O.G. Puteshestvie Abu Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Central'nuyu Evropu (1131-1153 gg.). M., 1971. 134 s.
15. Botyakov YU.M., YAnborisov V.R. Holodnoe orujie turkmen // Pamyatniki tradicionno-bytovoi kul'tury narodov Srednei Azii, Kazahstana i Kavkaza. Sbornik Muzeya Antrop. i Etnogr., vypusk 43. L., 1989. S. 49-60.
16. Bykov. Ocherk doliny Amu-Dar'i. Rassprosy Kapitana 3-go Zapadno-Sibirskogo lineinogo batal'ona Bykova // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vypusk IX. SPb., 1884. S. 34-73.
17. Vasil'ev P.S. Ahal-tekinskii oazis, ego proshloe i nastoyashee. Ocherki // Russkii vestnik, № 5. 1887. S. 391-427.
18. Vasil'chikov I.S. To, chto mne vspomnilos'... Vospominaniya knyazya Illariona Sergeevicha Vasil'chikova. - M., 2002. (Elektronnyi resurs). URL: <https://rus-turk.livejournal.com/338130.html>. (data obrascheniya 18.02.2018.)
19. Velichko P.E. Opisanie Hivinskogo hanstva i dorogi tuda iz Saraichikovskoi kreposti // Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. Tom VI. Almaty, 2007. S. 179-205.
20. Galkin M.N. Etnograficheskie i istoricheskie materialy po Srednei Azii i Orenburgskomu krayu. SPb., 1868. 336 s.
21. Garkavec A.N. Codex Cumanicus. Almaty, 2015. 1348 s.
22. Gladyshev P.I. Zametki ob Ateke i Kara-Kume // Izv. Kavkaz. otd. RGO. Tiflis, 1884. T. 8. S. 109-127.
23. Gulibef de Blokvil'. CHetyrnadcatimesyachnyi plen u turkmencev // Vsemirnyi puteshestvennik. Tom. II. God 1. Vyp. 33. SPb., 1867. S. 35-44.
24. Djumaev O.M., Dolenko G.I. O bahchevodstve na sypuchih peskah Kara-Kumov // Izvestiya Turkmenskogo filiala AN SSSR. 1951. №3. S.58-62.
25. Dinnik N.YA. Kaspiiskoe poberej'e Kavkaza i Zakaspiiskaya oblast' // Izvestiya Kavkazskogo otdela imp. Russkogo geograficheskogo obschestva. Tiflis, 1907-1908. t. 19. № 4. S. 272-322.
26. Dmitriev-Kavkazskii L.E. Po Srednei Azii. Zapiski hudojnika. SPb., 1894. 115 c.
27. Jivopisnaya Rossiya. Otechestvo nashe v ego zemel'nom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii. T. 10: Russkaya Srednyaya Aziya. SPb.; M. 1885. 448 s.
28. Jukovskii V.A. Drevnosti Zakaspiiskogo kraja. Razvaliny starogo Merva // Materialy po arheologii Rossii, izdavaemye imperatorskoyu arheologicheskoyu komissieyu. №16. SPb., 1894. 216 s. Zahir ad-Din Babur. Babur-name. Tashkent. 1992. 312 s.
29. Zahir ad-Din Babur. Babur-name. Tashkent. 1992. 312 s.
30. Ivanin M.I. Hiva i reka Amu-Dar'ya. SPb, 1879. 69 s.
31. Ibn Battuta. Izvlecheniya iz «Puteshestviya» Ibn Battuty // Srednevekovye pis'mennye istochniki o drevnem Urgenche. Ashhabad, 2000. S. 38-47.
32. Iversen V. Otchet o poezdke na Moskovskuyu politehnicheskuyu vystavku // Trudy Imperatorskogo Vol'nogo ekonomicheskogo obschestva. 1873. T. 1. Otd. 1. S. 507-525.

33. Istahri. Izvlecheniya iz «Kitab mesalik al-memalik» al-Istahri. // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. M.-L. 1939. S. 167-181.
34. Istoriko-kul'turnoe nasledie Turkmenistana. Enciklopedicheskii slovar'. Stambul. 2000. 381 s.
35. Kazvini. «Nuzhat al-kulub» // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. M.-L. 1939. S. 506-524.
36. Karazin N.N. Ptich'e carstvo (na reke Amu-Dar'e) // Niva. 1881. №1. S. 11-14.
37. Karelin S.G. Puteshestvie G.S. Karelina po Kaspiiskomu moryu // Zapiski imperatorskogo russkogo geograficheskogo obschestva. Po obschei geografii. T. 10. SPb., 1883. 497 s.
38. Kvitka A.V. Poezdka v Ahal-Teke. 1880-1881 // Russkii Vestnik, 1883. 165 tom. Mai. S. 258-292.
39. Kniga moego deda Korkuta. Oguzskii geroicheskii epos. SPb., 2007. 300 s.
40. Kovalevskii E.P. Stranstvovatel' po sushe i moryam, kn. I i II. SPb., 1843. 184 s.
41. Kunin V.N. Karakumskie zapiski. M. 1950. 168 s.
42. Logofet D.N. Po Kaspiiskomu moryu i Persidskoi granice. (Putevye ocherki po Srednei Azii) // Voennyi sbornik, № 10. 1903. S. 193-228.
43. Lomakin N.P. Desyat' let v Zakaspiiskom krae. 1870-1880. Zapiski // Voенно-istoricheskii vestnik. Kiev, 1911. № 3-4. S. 61-81.
44. Makdisi. Izvlecheniya iz «Ahsan at-takasim fi-ma'rifat al-akalim» al'-Makdisi // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. M.-L., 1939. S. 184-209.
45. Merv-name. («Kniga o Merve»). Ashgabat. 2003. 336 s.
46. Mirzaev R. Solnce puteshestvuet po svetu, chtoby rasseyat' teni. Moskva, 2005. 232 s.
47. Mihailov N. Golos hivinskih plennykh // Niva. 1873. № 30. S. 465-470.
48. Murav'ev N. N. Puteshestvie v Turkmeniyu i Hivu v 1819-1820 gg.: v 2-h ch. M., 1822. CHast' 1. 94 s.
49. Murzakmetov A.K. Mir rastenii Central'noi Azii v memuarah Babura // Intel'lektual'noe nasledie Zahiriddina Muhammada Babura i sovremennost'. M., 2020. S. 356-362.
50. Nikol'skii A.M. Letnie poezdki naturalista L., 1924. 243 s.
51. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1903 g. Ashabad, 1904 g.
52. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1900 g. Ashabad, 1902 g.
53. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1898 g. Ashabad, 1900 g.
54. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1897 g. Ashabad, 1898 g.
55. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1896 g. Prilojenie. Uchastie Zakaspiiskoi oblasti na Vserossiiskoi vystavke 1896 goda v Nijnem-Novgorode. Ashabad, 1898 g. – 1898a.
56. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1890-1896 gg. Ashabad, 1897.
57. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1895 g. Ashabad, 1896 g.
58. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1893 g. Ashabad, 1895 g.
59. Obzor Zakaspiiskoi oblasti za 1891 g. Ashabad, 1893.
60. Obzor Zakaspiiskoi oblasti s 1882 po 1890 god. Ashabad. 1892.
61. Ogorodnikov P. Na puti v Persiyu i prikaspiiskie provincii ee. SPb. 1878. 331 s.
62. Odoriko Pordenone. O chudesah sveta // Die Reise des seligen Odorich von Pordenone nach Indien und China (1314/18-1330). Manutius Verlag. Heidelberg. 1987. (Elektronnyi resurs). URL: [http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Odoriko/\(data obrascheniya: 09.03.2019\).](http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Odoriko/(data obrascheniya: 09.03.2019).)
63. Orazov A. Skotovodstvo u turkmen v XIX – nachale XX v. Ashgabat, 1995. 330 s.
64. Orazov A. Tradicionnye zemledel'cheskie i skotovodcheskie obychai, obryady i prazdniki u turkmen // Etnografiya Turkmenistana. Ashgabat, 1993. S. 5-51.
65. Ot Parija do predelov Indii. Zakaspiiskaya jelezhnaya doroga, russkie sredneaziatskie vladeniya i kratkii ocherk Indii. M. 1890. 402 s.
66. Platonov A.P. Zapisnye knijki. M., 2000. 424 s.
67. Poezdka Sipehsalyari-Azama v Kelat, 1881. // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vypusk XIII. SPb, 1884. S. 171-196.
68. Poluostrov Mangyshlak // Vsemirnaya illyustraciya, 1870, Tom. IV. № 83. S. 534-535.
69. Prisoedinenie Turkmenii k Rossii (Sbornik arhivnykh dokumentov). AN TurkmSSR. Ashhabad, 1960. 821 s.
70. Pugachenkova G.A. Puti razvitiya arhitektury YUjnogo Turkmenistana pory rabovladieniya i feodalizma // Trudy YUTAKE, t.6. M, 1958. 492 s.
71. Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Nastol'naya i dorojnaya kniga (Turkestanskii krai). SPb., 1913. T.19. 861 s.

72. Russko-turkmenskije otnosheniya v XVIII-XIX vv. (do prisoedineniya Turkmenii k Rossii). Ashhabad. AN TSSR. 1963. 585 s.

73. Samoilovich A.N. Zagadki zakaspiiskih turkmenov v russkom perevode // Jivaya Starina. Vyp. 2-3. 1909. S. 52-83.

74. Seredonin S.M. Izvestiya anglichan o Rossii HVI v. // CHteniya v imperatorskom obschestve istorii i drevnostei rossiiskih, Kniga 4. 1884. S. 30-36.

75. Stebnickii I. Zametki o Turkmenii // Zap. Kavkaz. otd. RGO. Tiflis, 1871. Kn. 8. S. 1-111.

76. Tolstov S.P. Po sledam drevnehorezmiiskoi civilizacii. M.-L., 1948. 328 s.

77. Tugan-Mirza-Baranovskii V.A. Russkie v Ahal-teke. SPb., 1881. 176 s.

78. Turkmeny iomudskogo plemeni // Voennyi sbornik. 1872. T. 83, № 1. S. 65-88.

79. Usmanova Z.I. Erk-kala (po materialam YUTAKE 1955-1959 gg.) // Trudy YUTAKE, t.12. Ashhabad, 1963. S. 20-94.

80. Habalov. Zapiska k marshrutnoi s'emke mejdu Kaahka i plotinoyu Tezebent, Serahsom i Mussyn-Abadom. 6-go Zakaspiiskogo Strelkovogo batal'ona Praporschika Habalova. Sentyabr' 1882 goda // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vypusk VI. SPb, 1883. S. 201-214.

81. Hafiz-i-Abru. Izvlecheniya iz geograficheskogo sochineniya Hafiz-i-Abru // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. M.-L., 1939. S. 524-529.

82. CGAT – Central'nyi Gosudarstvennyi Arhiv Turkmenistana. F. 97. Op. 1. D. 69. L. 68 ob.

83. CGAT – Central'nyi Gosudarstvennyi Arhiv Turkmenistana. F. 1. Op. 2. D. 3018. L. 18-21.

84. Evarnickii D.I. Putevoditel' po Srednei Azii ot Baku do Tashkenta v arheologicheskom i istoricheskom otnosheniyah. Tashkent, 1893. 203 s.

85. YAkut. Izvlecheniya iz «Kitab Mu'djam al-Buldan» YAkuta // Materialy po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I. VII-XV vv. M.-L., 1939. S. 409-438.

86. Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. I. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 502 p.

87. Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 500 p.

С. Дж. АТДАЕВ

АНТ тарих және археология институты

Ашхабад, Түрікменстан

e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ТҮРІКМЕН ҚАУЫНЫ МЕН ҚАРБЫЗЫ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Қауын мен қарбыз түрікмен тағамдарының маңызды рационын құрайды. Орта ғасырлардағы тарихи деректер мен саяхатшылардың жазбалары бұл қауындардың жергілікті базарлардың маңызды тауарлары болғанын және алыс шығыс елдеріне экспортталғанын көрсетеді. Қауын мен қарбыз Түрікменстанның барлық дерлік аймақтарында өсірілді: тау бөктеріндегі жазықтарда, өзендер бойындағы құнарлы жерлерде, сондай-ақ жағалаудағы теңіз жолағында және тіпті сусыз шөлде. Қарбыз бен қауыннан арнайы тағам – «сек», сондай-ақ шырын – «тошап» дайындалды. Қауыннан «бекмес» тағамы дайындалды. Қауын тұқымдары ірімшік өндірісінде «пейнир» – ашытқы ретінде қолданылды. Қауын көптеген ауруларға қарсы дәрі ретінде де пайдаланылады.

Көптеген әдет-ғұрыптар бақша дақылдарымен байланысты. Егер олар қауын мен қарбыздан жақсы өнім алса, онда иесі оларды фермерлердің меценаты Баба Дайханның құрметіне адамдарға берді. «Гошагавун» қосарланған қауынымен байланысты әдет-ғұрып та қызықты, ол әулие Хыдырдың бұйрығымен өскен деп саналады. Осы бақша дақылдарын өсірудің көпғасырлық дәстүрлері жергілікті халықтың санасында берік орныққан және осы уақытқа дейін үздіксіз тәжірибені жалғастырып келе жатқан ерекше әдет-ғұрыптар мен салт-сананың қалыптасуына мықты ықпал етті.

Түйін сөздер: қауын, қарбыз, тарихи деректер, сауда, егу, сорттар, кептіру, емдеу, рәсімдер.

S. J. ATDAEV

Institute of History and Archeology of ANT

Ashgabat, Turkmenistan

e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

HISTORICAL INFORMATION ABOUT TURKMEN MELON AND WATERMELON

Melon and watermelon make up an important diet in Turkmen cuisine. Historical sources of the Middle Ages and notes of travelers testify that these melons were an important commodity of local markets and were exported to distant eastern countries. Melons and watermelons were grown in almost all regions of Turkmenistan: in the foothill plains, on fertile lands along the rivers, as well as in the coastal strip and even in the waterless desert. A special dish was prepared from watermelon and melon - 'sok', as well as juice 'toshap'. Melon was used to cook thick molasses - 'bekmes'. Melon seeds were used as a starter in the production of feta cheese - 'peynir'. Melon has also been used as a remedy for many ailments.

Many customs are associated with melons and gourds. If they received a good harvest of melons and watermelons, then the owner treated them to people in honor of the patron saint of farmers Baba Dayhan. An interesting custom is associated with a double melon 'goshagavun', which is believed to have grown together at the behest of Saint Khidir. The centuries-old traditions of growing these melons and gourds contributed to the formation of special rituals and practices among farmers, which have firmly settled in the minds of the local population and continue to be inextricably practiced to this day.

Key words: *melon, watermelon, historical sources, trade, grafting, varieties, drying, treatment, ceremonies.*

Хасенов С.С.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: syrymhasenov22@gmail.com

ҚОРҒАНЫС ЖАРАҒЫНА ЖАТАТЫН САУЫТ ТҮРЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚАЛЫПТАСҚАН АТАУЛАР

Соғыс кезінде жеңіске жету үшін батырларға жақсы шабуыл қаруларымен қоса жақсы қорғаныс құралдары да қажет болды. Көшпелі халықтардың батырлары қолданған қаруларды көпшілік біршама білсе, олар қолданған жарақ түрлері турасында түсініктер аз кездеседі. Басқа халықтардың әскерлері сияқты қазақ батырларына қатысты жанрларында (батырлық жырлар, батырлық ертегілер, эпостар) жарақ түрлерінің атаулары, бөліктері, жасалуына қатысты деректер өте көп. Егер біз ол деректерді көне көшпелілердің бейнелеу өнерімен, көрші халықтардың жазба деректерімен, көшпелілерден көрші халықтар қабылдаған жарақтармен, басқа түркі халықтары тіліндегі жараққа қатысты деректермен салыстыра зерттесек, қазақтардың жарақтарының түрлерін, формаларын, жасалу әдістерін толық қалпына келтіруге болады. Мақалада кеудені қорғау үшін қолданылатын жарақтың негізгі түріне жататын сауытқа қатысты оның түрлері мен атқаратын қызметтерінің этимологиясы кеңінен қарастырылады.

Түйін сөздер: сауыт, кіреуке сауыт, зере сауыт, бек сауыт, берен сауыт, бадана сауыт, көбе сауыт, торғауыт сауыт, жалаңқат сауыт, шарайна.

Кіріспе. Қасиетті ана тілімізде аңшылық-саятшылыққа, азық-түлікке, әшекей бұйымдарына, құсбегілікке, бай салт-дәстүрімізге, туысқандық қарым-қатынастарға, тағам өнімдеріне, киім-кешекке, ойын-сауыққа, жан-жануарларға, төрт түлік малға және қару-жараққа қатысты қалыптасқан атаулар өте көп. Бұл біздің ана тіліміздің құнарлы да мәнді, сөздік қоры бай ұлы тілдердің бірегейі екендігін танытса керек. Біздің бүгінгі тоқталатын атауларымыз негізінен қазақтың дәстүрлі қару-жарағына, соның ішінде қорғаныс жарағының бірі – **сауытқа** байланысты. Олардың кейбірі қазір тіпті көнерген атаулар қатарын толықтырып

отыр. Қорғаныс жарақтарының негізін құрайтындықтан қазақтар сауыттың бірнеше түрін жасап, қолдана білген. Атап айтқанда: **шығыршықты сауыт** (бек сауыт, кіреуке сауыт, зере сауыт), тақталы сауыт (береңгілі сауыт), көбе сауыт, қаттама сауыт және жалаңқат сауыт (Ахметжанов, 2006: 130-141).

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сауыттың бірнеше түрі сақтаулы. Зерттеулерге сүйенетін болсақ, ол сауыттардың жасалу ерекшеліктері дөңгелек металл шығыршықтардан өріліп жасалған, әрі қазақ жауынгерлері жиі қолданған сауыттың негізгі түрі болғандығын айғақтайды. Белгілі қару зерттеуші, этнограф

Қ. Ахметжанның зерттеуінде кіреуке сауытты шығыс жауынгерлері тамаша техникалық және қорғаныс қасиетіне байланысты ең көп қолданған (Сур. 1).

Кіреукенің шығыршықтары болат сымнан кесіліп алынып, дөңгелене иіліп, ұштары шегемен немесе пісіріп дәнекерлеу арқылы бекітілген. Шығыршықтардың ішкі диаметрін «көз» деп атаса керек. Сонымен қатар қазақтар шығыршық көздерінің көлеміне сәйкес *торғай көз, шөже көз, бадана көз* деп аталатын үш түрін айырған екен (Ахметжанов, 2006: 133-137).

Негізгі бөлім.

САУЫТ – тор көзді темір кіреуке (ҚСЭ, 1976: 219). Ол ұсақ темір шығыршықтарды бір-бірінен өткізіп тоқыған тордан қысқа жеңді жейде түрінде жасалады. Сауыттың дулығасы, бұған қосымша мойынды жабатын далбағай сауыт және қол сауыт, аяқ сауыт шығыршықтан жеке тоқылады. Ақ сауыттың жағасы бар, жеңі жоқ (ҚСЭ, 1977: 63). Алғашқы сауыттар б.з.д. I мыңжылдықта ежелгі Таяу Шығыс, Қытай мен Үндістанда белгілі болған. Ол металдан, тері-былғарыдан жасалыпты. Испан елшісі Де Клавихо Ақсақ Темір жауынгерлерінің киген сауыттары туралы: «А латы сделаны так же, как и наши, только у них из иной ткани и виден из-под лат, как рубашка» (Барманкулов, 1996: 16). Темірдің қонақтары алдынан үш мың жұп сауыттың алып өтілгендігі айтылады, сауыттар жақсы тоқылған қызыл матамен сәнделіпті.

Қазақ жырларында жасалуы жағынан біртекті деуге боларлық **«мауыт, смауыт, торғауыт, аймауыт»** деген сауыт атаулары кездеседі. Бірақ олардың сауыттық анықтамалары сақталмаған. Бірақ кейбір тарихи жырларда ішінара кездесіп қалады. Сөздің *«мауыт, ауыт, гауыт»* сияқты бір негізді форманттарының сыртқы сипатына қарай, бұл сөздердің астарында моңғол-қалмақ тілінің атаулары жатқан болар деп жорамал жасауға болады.

МАУЫТ (немесе сұр мауыт) сөзі «Ер Қармыс» дастанында кездеседі:

*Астымдағы күрең ат,
Қара-асым деп мінгенмін.
Үстімдегі сұр мауыт,
Кебінім деп кигенмін.
Солқылдаған ақ найза,
Басыма сайғақ болсын деп,
Оң қарыма ілгенмін.*

(Маңғыстау мұралары, 1997: 101).

Сур. 1. Кіреуке.
ҚР Ұлттық музей
қорынан

Fig. 1. On the porch.
From the fund of the
National Museum of the
Republic of Kazakhstan

ТОРҒАУЫТ – бұл жерде келтірілген *«тоғыз қабат торғауыт»* деген тіркестен шындығында да, болған сауыттың тоғыз қабаттылығын күтеміз бе, әлде осы тіркесті ақындық әсірелеу деп есептейміз бе? Бірақ анық нәрсесі сауыттардың әртүрлі материалдардан қабатталып жасалу мүмкіндігі, яғни тоғыз қабатты сауыт болмағанның өзінде тарихи уақытта екі-үш қабатты сауыттың анық екені даусыз.

Бізге тарихтан белгілі торғауыт – XVII-XVIII ғасырларда қазақтарға жақсы танымал болған Еділ-Жайық аймағын жаулап алған қалмақтардың бір этникалық тобының атауы. Міне, осы торғауыт қалмақтардың жауынгерлері арасында таралған сауыттың түрі қазақ жауынгерінің сауытына қарағанда, әлдебір айырмашылығы болғандықтан, қазақ арасында этникалық атау бойынша *«торғауыт (қалмақ) сауыты»* > *«торғауыт сауыт»* > *«торғауыт»* болып аталып кетуі

әбден мүмкін. Өйткені жаугершілік заманда қарсылас жақтың жеңілген батырының аты, қару-жарағы мен сауыт-сайманы аса құнды, беделді олжа болып есептелген, сондықтан қазақ батырларының олжасы болған торғауыт сауыттардың қазақ арасында кең таралуын мүмкін жайт дей аламыз. Бірақ «торғауыт» сөзінің соңғы буындары «ғауыт, ауыт» басқа сауыт атауларына ұқсас болуын заңдылық деп есептейтін болсақ, онда осы сөздің тегін басқадай жолмен іздестірудің қажеттілігі бар екендігін айтуға тура келеді.

Белгілі қару зерттеуші Қалиолла Ахметжанның айтуынша қазақ ауыз әдебиетінде бірнеше қабатты сауыттар көбіне «торғауыт» деп аталады. Көбінесе ондай сауыттарды қалмақ батырлары, хандары кигені айтылады. Қалмақ та, торғауыт та негізінен моңғол тайпалары екені тарихтан белгілі жайт. **Торғауыт** сөзі:

Толғанып тұрған Тарғынды,
Толғап алып салады.
Кірістен шығып кетеді,
Тарғынға таман жетеді.
Тоғыз қабат **торғауыт**,
Сегізінен өтеді.... (ҚТТС, 1986: 209).

Яғни, «тоғыз қабат торғауыт» жоғарыда айтылған моңғолдардың бірнеше қабат теріден жасалған сауыты екені сөзсіз. Моңғолдардың мұндай тері сауыттары туралы Г. Рубруктың жазбаларында айтылады. Моңғолдар арасында XII-XV ғасырларда бұл сауыт түрі кең қолданыста болғанымен, көне түркі өнер ескерткіштерінде, Шығыс Түркістанда табылған өнер мұрағаттарында осындай сауыт киген жауынгерлердің бейнеленуі, бұл сауыт түрінің өте ертеден бүкіл көшпелі түркі-моңғол халықтарына ортақ екенін дәлелдейді. Яғни көне түркі тайпалары да осындай сауыт түрін қолданған. Жалпы Қиыр Шығыста бұл сауыт түрі кең тарағанын айту қажет. Сондықтан қазақ халқының ішіне кіретін ру-тайпаларға осындай сауыт түрін кию онша таңсық болмаса керек.

СМАУЫТ – тор көзді сауыт. Дәуіт соққан *смауыт* («Асан қайғы, Абат-Тоған» жыры). «Сымнан өрілген ауыт (сауыт)» – «сымды ауыт» – «сым ауыт» – «смауыт». «Мауыт» атауы да осы смауыттың бір нұсқасы болуы мүмкін. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: **аймауытқа** – ертедегі батырлар киетін торлы темір сауыттың бір түрі деген анықтама беріліпті

(ҚТТС, 1974: 99). Бастапқы сөз жасалымы «аб» (қаб, саб) немесе «еб» (кеб, себ), ол «жабық, бітеу, жасырылған» дегенді білдіреді. Яғни, бұл формада кейінгі көп мағыналардың бірі ретінде «адамның денесін жауып тұратын, қорғап тұратын жабын, киім» ұғымы келіп шыққан. «Кебін, жабын, шапан, кебіс, жаулық сияқты сөздер де осындай формада ауысып шыққан киім атаулары болып табылады. Міне, «сауыт» немесе «ауыт» сөздері де «аб» формасы арқылы жасалған: «сауыт» (ауыт) – «сабыт» (абыт) – «саб» (аб). «Саб» сөзі түркі тілінде бір кездері болған «с» – «қ» ауысымына сәйкес «қаб», «қап», «бір нәрсенің қабы, қабығы, кебені, қабаты» дегенді білдіретін болған, сондықтан «сауыт» сөзінің мағынасын «қапталған, қаптаулы» дегенді білдіретін сөз деп есептеуге болады дейді зерттеуші-ғалым С. Қондыбай. «Айымдай жарқыраған **ауыт (сауыт)**» – **айым ауыт** – **аймауыт**. Бұлар нақты сауыт түрі емес, ақындық тілмен суреттелген сауыттың атауы болуы да мүмкін.

БЕКТЕР – жағасы бар, оқ дарытпайтын сауыт деп анықтама берген зерттеуші-ғалымдар Т. Байжанов пен С. Нұрымбетова (Сур. 2). Қазақ тарихи жырлары мен көркем шығармаларда ұшырасатын «жеңсіз берен», «бектер» сөздері «жеңсіз сауыт» мән-мағынасын білдіреді. Л. Будаговта бектер сауыт, В. Радловта «бектер» шағатай тілінің сөзі «сауыт» мағынасын білдіреді (БЭС., 1, 262., IV, 1579). «Бектер» сөзінің түбірі түркі тілдерінде «берік, мықты» ұғымын білдіретін «бек» сөзі болуы керек. Көне түркі тілінде «бек» сөзі «мықты, берік», бегілік, бекілік (мықты, берік) мән-мағыналарын білдірген. Демек, оқ дарытпайтын, найза теспейтін, қылыш кеспейтін берік сауытты – «бектер» деп атаған.

Тарихи жырларда бектер сауыт күрделі терминімен қатар «бек сауыт» күрделі термині ұшырасады:

Атқа ерді салады,
Беренгілі **бек сауыт**,
Шығыршықты көк сауыт,
Беркіне киіп алады...

«Шынтасұлы Төрехан».

Үстімізде ақ сауыт,
Ақ кіреуке **бек сауыт**,
Сені соққан ер Дәуіт...

«Ер Қосай жыры».

Ертеде «бектер» сөзі жеке қолданылып, «сауыт» ұғымында жұмсалған. Бертін келе

қазақ тілінде «бектер» сөзінің «сауыт» мағынасы ұмытыла бастаған. Сөздіктерге енбей қалған. Көркем шығармаларда, негізінен, «бектер» және «бек» сөздері «сауыт» сөзінің алдынан келіп, анықтауыштық қызмет атқарып берік, мықты ұғымдарын білдірген.

«Бектер» сөзі – қазақ топырағында қалыптасқан әскери термин. Махамбеттің өлеңіндегі кездесетін «Баданамды бөктеріп» деген тіркестегі «бөктеріп» деген етістіктің ар жағында да осы «бектер» (бөктер) сөзі жатуы ықтимал. Бір кездері орыс әскерінде қолданылған сауыттың бір түрінің атауы – «бахтерцы» сөзі де осы «бөктер», «бектер» деген қыпшақ сөзінен ауысқан (БЭС: 401).

Қазіргі кезде Ұлттық музейдің қорында осындай бек сауыттың бір түрі сақтаулы. Оңтүстік Қазақстанның тарихи-өлкетану музейінен алынған *бек сауыт* «Қазақстан тарихы» залының экспозициясына қойылған. Аталмыш бек сауыт – жиектері темір шығыршықтармен өзара жалғастырылу арқылы жіңішке болат пластиналардан жасалған сауыт түрі. Жағасыз, жеңсіз алдыңғы өңірінен ілмектер арқылы бекітіліп киілетін күрте түрінде жасалған. Сауыттың ұзындығы – 78 см, ені – 42 см. Ғылыми зерттеу барысында бек сауыттың қолданылған мерзімі XVIII ғасыр деп мерзімделген.

БЕРЕН – сауыттың бір түрі. «Асыл туған ерлерім, беренгі сауыт кигені, жасанған жауға тигені, ерлікпен дәурен сүргені» (Е. Ысмаилов. Ақындар) демекші, «берен» сөзінің өзі қазақ тілінде көп мәнге ие болған. Мәселен, қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бұл сөзді «болаттан жасалған сауыт, оқпаны ұзын шиті мылтық, пышақ сияқты қару» деген анықтама беріпті (ҚТТС, 1976: 269) (Сур. 3). Соған қарағанда, кейінірек осындай да мағына пайда болған. «Алпамыс» жырында бұл сөз «қыран, ер, батыр, өжет» деген ауыспалы мағынаға ие болған түрінде кездеседі. Бірақ кейін бұл атау хан сарайдағы алпағы, лауазымға айналған. Ақтан ақынның «Ерлік жырында»:

Айбынды ерлер көп өтті.

Кіреуке киген, **беренмен**, –
деген жолдар бар.

Белгілі зерттеуші Қ. Ахметжанның айтуынша берен сауыт болат тақталарды жұмсақ астардың ішінен бекітіп жасаған сауыт түрі. *Тақталы сауыттар* – тері не мата негіздікке бір-біріне түйістіре қатарлана бекітілген

Сур. 2. Бектер сауыты.
ҚР Ұлттық музей
қорынан

Fig. 2. Armour of Beks.
from the fund of the
National Museum of the
Republic of Kazakhstan

Сур. 3. Берен сауыт

Fig. 3. One container

үлкен болат тақталармен (қалқандармен) күшейтілген сауыттар классына жатады.

Қорғаныс жарағы ретінде тақталы сауыт Орталық Азияны мекен еткен көшпелі халықтарда б.з. дейінгі I мыңжылдықтың ортасынан қолданыла бастады. Бұл сауыттарда болат тақталар сауыттың негіздігінің сыртынан бекітілді, түркі тілінде тақталы сауыттың бұл түрі «құяқ» деп аталған. Кейін металл тақталар сауыттың іш жағынан, негіздік пен астардың арасына бекітіле бастайды. Берік болу үшін болат тақталардың беттеріне кейде қосымша қырлар салынған. Тақталы сауыттың әр жерінде көлемі, формасы әртүрлі болып жасалған тақталар қолданылды. Оларды бекітетін қайырма шегелердің бастары сауыттың мата тысының сыртына шығып тұрды да, белгілі бір өрнек құрап орналасты. Сәнді болу үшін әдетте шегелердің бастары жалпақ, фигуралы болып жасалып, алтындалып әшекейленді. Бұл жасырын қорғанысты тақталы сауыт Шығыста II мыңжылдықтың бірінші жартысында кең тарай бастайды. Отты қару пайда болып, ауыр жарақтанған әскердің жоғалуымен бірге тақталы сауыттар XVIII-XIX ғасырларда қолданыстан мүлде шығып кетті.

Қазақтар бұл сауыт түрін «*береңгілі (беренді) сауыт*» деп атайды, яғни «*береңгісі (берені) бар сауыт, берен тақталы сауыт*» деген сөз. Бұл сауыт түрінің атауында қорғаныс қасиетін қалыптастыру принципі және қорғаныс қасиетін қалыптастырушы элементінің атауы да көрсетіліп тұр, яғни сауыттың болат тақталарының атауы да «*берен*» («*берең*»).

Көне магиялық түсініктерге негізделген лингвистикалық табуға (тыйымдарға) байланысты сауыттың қорғаныс қасиетін қалыптастыратын негізгі элементі – «*берені*» сауыттың өз атауының орнына эвфемистік жанама атау ретінде қолданылып, бұл сауыт түрін кейде «*берен*» деп те атайды. Үлкен болат тақталар негіздікке қозғалмайтын болып бекітілетіндіктен бұл сауыт түрі әдетте жеңсіз жасалған, сондықтан ауыз әдебиетінде бұл сауыттың «*жеңсіз берен*» немесе «*жеңсіз*» деген атаулары да кездеседі.

Денеге киіліп қолданылатындықтан халықтық әскери терминологияда сауыттың синонимі ретінде «*тон*» сөзі қолданылып, жауынгерлік сауыттың жеке түрлерінің атауларында қосылып айтылып, кіреуке сауытты – «*кіреуке тон*», көбе сауытты – «*көбе*

тон» деп атайтыны сияқты, берен сауыт та кейде «*берен тон*» деп атала береді. Сауыттардың ішінде тұтастай металдан жасалған сауыттар тобы, басқа халықтардағы сияқты, қазақтарда да *ақ сауыт* деген ортақ атаумен аталады (салыстырыңыз, орысша: «белый доспех», «белое оружие», немісше «Blanke Waffe»). Органикалық материалдардан (сүйек, мүйіз, теріден) жасалған қатты сауыттарға бұл атау қолданылмайды. Сондықтан берен сауытты кейде *ақ сауыт* немесе *ақ берен* деп те атайды. Халықтық әскери терминологиядағы берен сауыттың бұл бірнеше дәстүрлі атаулары қазақтардың қорғаныс жарағын жіктеудің дәстүрлі жүйесі құрылымындағы осы сауыт түрінің орнын және бұл құрылымның түрлі таксономиялық деңгейлерімен қатынасын көрсетеді.

Үлкен болат тақталар қолданылып жасалғандықтан бұл сауыт өте берік болған, қазақ ауыз әдебиетінде де берен сауыттың беріктігі баса айтылады. Жауынгерлер берен сауытты осы беріктігі үшін әлсіздеу келген кіреуке, қаттама сауыттардың сыртынан киген.

Қорғаныс элементтері тысы мен астарының арасында жасырын орналасқандықтан бұл жауынгерлік жарақты әскери киім ретінде де киюге болатын. Берен сауыттың тысына қымбат, әдемі маталар қолданылып сәнді болып жасалып, оны көбіне хандар, қолбасшылар киген.

БАДАНА – жауынгерлердің киетін темір сауытының бір түрі. Белгілі ғалым Қ. Ахметжанның зерттеу еңбегінде үлкен жалпақ соғылған шығыршықтардан тоқылып жасалды, сондықтан кіреукенің бұл түрі өте берік болды, ауыз әдебиетінде де бұл бадана сауыттың беріктігі баса айтылады. Бұл кіреукеде шығыршық көзінің көлемі «*бадана*» атты өсімдік пиязшығының көлеміндей болғандықтан осылай аталған. Махамбеттегі:

Баданамды бөктеріп,
Қасыма жаттан жолдас ертіп,
Күн-түн қатып жүргенім, –
немесе қырғыздың «Манасындағы»:
Батыр Толтай балпылдап,
Бадана киіп жарқылдап,
Қылышы белде салпылдап,
Сақ бүркіттей саңқылдап (ҚТТС, 1976: 269).
Орыс тілінде сауыттың бір түрінің атауы болған «**байдана**» сөзі – осы «**бадана**» сөзімен түбірлес болып келеді (ҚТТС, 1976: 19).

Қазақстан музей қорларында сақтаулы *бадана көзді сауыттар* көп емес. Мемлекеттік Орталық музей қорындағы бадана сауыт қысқа жеңді, жағасыз жейде түрінде темір шығыршықтардан өріліп жасалған. Жағасының ойымы жартылай дөңгелекті, алқымының тігінен жырымы бар. Жеңі жиегінде қиғаш қиылған, етегі алдынан да (23 см), артынан да (12 см) жырылып жасалынған. Сауыт диаметрі 0,15 см темір сымнан жасалған ірі шығыршықтардан өрілген. Шығыршықтар сәл сопақ формалы, сыртқы диаметрі 1,5 см, ұштары шеге арқылы бекітілген. XIX ғасырдың ортасында Кіші жүздің Орта бөлігінің сұлтан – правитель болған Кіші жүз сұлтаны Арыстан Жантөриннің бадана сауыты. Сауыт (түгендеу нөмірі КП 2086) музей қорына 1923 жылы сұлтанның немересі Қайыр Қасымовтың ұрпақтарынан алынған. Зерттеу барысында сауыт XVII-XVIII ғасырлармен мерзімделген. Осы музейде тағы да осындай бадана кіреукеңің бір үлгісі сақталған (КП 2091).

КӨБЕ – қазақ жауынгері киетін сауыттың бір түрі, қаптама. Мысалы, Жамбылдың толғауындағы:

Ажалдың оғы келгенде,
Қорғаны болмас **көбенің**,
Түсі суық келеді,

Төрт қырлы көк жебенің (ҚТТС, 1980: 82), деген жолдарында айтылатын бұл атау М. Қашқаридың сөздігінде де бар, онда ол «**күбе**» деп аталған. Сөздікте келтірілген «**күбе йарық**» тіркесінің «шынжыр сауыт, темір сауыт» деп аударылғанына қарағанда, бұл сөздің сол кездегі мағынасы «темір немесе темір шынжыр» болғаны анық (Қашқари, 1997: 296). Сондай-ақ, «**көбе**» сөзі қазақ тілінде «тырнақтың айналасындағы жиек еті немесе бір нәрсенің жиегі, шеті» дегенді де білдіреді. Табиғатта құстардың қауырсындарының, жыланның, балықтың қабыршақтарының бұлай орналасуы суықты, желді, суды өткізбейтін қорғаныс қасиетін күшейту үшін пайда болған. Осыны жақсы білген көшпелілер сырт киімге тері, сүйек, кейін металл тіліктерін бір-бірін бастыра, көбелендіре бекітіп, киімнің қорғаныс күшін арттырып, сауыт жасай бастаған. Мұндай сауыт түрі «**көбе сауыт**» деп аталады. Қауырсын, тырнақтардың бұлай орналасуына қарай «**көбе**» аталғаны сияқты бұл сүйек, металл тіліктерді де «**көбе**» деп атайды, кейде сауыттың өзін де «**көбе**» деп атай береді.

Көбе сауыт атауын басқа түркі халықтардың тілдерінде де кездестіреміз, хакас тілінде «*күбә*», қырғыз тілінде «*күбә*». Құмықша «*кове*». Шығыстан батысқа дейін орналасқан барлық түркі халықтарының тілінде кездесуі бұл сауыттың барлық көшпелі халықтарға ортақ, ең кең тараған сауыт түрі екенін көрсетеді. Орыс тілінде мұндай сауыт түрін жыланның көбеленген қабыршағына ұқсастырып «*чешуйчатый панцирь*» (қабыршақты сауыт деген сөз) деп атайды. Түркі халықтарында да көбе сауытты жыланның қабығына ұқсату кездеседі, мысалы құмық тілінде бұл сауыттың «жылан көбе» деп атауы сақталған.

«*Көбе сауыт*» көшпелі халықтарда өте ерте заманнан қолданыла бастады. Сақ, скиф, сарматтардың көбе сауыт кигенін олардың бейнелеу өнері мен археологиялық қазба материалдары дәлелдейді. Сол дәуірге қатысты обаларды қазған кездерде көбе қалдықтары жиі кездеседі. Ол туралы көрші халықтардың жазба деректерінде де айтылады. Көбе сауыт киген жауынгерлер скифтердің алтын заттарында да бейнеленген. Мәскеудегі Шығыс өнері музейінде ұзын көбе сауыт киген жаяу және аттылы түркі жауынгерлерін бейнелейтін мүсіндер көбе сауытты түркі жауынгерлерінің де кигенін көрсетеді. Қазақ ауыз әдебиетінде көбе сауыттың жиі айтылуы, бұл сауыт түрінің қазақтарда да кең қолданыста болғандығының айғағы (Ахметжанов, 1996: 100-102).

КІРЕУКЕ – темір сауыттың бір атауы. XIX ғасыр қазақтарының тілінде осы атаумен алтын жіппен тігілген, жібектен жасалған қымбат шапанды да атайтын болған (ҚТТС, 1979: 535). «Ер Қармыс» дастанында:

Бойына қару іледі,

Кіл бедеуге мінеді.

Ақ кіреуке тонменен,

Сайрап жатқан жолменен,

Күн-түн қатып келеді (ҚТТС, 1980: 419) – делінсе, Ақтан ақынның «Ерлік жырында»:

Айбынды ерлер көп өтті.

Кіреуке киген, **беренмен** (Маңғыстау мұралары, 1997: 95), – деген жолдар бар. «Кіреуке» сөзінің этимологиясы анықталмаған, әзірге оның мағынасы «*креп*» деген, кейіннен «жібек не жүннен тоқылған матаның» атауын (мысалы, крепдешин) деген ұғымнан шыққан болар деп жорамалданады. «*Креп* > *крепік* > *креуек* > *кіреуке*». Мәселен, әзербайжан тілінде

«кіреуке» сөзі «сауыт астынан киетін жай киім» дегенді білдіреді екен. Ақтамберді жырау толғауында:

Күдеріден бау тағып,

Ақ кіреуке киер ме екенбіз (Маңғыстау мұралары, 1997: 245) – делінсе, Доспамбет ақынның жырында:

Күдеріден бау тағып,

Кіреуке киер күн қайда (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 64), – деген жолдар айтылады.

Қарутанушы, этнограф Қ. Ахметжанның пікірінше кіреуке – пішімі қысқа жеңді жейде түрінде жасалып, дөңгелек металл шығыршықтардан өрілген торлы сауыт. Қазақ тілінде «кіреуке» сөзі селдір, торлы деген мағынаны білдіреді.

Кіреуке сауыт көшпелі халықтарда I мыңжылдықтың басынан, ғұн-сармат заманынан қолданыла бастаған. Түркі заманында кіреуке сауыт көшпелілер жауынгерлерінің қорғаныс жарағының негізгі түріне айналды. Орта ғасырда көшпелі халықтарда кіреуке өрімін жасау технологиясы жетілдірілуімен бұл сауыттың көптеген үлгілері пайда болды. Тамаша техникалық және қорғаныс қасиетіне байланысты кіреуке Шығыс жауынгерлерінің ең көп қолданған сауыт түріне айналды. Қазақ жауынгерлері кіреукені қорғаныс жарағы ретінде XIX ғасырға дейін қолданып келді, бұл кезеңде от қаруының кең қолданысқа енуімен кіреуке сауыт қолданыстан шықты.

Бүгінгі күні Қазақстан музейлерінің қару-жарақ коллекцияларында және жеке адамдардың қолдарында XVII-XVIII ғасырларға жататын көптеген кіреукелі сауыттар сақталған. Кейбір кіреукелерді қазақ тарихындағы белгілі тарихи тұлғалар да пайдаланғаны мәлім. Мысалы, Алматы қаласындағы Мемлекеттік Орталық музей қорындағы Арыстан сұлтан мен Қаумен батырдың ұстанған кіреукелері және т.б. батырлар мен тарихи тұлғалардың осындай сауыттары бүгінде киелі зат ретінде олардың ұрпақтарында да сақталып отыр. Осындай кіреуке сауыттың бірнеше үлгілері Нұр-Сұлтан қаласындағы Ұлттық музей қорында да кездеседі. Бір үлгісі «XIII-XX ғғ. Қазақстан тарихы» залының экспозициясына қойылған.

ҚАТТАМА – сауыттың бір түрі. Қазақ батырлары металдан соғылған берік сауыттармен қатар, жұмсақ материалдан

жасалған жеңіл сауыттарды да киген. Мұндай сауыт киген жауынгерлерді көптеген халықтардың бейнелеу өнерінен көруге болады. Көне грек тарихшысы Геродот ассириялықтардың осындай, матадан тігілген сауыт түрін қолданғанын жазады. Орыс тілінде бұл сауыт түрі «тягилай» деп аталады. Өткен ғасырлардағы гравюраларда орыс жауынгерлері осындай сауытпен бейнеленген. Бұл сауытты моңғолдар «хатангу дегель» (қатайтылған шапан) деп атаған. Орыстың «тягилай» сөзі моңғолдың «дегель» (шапан) сөзінің өзгерген түрі болу керек. Шыңғыс хан заманында моңғолдар бұндай сауытты көп киген.

Қазақтар да осындай бірнеше қабат жібектен не басқа матадан тігіліп, жүн мақта, қыл салып сырылған жеңіл сауыт түрін қолданып, оны «қаттама» немесе «қаттау» деп атаған. Бұл жарақ әрі жылы киім, әрі қарудан қорғайтын сауыт бола алатын. Бұл сауыттың осы ерекшелігі халық ауыз әдебиетінде де көрініс тапқан. Ақтамберді жыраудың шығармасында осы сауытқа қатысты мынандай жолдар кездеседі:

Киім кисең **қаттау** ки,

Суық келсе панаң-ды.

Найза тисе қалаң-ды,

Тобылғының беректей (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33).

Көрнекті тарихшы Е. Бекмаханов өзінің Кенесары көтерілісі туралы еңбегінде мынадай дерек келтіреді. Бұхар әмірі достық белгісі ретінде Кенесарыға «күміс сауыт пен алтын қылыш сыйға тартып, соған қосымша оның өтініші бойынша, қафтан тіккізу үшін екі орам жібек жібереді. Одан оқ өтпейтін, қылыш кеспейтін, найза кірмейтін киім тіктіруге болады екен. Ол киімді қазақтар «қаттау» дейді ...» (Хан Кене, 387).

Қаттама сауыттармен бірге, осылай жасалған қаттама дулығалар киілген. Қазақстан музейлерінде қазақтар киген бұл сауыт түрінің үлгісі жоқ. Жұмсақ материалдан істелгендіктен бұл сауыттар, әрине сақталмаған шығар. Музей қорына жиналмауына қаттаманың қызметін түсінбей, оны сауытқа санамау да себеп болуы мүмкін. Мінекей шығыста өте ертеде пайда болып, көшпелі түркілер арасында кең тараған бұл сауыт түрін қазақтар XIX ғасырға дейін қолданып келді. Бірақ кейін бұл да ұмытыла бастаған.

ЖАЛАҢҚАТ – қазақ батырлары қолданған тағы бір сауыттың атауы (Сур. 4). Қобыланды батыр шығармасында кездеседі:

Мінбекке керек қазанат,
Беліне керек шар болат.
Денеге керек **жалаңқат**...

Белгілі қару зерттеуші Қ. Ахметжанның пікірінше бұл сауыт атауындағы «жалаң» және «қат» сөздерінің қолданылуына қарағанда бұл сауыт астарсыз, не тыссыз бір ғана қабаттан тұратын болу керек. Бір қабат қалың металлдан тұтас қылып соғылатын сауыттарды жауынгерлер ерте заманнан қолданғаны белгілі. Көне грек, рим жауынгерлері осындай сауыттар киген. Еуропада ол ХІХ ғасырға дейін қолданылып келді. Бұл сауыт түрі – «кираса» деп аталады. Бейнелеу өнері мен археологиялық материалдар бұл сауыт түрін көне көшпелілер де қолданғанын көрсетеді. Скиф өнер ескерткіштерінде, балбал тастарында осындай кираса киген жауынгерлер бейнеленсе, скифтер обаларынан кирасалардың тұтастай бөліктері табылған.

Түркі петроглифтерінде де осындай сауыт киген жауынгерлер бейнесі кездеседі. Қыпшақ балбал тастарындағы жауынгерлердің үстінде осындай сауыт. Орыстың ортағасырлық миниатюраларында половецтер (қыпшақтар) осындай сауытпен бейнеленген. Кираса сауытты көшпелілердің батыс тобы, (скифтер, сарматтар, қыпшақтар) көбірек қолданғанға ұқсайды. Сондықтан қара қыпшақтан шыққан Қобыланды батыр туралы жырда жалаңқаттың айтылуы кездейсоқ емес. «Жалаңқат» – кираса сауыттың қазақша атауы болу керек. Қыпшақ батырлары жалаңқат сауытты ХІ-ХІІ ғасырларға дейін қолданған секілді.

Мұндай сауыттың Алматыдағы Мемлекеттік Орталық музей қорында бір сақтам бірлігі сақтаулы. Ол арқалық бөлігі сақталған қалыңдығы 0,1 см қаңылтыр темірден жасалған. Сауыттың арқалығы шеттерінде ені 0,7 см болатын дөңес қыр өтеді, жиектері ішке қарай қайырылып соғылған. Темірдің үстіңгі жағы сауыттың шетіне 3 см жетпейтіндей жез қаңылтырмен жабылып, оның бұрыштары диаметрі 0,8 см жартысфералы бастары бар жез тойтарма шегелермен бекітілген. Иығында бауларымен бірге шығыршықтарының диаметрі 1,8-2 см шынжырлардың қалдықтары сақталған. Сауыттың түгендеу нөмірі КП 2156. Музей қорына 1922 жылы 4-мамырда

Сур. 4. КП 2156
Жалаңқат.
КР MOM қорынан

Fig. 4. KP 2156
Naked
From the fund of RK MOM

Сур. 5. Зере сауыт.
Суретін салған
Қ.Ахметжан

Fig. 5. Zere armour.
Painted by
K. Akhmetzhan

М.А. Коганнан алынған. Биіктігі 42 см, белінде ені 36 см, иығында – 27 см. Ғылыми зерттеу барысында сауыттың қолданылған мерзімі ХІХ ғасыр деп көрсетілген.

ЗЕРЕ – шығыршықтардың арасына ірілі-кішілі металл пластиналар қосылып өріліп жасалатын шығыршықты-пластиналы сауыт (Сур. 5). Мұндай сауыттар тобын қазақтар *зере сауыт* деп атаған. Бұл атау парсы тіліндегі темір шығыршықты сауытты білдіретін *зирих / зирх / зерех* атауының қазақ тілінде тілдің өз заңдылығына сәйкес өзгерген түрі. Көшпелі түркі халықтарында бұл сауыт түрі ХІV ғасырда, Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) заманы кезінде қолданысқа еніп, ХV-ХІХ ғасырларда ең жиі қолданған сауыт түрі болды. Бұл сауыт түрі шығыршықты сауытта адам денесінің қарудан қорғайтын ең маңызды тұстарында шығыршықтарды темір, болат пластиналармен ауыстыру арқылы пайда болды. Бұл әдіс сауыттың қорғаныс қасиетін де күшейтіп, жасалуын да жеңілдетіп, сауыттың қозғалмалы мүмкіндігін де сақтады.

Зере сауыт арнайы тапсырыспен жасалып, қымбат бағаланған. Жасалуы күрделі бұл сауыт түрін атақты батырлар, әскербасылар киген (ҚЭҚАДЖ. Энциклопедия, 2017: 50).

ШАРАЙНА – кеудені қорғау үшін сауытпен қатар қолданылатын жарақ түрі (Сур. 6). Зерттеуші-этнограф Қ. Ахметжанның айтуынша бұл қорғаныс жарағының екі бөлек жолмен қалыптасқан екі үлгісі бар. Кейін осы екі үлгісі қосылып, шарайнаның үшінші – күрделі түрі пайда болады. Бейнелеу өнері материалдарынан өте ерте кездерде жауынгерлер қарудан қорғаныс ретінде сырт киімнің кеудесіне, арқасына, иығына дөңгелек болат тақталар бекіткенін көруге болады. Оларды бетін тегістеп, жалтыратып қоятын. Пішіні мен жылтырлығы айнаға ұқсағандықтан бұл тақталарды «айна» деп атаған болу керек. Алғашқыда бұл болат, темір айналар сырт киімге, сауытқа бекітілсе, кейін қайыс баумен, ілгек арқылы бір-бірімен байланыстырылып, денеге бөлек киілетін болды (Ахметжанов, 1996: 121).

«Шарайна» атауы негізінде бұл жарақтың осы екінші үлгісінің атауы «шар» парсыша «төрт» деген сөз. «Шарбақ», «шардақ», «шаршы», «шартарап» сөздеріндегідей. Шарайна «төрт айна» дегенді білдіреді. Тақталары болат темірден жасалатындықтан шарайнаны кейде

Сур. 6. КП 2158
Шарайна.
ҚР МОМ қорынан

Fig. 6. KP 2158
Sharaina.
From the fund of RK MOM

«шарболат» деп те атайды. Ауыз әдебиетінде жиі кездесетін «Беліне байлап шарболат» – деген сөз тіркесі осыны білдіреді. Бұл үлгідегі шарайна киген жауынгерлерді парсы өнерінде жиі кездестіреміз. Шарайналардың тақталары сәнді болу үшін, алтындалып, беттеріне ою салынып, құранның аяттары жазылатын. Іш жағы мақпал, барқытпен астарланып, жиектері шашақталып, аң терісінен жұрындалуы мүмкін. Екі бүйірлік тақталарының қолтық тұсы ойық болып келеді. Сәнділігі де, беріктігі үшін шарайналарды атақты батырлар, хан-патшалар, қолбасшылар киген. Шығыста бұл шарайналар ХV-ХVІ ғасырларға дейін қолданыста болған. Орыстарда шарайнаны «зерцало» (айна) деп атаған. Ал Еуропа елдерінде шарайна мүлдем қолданылмаған. Бұл жарақтың орыстарға шығыстан ауысқаны түсінікті. Бұл жарақты орыстар басқа қару-жарақ нұсқалары сияқты көрші отырған көшпелі халықтардан алуы мүмкін. Шарайналар қорғаныс жарағы ретінде орыстарда ХІІІ-ХVІ ғасырларда қолданылған.

Сондай-ақ «шарайна» сауыттың жылтырақ металдан істелген бір түрі ретінде айтылса, бірақ фольклорда осы сөз сауыттың атауы

ретінде қолданылып жүр. Аңшыбай батыр өлеңінде ішінара кездеседі:

Аңшыбайдың ішінде,

Бар еді киген **шарайна**...

Музей қорларында сақталған бірді-екілі шарайналарға тоқталатын болсақ, Мемлекеттік Орталық музейінде КП 2158 нөмірлі шарайна сақтаулы. Бұл шарайнаны XIX ғ. бірінші жартысында өмір сүрген, Кіші жүздің Орта бөлігінің сұлтан – правителі болған сұлтан Арыстан Жантөрин ұстанған. 1923 жылы 30 сәуірде хан Қайыр Қасымовтың ұрпақтарынан алынған. Шарайна өзара топсалармен байланысқан төрт тақтадан (арқалық, кеуделік және екі бүйірлік) тұрады. Топсалардың жиектері екі бүктелген жіңішке темір таспадан жасалған, шеттері фигуралы, тақталарға шегемен бекітілген. Екі бүйірінде бүйір тақталармен топса арқылы қосылады. Үстіңгі жағында иық қайысбауына арналған екі доғабасы бар. Кеуделіктің әр жарты тақтасы қырнау әдісімен ішінде Құран аяттары жазылған өрнекті рамамен әшекейленген, тақтаның екі бөлігінің әшекейлері қосылып бір тұтас ою құрайды. Шарайна тақтасындағы бұл Құран аяттарының жазылуы магиялық қорғау қызметін атқарды. Осындай конструкциялы және көркемдеу әдісі осындай шарайналарды XVIII-XIX ғғ. Шығыста әміршілер, билеушілер қолданған.

Ал Қазақстан Республикасы Ұлттық музейіндегі Қазақстан тарихы залының экспозициясына қойылған шарайна нұсқасы қазіргі уақытта жасалған. Шарайнаның авторы Алматы қаласының тұрғыны қолөнер шебері Үсен Сейдалиев. Шарайна (түгендеу нөмірі – ҚРҰМ қж 2/5,6,7) музей қорына 2000 жылы өткізілген. Шарайна екі үлкен және екі орташа көлемдегі төрт тақтадан құралған. Екі үлкен тақтаның арқалық және кеуделік бөліктері жоғарыдан төмен қарай қысқалау болып жасалған. Беттеріне қырнау әдісімен салынған төртбұрышты раманың ішіндегі төрткүл өрнекпен ою-өрнектер әшекейленген. Төрт

тақталар бір-бірімен қайысбаулар арқылы жалғанған.

САЙ немесе **САЙМАН**. М. Қашқари сөздігінде жауынгердің киетін сауыты «*сай* немесе «*сай йарық*» деп аталады (Қашқари, 1997: 133), (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33). Қазақ тілінде «**сауыт**» сөзіне қосарланып айтылатын «*сайман*» (*сауыт-сайман*) сөзі де осы «*сай*» ұғымымен байланыста болуы мүмкін.

КЕБЕНЕК – *кебене, кебентай* деп те аталады. Аяздан, жауын-шашыннан қорғану үшін киетін жұқа киізден тігілген сырт киім. Мысалы,

Кебенек киген келеді,

Кебін киген келмейді...

«Кебенек» сөзіндегі «кебен», «кеб» сөздері бастапқыда жалпы адамның денесіне киетін киімнің атауы болған (кебіс, кебін, кепка, қап, қаптау, қаптама).

ҚАЗАН – темір сауыттың бір атауы екен. Сондай-ақ, Махмұт Қашқари өз сөздігінде басында дулығасы, үстінде сауыты жоқ ерді «**башнақ ер**» деп атап кетіпті (Қашқари, 1997: 221). Бұл сөздің мағынасын анықтау үшін әлі де зерттеу жұмыстары қажет деп есептейміз.

Қорытынды. Түйіндей келе, жазба және бейнелік дереккөздері осы аталған сауыттарды қазақтар жаугершілік кезеңінде-ақ кең қолданғанын айғақтайды. Қалалық мәдениет қарыштап дамыған Қазақстанның оңтүстік аймақтарында бұрын қару өндіретін орталықтар өте көп болған. XVI-XVIII ғасырларда гүлденіп тұрған Сығанақ, Отырар, Түркістан, Тараз, Күлтөбе қалаларында жүргізілген археологиялық қазба жұмысы кезінде табылған ұсталық шеберханалардың қалдықтары осының бір дәлелі. Оны ауыз әдебиетінің көптеген мәліметтері де дәлелдеп отыр. Сондай-ақ көшпелі халықтарға тән қорғаныс жарақтарының барлық түрі қазақтарда XVIII ғасырға дейін, ал кейбір түрлері XIX ғасырдың аяғына дейін қолданыста болды.

Әдебиеттер

1. Ахметжан Қ. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: Алматыкітап, 2006.
2. ҚСЭ. /Бас ред. М.Қаратаев. – Алматы: ҚСЭ, 1976. 8-т. – 219-б.
3. ҚСЭ. /Бас ред. М.Қаратаев. – Алматы: ҚСЭ, 1977. 10-т. – 63-б.
4. Барманкулов М. Тюркская вселенная. – Алматы: Білім, 1996. – С.16.
5. Маңғыстау мұралары. – Алматы: Қағанат-ҚС, 1997. – 101-б.
6. Ер Тарғын. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. 9-т. – 209-б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974. 1-т. – 99-б.
8. Большой энциклопедический словарь. Т.9: Гоа -Гравер. 1893. – 474 с.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1976. 2-т. – 269-б.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1976. 2-т. – 19-б.
11. Большой энциклопедический словарь. Т.9: Гоа -Гравер. 1893. – С. 401.
12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1980. 5-т. – 82-б.
13. Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. 3-кітап. – 296-б.
14. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы: Дәуір, 1996.
15. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1979. 4-т. – 535-б.
16. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1980. 5-т. – 419-б.
17. Маңғыстау мұралары. – Алматы: Қағанат-ҚС, 1997. – 95-б.
18. Маңғыстау мұралары. – Алматы: Қағанат-ҚС, 1997. – 245-б.
19. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. 1-кітап. – 64-б.
20. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. 1-кітап. – 33-б.
21. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3 том. Ғыл. ред. Н.Әлімбаев. – Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. – 50-б.
22. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы: Дәуір, 1996. – 121-б.
23. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. 1-кітап. – 65-б.
24. Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. 3-кітап. – 133-б.
25. Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. 3-кітап. – 221-б.

References

1. Akhmetzhan K. Ethnography of Kazakh traditional weapons. – Almaty: Almatykitap, 2006.
2. KSE. / Bass ed. M.Karatayev. – Almaty: KSE, 1976. Vol. – 219 p.
3. KSE. / Bass ed. M.Karatayev. – Almaty: KSE, 1977. Vol. P.
4. Барманкулов М. Turkish universal. – Almaty: Education, 1996. – P.16.
5. Heritage of Mangystau. – Almaty: Kaganat-KS, 1997. – 101 p.
6. Er Targyn. Explanatory dictionary of the Kazakh language. Almaty: Science, 1986. Volume 9. 209 p.
7. Explanatory dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Science, 1974. Vol. P.
8. Large encyclopedic dictionary. Vol.9: Goa-Graver. 1893. – 474 p.
9. Explanatory dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Science, 1976. Volume 2. – 269 p.
10. Explanatory dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Science, 1976. – Vol. P.
11. Large encyclopedic dictionary. Vol.9: Goa-Graver. 1893. – C. 401.
12. Explanatory dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Science, 1980. – Vol. P.
13. Kashgari M. Turkish dictionary. – Almaty: Hunt, 1997. Book 3. – 296 p.
14. Akhmetzhanov K.S. Wearing a wounded iron. – Almaty: Daur, 1996.
15. Explanatory dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Science, 1979. Volume 4. – P. 535
16. Explanatory dictionary of the Kazakh language. – Almaty: Science, 1980. Vol. – 419 p.
17. Heritage of Mangystau. – Almaty: Kaganat-KS, 1997. – 95 p.
18. Heritage of Mangystau. – Almaty: Kaganat-KS, 1997. – 245 p.

19. Five centuries sing. – Almaty: Writer, 1989. Book 1. P.

20. Five centuries sing. – Almaty: Writer, 1989. Book 1. P.

21. The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 3 vols. Science. ed. N. Alimbay. – Almaty: Alem Damu Integration, 2017. p.

22. Akhmetzhanov K.S. Wearing a wounded iron. – Almaty: Daur, 1996. – 121 p.

23. Five centuries sing. – Almaty: Writer, 1989. Book 1. – P.65

24. Kashgari M. Turkish dictionary. – Almaty: Hunt, 1997. Book 3. – 133 p.

25. Kashgari M. Turkish dictionary. – Almaty: Hunt, 1997. Book 3. – 221 p.

Хасенов С.С.

Национальный музей Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: syrymhasenov22@gmail.com

БРОНЯ, ОТНОСЯЩАЯСЯ К ЗАЩИТНОМУ СНАРЯЖЕНИЮ СЛОЖИВШИЕСЯ НАЗВАНИЯ ВИДОВ

Чтобы выиграть войну, героям требовалось хорошее оружие и хорошая защита. Хотя многие были знакомы с оружием, используемым кочевыми героями, мало кто понимал, какие типы оружия они использовали. Подобно армиям других народов, жанры казахских героев (героические песни, героические сказки, былины) содержат много информации об названиях, частях и типах оружия. Если сопоставить эти данные с изобразительным искусством древних кочевников, письменными данными соседних народов, оружием, полученным от кочевников соседними народами, данными об оружии на языке других тюркских народов, то можно полностью восстановить типы, формы и способы казахского оружия. В статье подробно рассматривается этимология видов и функций сосуда, который относится к основному виду снаряжения, применяемого для защиты грудной клетки.

Ключевые слова: кольчуга, кольчужный доспех, зере-доспехи, бек-доспехи, берены-доспехи, кольчужный доспех «байдана», кобе-доспехи, торгауыт-доспехи, кираса, зеркало.

Khasenov S.S.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: syrymhasenov22@gmail.com

FORMATION OF TERMS OF ARMOUR TYPES BELONGING TO PROTECTIVE EQUIPMENT

To win a war, heroes needed good weapons and good defense. While many were familiar with the weapons used by nomadic heroes, few understood what types of weapons they were using. Like the armies of other nations, the genres of Kazakh heroes (heroic songs, heroic tales, epics) contain a lot of information about the names, parts and types of weapons. If we compare these data with the visual arts of ancient nomads, written data of neighboring peoples, weapons received from nomads by neighboring peoples, data on weapons in the language of other Turkic peoples, then it is possible to completely restore the types, forms and methods of Kazakh weapons. The article discusses in detail the etymology of the types and functions of the vessel, which belongs to the main type of equipment used to protect the chest.

Key words: chain mail, chain mail armor, zere-armor, back-armor, beren-armor, chain-mail armor «baidan», kobe-armor, torgauyt-armor, cuirass, mirror.

FTAMP 03.81.33

Бекзатқызы И.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
«Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: irinabekzatqyzy@gmail.com

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ БУРАБАЙ АУДАНЫНЫҢ ТОПОНИМИЯСЫ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мақала Ақмола облысы Бурабай ауданының тарихи топонимдеріне арналған. Мақалада аудан топонимиясын қалыптастырудағы аумақ ландшафтының рөлі, қазақ халқының ежелгі тарихымен, дәстүрлі шаруашылығымен және мәдениетімен байланысты этнотопонимдер, революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдердегі қоныс аудару саясатының нәтижесінде пайда болған елді мекендердің атаулары, сондай-ақ бұрмаланған географиялық атауларды қалпына келтіру мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ғылыми деректер негізінде идеологиялық тұрғыдан ескірген елді мекен атауларын қалпына келтіру болып табылады. Жүргізілген топонимикалық зерттеулер аудан аумағында әртүрлі этникалық топтардың қоныстануы нәтижесінде аймақ топонимдерінің өзгеріске ұшырауы туралы ауқымды ақпарат берді. Зерттеу нәтижесінде ауданның тарихи топонимдерін қалпына келтіру қажеттілігі анықталды. Бұл тақырыптың өзектілігін айқындайды. Мақаланы дайындау барысында архив деректері, сондай-ақ автордың зерттеліп отырған аумақта жүргізген далалық этнографиялық экспедицияларының материалдары пайдаланылды. Мақалада Бурабай ауданының кейбір елді мекендерінің тарихи атаулары ұсынылған. Ұсынылған мәліметтер архив құжаттары мен картографиялық материалдарға негізделген.

***Түйін сөздер:** топонимика, тарихи атаулар, идеологиялық топонимдер, ойконимдер, Ақмола облысы, Бурабай ауданы.*

Кіріспе

Қазақ халқының мәдени мұрасының маңызды бөліктерінің бірі – ұлттық топонимдер. Топонимдер қазақ халқының төл тарихы, ана тілі мен сан ғасырлық материалдық және рухани мәдениетінің бай мұрасы сақталған ұлттың тарихи-мәдени коды болып табылады. Қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеологиясының негізгі белгілерінің

бірі ретінде тарихи атауларымызды қалпына келтіру мәселесі үлкен саяси-идеологиялық мәнге ие. Адрестік және ғылыми-ақпараттық қызметпен қоса, географиялық атаулар егемендікті бекітудің, мемлекеттің ұлттық басымдығының құралдарының бірі болып табылады. Тарихи атауларды зерттеу және қалпына келтіру жердің этникалық тиістілігін бекітуге және қазақ халқының тарихи-мәдени дәстүрлерін жандандыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан егемендік алғаннан бастап тәуелсіз топонимикалық саясат жүргізіп келеді. Осы уақыт аралығында географиялық нысандардың тарихи атауларын қалпына келтіру, топонимдердегі қателер мен бұрмалауларды анықтау және түзету бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды. Соған қарамастан көптеген қалалар, елді мекендер мен географиялық нысандар зерттеу мен тарихи атауын қалпына келтіруді әлі де болса қажет етеді. Осындай маңызды шараны жүзеге асыруда географиялық атауларды тарихи деректерге сүйене отырып, қалпына келтіру зерттеудің негізгі мақсаты болып табылады. Бұл тарихи әділеттілікті қалпына келтіру процесі.

Зерттеудің әдістемесі

Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихилық, деректанулық талдау және зерттеуге объективті көзқарас қағидаттарына негізделеді. Кең ауқымды архив дереккөздеріне негізделген тарихилық қағидаты зерттелетін тақырыптың мәнін ашуға мүмкіндік береді. Мақалада берілген мәліметтердің нақтылығына көз жеткізу үшін деректанулық әдісі қолданылды. Бұл нақты тарихи мәселені және тұтас тарихи процесті терең әрі тиімді зерттеуге көмектеседі. Сонымен қатар, зерттеу барысында тарихи-географиялық, тарихи-лингвистикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Бұл топонимдердің қалыптасу тарихын, бастапқы мағынасы мен олардың өзгеріске ұшырау себептерін жете зерттеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің жаңалығы ретінде аудан аумағындағы кейбір елді мекендердің тарихи атауларын ұсынылады. Ұсынылған мәліметтер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (әрі қарай – ҚР ОМА) №317 (Переселенческое управление в Акмолинской области) және Омбы облыстық тарихи архивінің (әрі қарай – ООТА) №198 (Коллекция картографических документов за 1766-1917 годы) қорларының архив материалдарына негізделген. Аталған дереккөздер мақаланың мазмұны мен ғылыми жаңалығын ашуға мүмкіндік берді.

Бурабай өңірі зерттеушілердің назарын өзіне ерте кезден-ақ аударды. Бурабай аймағы туралы алғашқы мәліметтер 1827 жылы жазда Көкшетауға сапар шеккен Омбы облысының

басшысы С.Б. Броневскийдің жазбаларында кездеседі. XIX ғасырдың 60-70 жылдарында И. Завалишин, М. Красовский, И.Я. Слобцов өңірдің экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірі жайында жазбалар қалдырған. И.Я. Слобцов өзінің «Путевые заметки веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году» атты еңбегінде аймақтың географиялық нысандарына сипаттама беріп, бірқатар географиялық атауларды картаға түсірді. Өлкетанушының бұл жазбалары 1878 жылы Ертіс өзенінің сол жағалауы мен Есіл өзенінің оң жағалауы арасындағы қазақ даласының солтүстік бөлігінде және Омбы мен Петропавл арасындағы саяхаты кезінде қағазға түскен (Слобцов, 1878).

Ақмола облысының топонимиясын зерттеудегі құнды дереккөз Ф. Щербина экспедициясының (1898–1909 жж.) статистикалық жинақтары болып табылады. «Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» атты 3 томдық жинақта Ақмола облысының Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездеріндегі ауылдардың статистикалық мәліметтері, ақсақалдар есімі бойынша берілген қазақ қыстаулары мен қоныстарының атауы жинақталған. Сондай-ақ ауыл құрылған жыл мен жақын маңдағы өзен-көл атаулары да көрініс тапқан (Материалы, 1898; Материалы, 1902; Материалы, 1909).

Аймақ топонимдеріне тарихи-лингвистикалық талдау белгілі лингвист, филология ғылымдарының докторы О.А. Сұлтаньяевтың еңбектерінде көрініс тапты. Ғалымның еңбектері топонимдерді құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктері бойынша талдауға арналған. Автор өз зерттеулерінде атаулардың этимологиясына көп көңіл бөліп, топонимдердің этимологиялық сөздігін құрастырды (Сұлтаньяев, 1971). Профессор А. Әбдірахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігінде» Көкшетау өңірінің 2000-ға жуық жер-су атаулары қамтылған. Әсіресе ерте кезеңдерге тән ескі атаулардың шығу төркіні анықталған (Әбдірахманов, Сұлтаньяев, 2015).

Тілтанушы Т. Жанұзақ Қазақстан топонимиясын зерттей отырып, құрылымдық

типтері мен құрамын, топонимдердің этимологиясын қарастырады. Ғалымның редакторлығымен және Ө. Айтбаев, А. Әбдірахманов, Б. Әбілқасымовтардың қатысуымен жарық көрген «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» атты еңбекте Орталық Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстарындағы жер-су аттарының пайда болуы, қалыптасу жағдайы, олардың лексикалық-семантикалық типологиясы, грамматикалық жасалу жолдары, лексикалық қабаттары жайлы толық мағлұмат берілді (Орталық Қазақстанның..., 1989). Т. Жанұзақтың басшылығымен ҚР БҒМ Тіл білімі институты авторларының бірлесуімен Қарағанды және Ақмола облыстары бойынша географиялық атаулардың сөздігі жасалды. Ақмола облысы каталогының 1-томында 5 мыңнан астам топонимдері мен түсініктемесімен бірге берілген жүздеген топоним құраушы халықтық терминдер бар (Каталог, 2002).

«Ақмола облысының географиялық нысандары номинациясының табиғи негіздері» тақырыбында 2004 жылы қорғалған А.У. Маканованың диссертациясы Ақмола облысының географиялық атауларының пайда болуы мен қолданылуының физика-географиялық негіздерін жүйелі топонимикалық талдауға арналған. Автор өз зерттеуінде Ақмола облысының географиялық нысандары атауларының ақпараттық деректер базасын құрып, оларға статистикалық талдау жүргізді. Бұл еңбек топонимиканың географиялық бағытын дамытуға елеулі үлес қосты (Маканова, 2004).

Өлке тарихы мен географиясын зерттеуге П.Л. Драверт, Е.Д. Шлыгин, Б.И. Кравцов, Н.Я. Криницын, А.П. Успенский, Е.В. Посохов, В.Д. Дудецкий, А.Д. Вадковская, В.Ф. Семенов, Д.М. Сухов, Н.А. Беклемишев, М.Ж. Жандаев, С.Н. Никитин, В. Михайлов, Жайық Бектұров, Жанайдар Мусин, Естай Мырзахметов, Айтқажы Қазбеков, Боргуль Андрей Иосифович, А. Тритечкин сынды өлкетанушы ғалымдардың қосқан үлесі зор.

Негізгі бөлім

Бурабай ауданы Ақмола облысының солтүстігінде, облыс орталығы Көкшетау қаласынан шығысқа қарай орналасқан. Солтүстігінде Солтүстік Қазақстан облысымен,

оңтүстік және оңтүстік-шығысында Бұланды ауданымен, шығысында Біржан сал ауданымен, батысында Зеренді ауданымен, оңтүстік-батысында Сандықтау ауданымен шектеседі.

Қайталанбас сұлу табиғатымен ерекшеленетін Бурабай өңірінің тарихы ежелден бастау алады. Тарихи деректерге сүйенсек, Бурабай өңірінің аумағын адамзат баласы палеолит дәуірінде игерген. Бұған аудан территориясында орналасқан палеонтологиялық ескерткіш – Ақтас мекенінен табылған тас пен сүйектен жасалған аздаған еңбек құралдары дәлел бола алады. Сондай-ақ, Андронов және қарасу мәдениеттеріне қатысты қорымдар мен тұрақтардың табылуы да бұл жерде қола дәуірінде малшылар мен егіншілердің өмір сүргенін дәлелдейді (Қазбеков, 2011: 5). 2020 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде табылған ескерткіштер бұл аумақта халық барлық археологиялық дәуірлерде тығыз қоныстанғандығын және аумақтың белсенді түрде игерілгендігін көрсетті. Ауданның материалдық мәдениеті мен жер-су атаулары аудан тарихынан мол ақпарат беретін тарихи дереккөз болып табылады.

Аудан топонимиясында әртүрлі ландшафт ерекшеліктерін білдіретін атаулар, флора, фауна және көшпелі қазақ халқының өмір салтын бейнелейтін атаулармен қатар, түрлі тарихи оқиғаларға қатысты пайда болған топонимдер, сондай-ақ, жер иесінің аты да кездеседі. Бұл туралы лингвист А.М. Селищев «Қазақстанда топонимдердің қалыптасуының негізгі екі көзі болды, ол жер иесінің аты немесе ландшафт» – деп тұжырым жасаған болатын (Селищев, 1968: 69).

Бурабай ауданының жер бедері екі геоморфологиялық өңірде жатқандықтан әркелкі келеді. Солтүстік бөлігі құрғақ даланың жазықты-ұсақ шоқылы белдеміне кіреді. Оңтүстік, шығыс және батыс бөліктері ұсақ шоқылы үстірттің орманды-далалы жазығында жатыр. Орталық бөлігінде бай өсімдіктер жамылғысы, кей бөліктерінде қарағай мен қайыңның шоқ ормандары таралған. Ауданның орта тұсында оңтүстіктен солтүстікке қарай доғаша иіліп Көкшетау тауы жатыр. Көкшетау жотасы негізінен граниттерден және ішінара сиениттерден тұрады. XIX ғ. аяғы – XX ғ.

басындағы зерттеушілердің пікірінше, Бурабай табиғатының ерекшелігі граниттердің қатты қысыммен өте тереңде төгіліп, қатып қалуы нәтижесінде қалыптасқан. Ұзақ геологиялық кезеңдер бойы қатып қалған граниттер шөгінді жыныстардың астында бірнеше шақырымдық қалыңдықта көміліп жатты. Уақыт өте келе гранитті жауып тұрған қабық біртіндеп қирап, олар жер бетіне шықты. Граниттің азаюы салдарынан, түзілу кезінде одан тау жыныстарын белгілі бір көлемдегі және пішіндегі бөліктерге бөлген жарықшақтар пайда болды. Көбінесе олардың арасында плитка тәрізді және параллелепипед пішіндері кездеседі. Жел үрлеу нәтижесінде, соңғылары матрас тәрізді пішінге ие болды. Сондықтан Бурабайдағы көптеген шоқылар, құздар мен жартастар алып матрастар тәрізді болып көрінеді. Желдің үрлеуі және су мен мұздың әсерінің нәтижесінде жартастарда ойыстар, шұңқырлар, қуыстар пайда болды. Сондықтан Бурабай таулары мен жартастары ерекше көркем келбет пен соған сай атауларға ие болды: *Жеке батыр, Жұмбақтас, Бурабай, Аютас, Қабан, Үш ару жартасы, Тассырғанақ, Өгізтау (Сиырмас), Кебіс тау (Тас кебіс)* және т.б. Бұл ретте әрбір тау бөлігінің, жартастың, жартас сынығының атауы белгілі бір аңыз-әңгімемен байланысты екенін ерекше атап өткен жөн. Олар адамдардың тұрмыс, өмір салты жағдайында олардың әсем, бейнелі, поэтикалық тілімен дүниеге келген.

Барлық адырдың ең биік нүктесі – Көкше шыңы солтүстік жотада орналасқан (Қазбеков, 2011: 28). Көкшетау аталуы географиялық ерекшелігіне, яғни жердің табиғатына, тау төңірегінің, оның баурайының алыстан көкшіл болып көрінетін, жасыл-желең қарағай түсіне байланысты болса керек. Егер Көкше шыңына мұқият қарайтын болсақ, ол көзге кеметас (пароход) тәрізді көрінуі мүмкін. Төменірек ені 25 м, ұзындығы 60 м болатын алқап жатыр. Бұл жер *Тассырғанақ* деп аталады. Тас сырғанақтың жаны тік және тегіс. Бұл жұмбақ белгі Көкше баурайында жартастың бір бөлігі найзағай әсерінен құлап, пайда болған-мыс. Таудың шыңында, тегіс алаңда аю мен жабайы қабанға өте ұқсас бір-біріне қиыса біткен екі гранитті үйінді тас бар. Мұнда жартастың шетіне отырып, айналасына көз тастап отырған аю мен оған азулы тұмсығын көтеріп тұрған жабайы қабан бейнеленген. Бұл жер «*Аютас жартасы*»

деп аталады. Жер бедері мен табиғатының осындай ерекшеліктері аймақ топонимдерінде айқын көрініс тапқан.

Орографиялық нысандар – бұл таулар, шоқылар, төбелер, сайлар, қыраттар және т.б. Оронимдердің құрамына жер бедерінің географиялық тау, төбе, тас, шоқы, адыр, жал, шұңқыр, өзек, қуыс, бас, жар, сай, шат терминдері кіреді (Ақшоқы, Тасқамал, Ұйтас, Ұлутас, Қарашоқы, Жарқайың). Ең жиі кездесетін термин – тау (Айыртау, Көкшетау, Бөлектау). Бұл термин қысқармай, атаулар құрамында тұтас сақталады. Тау аттарына жер бедерінің пішіні, биіктігі, оны құрайтын тау жыныстарының түсі, органикалық дүниесі, пайдалы қазбалары, климаттық көрсеткіштері анықтауыш сөздер ретінде терминге қосарланады. Бұл өлкедегі тау аттары (оронимдер) қойылу, пайда болуы және тілдік тегі жағынан аса құнды да бағалы материал болып табылады. Өйткені ол атаулардың ішінде көне замандар мен орта ғасырлық және қазіргі дәуірге тән сөздер, лексикалық топтар бар (Мурзаев, 1984: 256). Ауданның орографиялық жүйесі географиялық орналасуына (Ортақтөбе, Бөлектау), табиғи ерекшелігіне (Аютас жартасы, Ақшоқы жотасы, Айыртау), аумақ фаунасы (Бүркітті тауы, Үрпек, Қарабөрі төбесі, Бөдене тауы, Қоянды жартасы) мен флорасына (Ақдермене шатқалы, Шиелібет тауы, Жалғызқарағай аңғары, Сабанды шатқалы, Торышілік шатқалы), адам аттарына (Апақай тауы, Бірәлі төбесі, Сарының Ақшоқысы, Ақылбайасу) байланысты қалыптасқан.

Бурабай ауданы үлкенді-кішілі көлдерге өте бай. Оның ішінде үлкендері: Бурабай, Үлкен Шабакты, кіші Шабакты, Қарауңгір, Қатаркөл, Шортанды, т.б. Аудан жерімен Аршалы, Қайрақты, Кеңашы, Қылшақты өзендері, Жаңасай, Сарымсақты жылғалары ағып өтеді. Аудан гидронимдерінің де өзіндік қалыптасу ерекшеліктері бар. Гидронимдерде көл, құдық, бұлақ, сор, тұз, ащы, су терминдерінен жасалған атаулар көп кездеседі. Бұл терминдер арқылы жасалған атаулар су нысандарының табиғи-географиялық ерекшелігін, физикалық-химиялық қасиеттерін (Ащыкөл, Ащысор, Қарасу, Ақсор, Жамантұз, Жартысор, Кішкенесор, Мезгілсор, Тәтті, Тұзды, Үлкенсор) білдіреді. Су көздері көшпелілердің өмірінде үлкен рөл атқарды, себебі олар көшіп-қону кезінде, тұрақ орындарын таңдауда

бағдар болды. Олардың көпшілігі кейіннен сол жерде пайда болған елді мекендердің атауларына айналды. Топонимикада алдымен су нысандарының (гидронимдердің) атаулары пайда болып, содан кейін барып қалған топонимдердің пайда болуы заңды құбылыс. Ауданның гидрографиялық жүйесі өзен-көлдің орналасқан жерінің ландшафынан ақпарат беретін орографиялық терминдер арқылы (Шалқар, Тасшалқар, Таулы, Құмдықөл), су нысанының пішіні, көлемі, тереңдігіне (Дөңгелеккөл, Ұзынкөл), судың жеке қасиеттеріне, яғни ащы-тұщылығы, түр-түсі, тазалығына (Жалтыркөл, Сарыбұлақ, Қарабұлақ, Көгілдір шығанақ, Алакөл, Майкөл, Таза), сондай-ақ, аумақтың фаунасы (Теке көлі, Шортанкөл, Үлкен Шабақты, Кіші Шабақты, Балықты, Үйректі, Қояндыкөл, Шыбындыкөл, Аққу қонған, Майбалық, Сүліктікөл) мен флорасына (Қарағайлы, Аршалы, Мүкті, Сарымсақты жылғасы, Қарашілік бұлағы), кісі аттарына (Шәкі көлі, Зибакөл, Сымтас бұлақ, Қалыбек бұлағы, Тәжіғұл бұлағы, Қошубай шалқар, Жүкей, Имай, Оразсор) байланысты қалыптасқан. Аумақта ішінара метафоралық (Күміскөл, Айнакөл, Сұлукөл) атаулар да кездеседі.

Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті жергілікті атауларға әсер етпеуі мүмкін емес. Қазақтардың ғасырлар бойғы дәстүрлі мал шаруашылығын жүргізу ұғымы халықтың көшіп-қонуы, маусымдық қоныстар мен жайылымдарды пайдалану ерекшеліктерін қамтиды. Топонимдер номинациясынан көшпелі мал шаруашылығына қатысты халықтың түрлі тұрмыстық, қоғамдық көзқарастары, қоршаған ортаны мал шаруашылығына пайдаланудағы тәжірибелік, танымдық пайымдаулары, төрт түлік түрлеріне қатысты наным-сенімдері орын алып отырған. Шаруашылықпен шұғылдануға байланысты жайлау, қыстау, қоныс, қора, құдық, қотан, суат терминдері топонимдерде жиі қолданылған (Сапаров, 2007: 89). Бурабай ауданының топонимдерінде де төрт түлік мал атауларымен, егіншілікпен байланысты әрекеттері бейнеленіп, нақты көрініс тапқан. Бұл топтың жер-су атаулары белгілі бір әрекеттер мен оқиғаларды көрсетеді: Қойсоғым қыраты, Сыырсойған орманы, Бұзауқорық қонысы, Нарөлген көлі, Айғыржал тауы, Қоңырбұқа шатқалы, Тоқтықұдық

шатқалы, Егінтомар, Қымызынай, Қыстаукөл, Шайтомар, т.б.

Жергілікті атаулардың бірқатар бөлігі ретінде этнонимдер (ел, халық, ұлт атаулары), антропонимдер мен генонимдерді (ру-тайпа аттары) атауға болады. Ежелгі көшпелілер санатындағы халықтардың бәрінде де жайлаулар мен қыстаулар белгілі рулар, оның ішінде рубасылар иелігінде болған. Сол себепті де ру-тайпалар мен кісі аттары географиялық нысандардың атауларымен тығыз байланысты (Қазақ көлі, Қырғыз шатқалы, Керейт ауылы, Естек ауылы, Қырық үй Төлек ауылы, Әйтімбет, Сейтен ауылы, Тоқсанбай тауы, Әжібай тауы, Мұжықай қонысы, т.б.).

Бурабай ауданының тарихы мен тарихи топонимдері XVIII ғасырдағы аса ірі саяси қайраткер, әскери қолбасшы Абылай ханның есімімен тығыз байланысты. Бұл өлке үш жүздің басын қосып, 40 жыл хандық құрған Абылайдың Хан ордасы болған. Сол себепті Көкше өңірінде Абылай ханның есімімен байланысты «Ханның қызыл ағашы», «Хан көлі», «Абылай хан алаңы», «Абылай хан тағы», «Төренің қызылағашы», «Абылай алқымы» секілді топонимдер кездеседі. Осы жерде туып-өскен Абылай ұрпақтарының есімдерімен байланысты Кенесары үңгірі, Кенесары ауылы, Наурызбай батыр ауылы топонимдерімен қатар, Ақылбай ауылы, Ақылбайасу, Оразбұлақ секілді жер-су атаулары бар. Ақылбайасу асуы сыртынан қарағанда шашылып жатқан тас үйінділеріне ұқсайды, олардың әрқайсысының диаметрі 5–6 метрге жетеді. Аңыз бойынша ертеде бұл асу арқылы сауда жолы өткен, саудагерлерді адасып кетпес үшін және қарақшылардың қолына түсіп қалмас үшін Ақылбай есімді беделді, бай кісі осы асу арқылы өткізетін болған. Ел арасында Ақылбай Абылай ханды жорықтан салтанатпен қарсы алып, оған ат сыйға беріпті деген де аңыз бар (Эксп. материалдары, 2017). Абылайдың жастық шағы туралы мынадай аңыз сақталған: «әкесі қайтыс болғаннан кейін оны Ораз атты құл құтқарып қалады, ол кезде 13 жаста болған Абылай біраз уақыт Дәулет деген байдың үйінде қарапайым жалшы болып жұмыс істейді, содан кейін туысы Әбілмәмбет бидің қолында тұрады. Қарабауырдан Бурабайға қарай жүргенде жақын жерде Оразбұлақ атты бұлақ кездеседі. Осы жерде Ораздың қыстауы болған деседі. Ертеден бұл тарихи орын Абылай ханды

құлдықтан босатқан «Ораз құлдың бұлағы» деп аталады (Абуев, 2018: 264).

Дәл осы жерде 1740 жылы Орта жүз руларының солтүстік көршіміз Ресейге қосылуы туралы шешімі қабылданды. Көкшетау аймағының тарихы ресми әдебиеттерде Сарыарқа арқылы Омбыдан Орынборға дейін бекіністер, станицалар мен қоныстар салына бастаған уақыттан белгілі (Таңғажайып өлке., 2009: 9). Бұл тарихи оқиға өңірдің топонимикасына айтарлықтай әсер етті.

1822–1867 жылдар аралығында хандық билік жойылып, аға сұлтандық ел билеу жүйесі енген соң, қазақ жерін отаршылдық принцип негізінде көптеген әкімшілік территорияларға жіктеді. Бұл тұста да жер атауларын өзгерту әрекеті жиілей түсті. 1868 жылғы «Жаңа низам» ережесі мен 1917 жыл аралығында отарланған қазақ жері мемлекет меншігі ретінде ресми түрде жарияланған соң, отаршылдық мазмұндағы географиялық жер атаулары мүлде көбейе түсті (Мырзахметов, 1993: 74). Орыс атауларының қазақ жерінде өрістей түсуіне 1861 жылғы шаруаларды басыбайлы құлдықтан босатқан патшалық Ресейдің аграрлық саясаты да әсер етті. Яғни Ресейдің орталық аудандарындағы шаруалар толқуын төңкерістен алшақ ұстау үшін крестьяндарды Сібірге (оның ішінде солтүстік Қазақстанға) қоныстандыруды жоспарлы түрде жүзеге асыра бастады (Жартыбаев, 2008: 87).

Орыс тіліндегі географиялық атаулардың Бурабай өңірінде пайда бола бастауы XVIII ғ. І жартысынан басталып, XIX ғ. аяғына дейін орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударып, тұрақтауымен тікелей байланысты болды. XIX ғ. ортасында Көкшетау тауларының төңірегінде алғашқы орыс қоныстары – казак станицалары мен олардың жаңа ауылдары пайда болды (Қотыркөл станицасы және одан бөлініп шыққан жеке елді мекен, қазіргі Щучинск қаласы). Біраз кейінірек, 1870 жылы Бурабай шатқалының ортасында Бурабай станицасы пайда болды, кейін ол Бурабай кенті деп аталды (Қазбеков, 2011: 6). Бұл кезеңдерде қазақ жерін тұтастай отарлаған патшалық Ресей тарапынан мыңдаған елді мекен аттары орыс сөздерінен, не орыс есімдерінен қойылып отырды (Николаевка, Новоандреевка, Веденовка, Федосеевка, Успенюрьевка, Дмитриевка, Савинка, Сотниковка, Брусиловка). Бұл үрдіс

Кеңестік дәуірде де кеңінен етек алып, әсіресе 1954 жылы тың және тыңайған жерлерді игеру саясатына байланысты Ресей жерінен көшіп келген миллиондаған өзге ұлт өкілдері өздері қоныстанған жерлерге жаңадан ат берді немесе өздері көшіп келген елді мекендер мен қалалардың аттарымен атай бастады. Аймақта салына бастаған жаңа қалалар, кеңшар, поселке, елді мекендерге кеңес өмірін, халықтардың достығын білдіретін географиялық атаулар қойды. Әсіресе өнеркәсіпті аудандарда, кен, зауыт, фабрика, ірі құрылыстар бар жерлерде орыс топонимдері көптеп қойыла бастады. Бұл орыс атаулары географиялық нысандарда әлі күнге дейін сақталған.

Топонимияның басқа түріне қарағанда жиі өзгеріске ұшырайтын тобы – ойконимдер. Бурабай ауданында кездесетін орыс тіліндегі географиялық атаулардың да көпшілігі елді мекен аттары, яғни ойконимдер болып келеді. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін ауданның елді мекен атауларында көптеген жаңа идеологиялық атаулар пайда болды. Жаңа атаулар жаңа өмірдің көріністерін бейнелейтін кеңес, бостандық, партия, пролетариат, социалистік құрылыс, индустрия, техника, саясат сияқты ұғымдармен байланысты болып келеді (Первомайский, Октябрьское, Прогресс, Жаңажол, т.б.) (Жартыбаев, 2008: 206). Отарлау саясатына сәйкес кейбір жер-су атауларының калькалау тәсілі арқылы қойыла бастауы да осы кезеңнен байқалады: Қаражар – Черноярка, т.б. (Жартыбаев, 2008: 91). Кейбір атаулардың сол жерде көп кездесетін өсімдік немесе жануар атауларына байланысты аталғанын байқауға болады: Зеленый бор, Вишневое, Лесной хутор, Щучье, Сосновка, т.б.

ООТА 1766-1917 жылдардағы картографиялық құжаттар топтамасында сақталған Ақмола облысының XIX ғ. соңы – XX ғ. бас кезіндегі қоныс аудару карталары аймақ топонимиясының өзгеріске ұшырауы барысынан ауқымды ақпарат берді. Мәселен, Зеренді және Қотыркөл болыстарының картасы мен Көкшетау уезінің топырақ картасының мәліметтеріне сәйкес, 1895 жылы Қояндыкөл қонысының жанына Ковалевский, 1898 жылы Арықбалық маңына Успенско-Юрьевский, Тассуат жеріне жақын жерде Новокиевский, Тоқтамыс қонысының қасында Ергольский, сондай-ақ Аймырза және Жанпейіс қоныстарының ортасындағы Ұрынкай

ауылының жанына Дмитриевский деген атаумен қоныс аудару учаскелері құрылған. Бұл деректер қазіргі Бурабай ауданына қарасты Успенюрьевка елді мекенінің байырғы аты Арықбалық, Дмитриевка ауылының бастапқы атауы Ұрынқай (Жанпейіс) болғандығын білдіреді (ООМТА, I. 106; ООМТА, I. 111а.).

Жоғарыда келтірілген картографиялық деректерді ҚР ОМА алынған жазба деректер де растайды. «1915 жылғы Көкшетау, Омбы, Атбасар және басқа да уездердің қоныс аудару учаскелерінде қонысқа орналастыру және есепке алу барысы туралы тізімдемелер» (Сур. 1) құжатында қоныс аударушылар рұқсат алған жердің атауы мен ауыл тұрғындарының шешіміне сәйкес аталған елді мекен атаулары ұсынылған. Осылайша, Ақмола облысында жаппай қоныс аудару учаскелерінің пайда болуы нәтижесінде Бурабай ауданындағы Шыбындыкөл жері Райгородок болып қайта аталған (ҚР ОМА, I. 58).

1915 жылғы Ақмола облысы Көкшетау уезінің 3-ші шаруа учаскесінің (кіші ауданының) қоныс аудару учаскелерінде қонысқа орналастыру және есепке алу барысы туралы тізімдеме (Сур. 2) деректері бойынша Бурабай ауданындағы Успенюрьевка ауылы Арықбалық, Новоандреевка – Кеңашы, Златополье – Құмдыкөл деп аталған (ҚР ОМА, I. 58а). Сондай-ақ, Көкшетау уезінің Дмитриев болыстық басқармасының (660-қор) тіркеу құжатында көрсетілген деректер қазіргі Бурабай ауданына қарасты Златополье ауылының тарихи атауы Құмдыкөл болғандығын көрсетеді (Сур. 3). 1908 жылғы әртүрлі губерниялардан көшіп келгендерді тіркеу құжатында ауыл аты Құмдыкөл деп

тіркелген. Ал 1909 жылы дәл осы құжатта ауыл аты Златополье болып өзгерген (ҚР ОМА, I.2).

Осылайша, архив деректері негізінде Бурабай ауданы елді мекендерінің байырғы атаулары анықталды. Олардың кейбіреулері тарихи атауларымен қайта аталса, көпшілігі жаңа атауларға ие болған. Төмендегі кестеде аудан елді мекендерінің қазіргі атаулары мен олардың тарихи дереккөздердегі атаулары берілген (Кесте 1).

Қорытынды

Ақмола облысының топонимиясы қоғам дамуы процесінде түрлі сыртқы факторлардың әсерінен өзгерістерге ұшырады. Аймақ топонимдерінің өзгеріске ұшырауына қазақтардың Ресей империясының құрамына қосылуынан бастап, тың және тыңайған жерлерді игеру саясатына дейінгі түрлі саяси-тарихи оқиғалар әсер етті. Сол себепті облыс топонимдерінің біраз бөлігін славян текті атаулар құрайды. Орыс тіліндегі атаулар көбінесе ойконимдерде, яғни елді мекен атауларында кездеседі. Топонимдер елді мекендерді қайта атау, жаңа қонысқа жаңадан ат қою, тілдік ерекшеліктерге байланысты бұрмалану арқылы трансформацияға ұшыраған.

Зерттеу нәтижесінде архив деректеріне негізделген облыстың кейбір ойконимдерінің тарихи атаулары ұсынылды. Қазақ топонимиясының өзіндік келбетін көрсетуде жергілікті жердің табиғи ерекшеліктері мен қазақ халқына ғана тән ұлттық ерекшеліктер негізінде қалыптасқан тарихи атауларымызды қалпына келтіру аса маңызды міндет.

Вѣдо

о ходѣ водворенія и зачисленія на переселенческихъ участкахъ

За *Актюбинск*

№ участка по списку	Судный районъ, волость, селеніе, участокъ		Водвореніе												
			Согласно приговору сельской общины				По отчетнымъ мѣсяцамъ								
	Названіе селенія, согласно приговорамъ сельскихъ обществъ	Названіе участка, подъ которымъ они получили утвержденіе	Средн.	Дѣлѣ	Наименованіе участка	Водворено				Получено участкомъ					
						Средн.	Дѣлѣ	Водворено	Получено участкомъ	Средн.	Дѣлѣ	Водворено	Получено участкомъ		
217	Актюбинское	Павловскій	78	58	39	39									
177	Райгородское	Шабановъ Бузъ	47	87	177	177									
210	Даванское	Даванскій	79	8	39	39									
212	Никольское	Никольскій	172	45	173	173									
113	Каракышское	Шабаръ-Агитъ	190	25	176	176									
178	Новый аулъ	Даванскъ Б-фай	80	37	89	89									
112	Горбатовское	Бара-Бокъ	350	85	329	329									
203	Зубовское	Жуковскій	71	16	85	85									
254	—	Соприно-Григорьевскій	201	11	81	81									
252	—	Оболонинскій	115	9	81	81									
260	<i>Борисовское</i>	Актюбинскій	118	28	129	129									
202	Овражное	Овражскій	80	25	72	72									
198	—	Чапаловскій № 1	99	11	72	72									
304	—	Чапаловскій № 2	86	7	21	21									
389	—	Актюбинскій	57	5	16	16									
391	—	Соболевскій	91	16	83	83									
396	—	Балайковскій	103	17	78	78									
<i>Итого</i>	<i>Актюбинск</i>	<i>по району</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			
	<i>Итого по району</i>	<i>Актюбинск</i>	101	107	101	101	5	16	8	3	10	10			

Сур. 1. 1915 жылғы Көкшетау, Омбы, Ақбасар және басқа да уездердің қоныс аудару учаскелеріне орналастыру және есепке алу барысы туралы ведомость.

Fig. 1. Report on the progress of placement and registration in the resettlement areas of Kokshetau, Omsk, Atbasar and other districts in 1915.

Вѣдо

о ходѣ водворенія и зачисленія на переселенческихъ участкахъ

За 1-ю пойма

№ участка по списку	Судный районъ, волость, селеніе, участокъ		Водвореніе											
			Согласно приговору сельской общины				По отчетнымъ мѣсяцамъ							
	Названіе селенія, согласно приговорамъ сельскихъ обществъ	Названіе участка, подъ которымъ они получили утвержденіе	Средн.	Дѣлѣ	Наименованіе участка	Водворено				Получено участкомъ				
						Средн.	Дѣлѣ	Водворено	Получено участкомъ	Средн.	Дѣлѣ	Водворено	Получено участкомъ	
			3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Участки поселеннаго пользованія, VI, районъ (безъ есудъ), Павловскъ Подгородня волость.														
19	Павловское	Чаловскій	637	227	626	626	—	—	—	—	—	—	—	—
28	Заборожье	Заборожскій	222	69	24	24	—	—	—	—	—	—	—	—
27	Троицкое	Лобовинскій бродъ	400	152	397	396	1	2	2	—	—	—	—	—
39	Полдино	Теренинскъ	210	61	153	153	—	—	—	—	—	—	—	—
18	Екатеринское	Васуринскъ-Камыскъ	626	172	573	573	—	—	—	—	—	—	—	—
42	Сорокинское	Камаринскій	539	139	529	529	—	—	—	—	—	—	—	—
169	Кривинское	Чаловскій	427	133	420	420	2	5	5	—	—	—	—	—
168	Н.Ефремовское	Кривинскій	357	139	544	544	1	2	1	1	1	1	1	1
<i>Итого:</i>			360	1224	340	343	4	9	8	1	1	1	1	1
Дмитриевская волость.														
33	Дмитриевское	Урусовскій	511	138	501	501	1	1	1	—	—	—	—	—
56	Углыно-Юрьевское	Арталь-Валыскъ	398	144	395	395	—	—	—	—	—	—	—	—
102	Ново-Андреевское	Безъ Аши	392	92	241	241	—	—	—	—	—	—	—	—
82	Червоореніе	Караларскій	408	210	608	608	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Копаневское	Кушманскій	297	92	272	272	—	—	—	—	—	—	—	—
132	Взломовское	Будинъ-Бузъ	307	117	303	303	1	4	4	—	—	—	—	—
171	Н. Мелитинское	Каловскій	197	67	197	197	—	—	—	—	—	—	—	—
144	Сотнянское	Павловскій	215	82	206	206	—	—	—	—	—	—	—	—

Сур. 2. Ақмола облысы, Көкшетау уезінің 3-ші шаруа учаскесінің (шағын ауданының) қоныс аудару учаскелерінде 1915 жылға қамау және есепке алу барысы туралы ведомость.

Fig. 2. Sheet on the course of arrest and registration for 1915 in the resettlement areas of the 3rd peasant plot (microdistrict) of Kokshetau district, Akmolra region.

Сур. 3. Көкшетау уезінің Дмитриев болыстық басқармасы.

Fig. 3. Dmitrievsky regional management of the Kokshetau district.

№	Елді-мекендердің қазіргі атаулары	Тарихи деректердегі атаулар	Дереккөз
Бурабай ауданы			
1	Райгородок	Шыбындыкөл	ҚРОМА. Қ. 317. Т. 1. I. 58.
2	Дмитриевка	Жанпейіс (Ұрынқай)	1) ҚРОМА. Қ. 317. Т. 1. I. 58a. 2) ООМТА. Қ. 198. Т. 1. I. 111a. Көкшетау уездінің топырақ картасы; 3) Материалы по переселенческому хозяйству. Акмолинская область. Том III.
3	Успенюрьевка	Арықбалық	1) ҚРОМА. Қ. 317. Т. 1. I. 58a. 2) ООМТА. Қ. 198. Т. 1. I. 111a. Көкшетау уездінің топырақ картасы;
4	Новоандреевка	Кеңащы	1) ҚРОМА. Қ. 317. Т. 1. I. 58a.
5	Златополье	Құмдыкөл	1) ҚРОМА. Қ. 317. Т. 1. I. 58a. 2) ҚРОМА. Қ. 660. Т. 1. I. 2 Көкшетау уездінің Дмитриев болыстық басқармасының тіркеу құжаты.

Кесте 1. Аудан елді мекендерінің қазіргі атаулары мен олардың тарихи дереккөздердегі атаулары.

Table 1. Modern names of settlements of the district and their names in historical sources.

Әдебиеттер

1. Әбдірахманов А., Сұлтаньяев О.А. Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігі. – Көкшетау. 2015. 157 б.
2. Абуев К.К. Деятели истории и культуры Акмолинской области: Библиографические очерки. – Кокшетау: РИК «Өрекет». 2018. 328 с.
3. Бекзатқызы И. Бурабай ауданында жүргізілген этнографиялық экспедиция материалдары. Есеп. – Астана: ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ҒЗИ архиві. 2017.
4. Жартыбаев. А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа. 2008. 379 б.
5. Каталог географических названий Казахстана. Т.1. Акмолинская область. – Алматы. 2002. 204 с.
6. Қазбеков А. Бурабай. Оқжетпес. Әуликөл. – Көкшетау, 2011. 277 б.
7. ҚР ОМА Қ.317. Т.1. I.58а. Ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках 3-го крестьянского участка (подрайона) Кокчетавского уезда, Акмолинской области за 1915 год.
8. КРОМА, Қ.317. Т.1. I.58. Ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках Кокчетавского, Омского, Атбасарского и других уездах за 1915 год.
9. ҚР ОМА. Қ.660. Т.1. I.2. Дмитриевское волостное правление Кокчетавского уезда.
10. Маканова А.У. Природные основы номинации географических объектов Акмолинской области. Автореф. канд. дисс. – Алматы. 2004. 30 с.
11. Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. I том. – Воронеж. 1898.
12. Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Атбасарский уезд. II том. – Воронеж. 1902.
13. Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. III том. – Чернигов. 1909.
14. Мурзаев Э.М. «Словарь народных географических терминов». – Москва: «Мысль», 1984. 653 с.
15. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы, 1993. 128 б.
16. ООТА. Қ. 198. Т. 1. I. 106. Карта земель Зерендинской и Котуркульской волости Кокчетавского уезда. 1900 г.
17. ООТА. Қ. 198. Т.1. I.111 а. Карта Кокчетавского уезда Акмолинской области с указанием границ солонцовых, черноземных, болотистых, карбонатных, слабо-солонцовых почв и водоносных слоев.
18. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Ред. Т. Жанұзақ. – Алматы: Ғылым. 1989. 256 б.
19. Сапаров Қ.Т. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. 308 б.
20. Селищев. А.М. Из старой и новой топонимии. Избранные труды. – М., 1968. 69 с.
21. Словцов И.Я. Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. 1878. 199 с.
22. Сұлтаньяев О.А. Принципы номинации в казахской топонимике Кокчетавской области // Ученые записки УрГУ. Серия филологическая. №114. Вып.18. – Москва. 1971. С. 62-72.
23. Таңғажайып өлке – Бурабай /Ред. Б.Аяған/ «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС. – Алматы, 2009. 323 б.

References

1. Abdirahmanov A., Sultanaev O.A. Kokshetau onirinin jer-su ataulary sozdigi [Geographical dictionary of the Kokshetau region]. – Kokshetau. 2015. 157 b.
2. Abyev K.K. Deiateli istorii i kultury Akmolinskoi oblasti: Bibliograficheskie ocherki. [Figures of history and culture of Akmola region: Bibliographic essays]. – Kokshetau: RIK «Areket». 2018. 328 s.
3. Bekzatqyzy I. Burabai audanynda jurgizilgen etnografialyq ekspedisia materialdary [Materials of an ethnographic expedition conducted in the Burabay district]. Report. – Astana: QR Ul'tyq myzei «Halyq qazynasy» GZI arhivi. 2017.
4. Jartybaev. A.E. Ortalyq Qazaqstan aimaqtyq toponimiasy [Regional toponymy of Central Kazakhstan]. – Qaragandy: Bolashaq-Baspa. 2008. 379 b.

5. Каталог географических названий Казахстана [Catalog of geographical names of Kazakhstan]. Т.1. Ақмолинская область. – Алматы. 2002. 204 с.
6. Kazbekov A. Burabai. Okjetpes. Auliekol. [Burabai. Okjetpes. Auliekol] – Kokshetau, 2011. 277 b.
7. KR OMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.317. Т.1. I.58a. Vedomosti o hode vodvorenia i zachislenia na pereselencheskih uchastkah 3-go krestianskogo uchastka (podraiona) Kokchetavskogo uezda, Akmolinskoi oblasti za 1915 god [Statements on the course of settlement and enrollment in the resettlement areas of the 3rd peasant section (subdistrict) Kokchetav district, Akmola region in 1915].
8. KR OMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.317. Т.1. I.58. Vedomosti o hode vodvorenia i zachislenia na pereselencheskih uchastkah Kokchetauskogo, Omskogo, Atbasarskogo i drugih uezdah za 1915 god [Statements on the course of settlement and enrollment in the resettlement areas of Kokchetav, Omsk, Atbasar and other counties for 1915].
9. KR OMA. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. K.660. Т.1. I.2. Dmitrievskoe volostnoe pravlenie Kokchetauskogo uezda [Dmitriev volost governance of Kokshetau district].
10. Makanova A.U. Prirodnye osnovy nominatsii geograficheskikh obektov Akmolinskoi oblasti [Natural foundations of nomination of geographical objects in Akmola region]. Ph.D. thesis. Almaty. 2004. 30 p.
11. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniy sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniy stepnykh oblastei [Materials on Kirghiz (Kazakhs) land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. Akmolinskaya oblast. Kokchetavskiy yez. I tom. – Voronej. 1898.
12. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniy sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniy stepnykh oblastei [Materials on Kirghiz (Kazakhs) land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. Akmolinskaya oblast. Atbasarskiy yez. II tom. – Voronej. 1902.
13. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniy sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniy stepnykh oblastei [Materials on Kirghiz (Kazakhs) land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. Akmolinskaya oblast. Akmolinskiy yez. III tom. – Chernigov. 1909.
14. Murzaev E.M. Slovar narodnykh geograficheskikh terminov. [Dictionary of Folk Geographical Terms]. – Moskva: «Mysl», 1984. 653 s.
15. Myrzahmetov M. Qazaq qalal orystandyryldy. [How Kazakh was Russified]. – Almaty, 1993. 128 b.
16. OOTA. [Historical Archive of the Omsk region]. K.198. Т.1. I.106. Karta zemel Zerendinskoi i Koturkulskoi volosti Kokchetavskogo uezda. 1900 g [Map of the lands of Zerenda and Koturkul district of Kokchetav county] 1900 y.
17. OOTA. [Historical Archive of the Omsk region]. K.198. Т.1. I.111 a. Karta Kokchetavskogo ueza Akmolinskoi oblasti s ukazaniem granis solonsovykh, chernozemnykh, bolotistyykh, karbonatnykh, slabo-solonsovykh pochv i vodonosnykh sloev [Map of Kokchetav county of Akmola region showing the borders of saline, black earth, swampy, carbonate, weak-saline soils and aquifers].
18. Ortalyq Qazaqstannyn jer-su attary [Geographical names of Central Kazakhstan]. Red. T. Januzaq. – Almaty: Gylm. 1989. 256 b.
19. Saparov K.T. Pavlodar oblysynyn toponimikalyk kenistigi [Toponymy of the Pavlodar region]. – Pavlodar. 2007. 308 b.
20. Selishev. A.M. Iz staroi i novoi toponimii. Izbrannye trýdy [From the old and new toponymy. Selected works]. – M. 1968. 69 s.
21. Slovtsov I.Ia. Pytevye zametki, vedennye vo vremya poezdki v Kokchetavskiy yez Akmolinskoi oblasti v 1878 godu [Travel notes taken during a trip to the Kokshetau district of Akmola region in 1878]. 1878. 199 s.
22. Sultanaev O.L. Printsipy nominatsii v kazahskoi toponimike Kokchetavskoi oblasti [Principles of nomination in the Kazakh toponymy of the Kokchetav region] // Ychenye zapiski Yrgu. Seria filologicheskaya. №114. Vyp.18. – Moskva. 1971. S. 62-72.
23. Tangajaiyp olke – Burabai. [Burabai – wondrous land]. Editor B. Ayagan. Almaty: Kazak ensiklopediasy. 2009. 323 p.

Бекзатқызы И.

Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы» Национального музея РК
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: irinabekzatqyzy@gmail.com

**ТОПОНИМИЯ БУРАБАЙСКОГО
РАЙОНА АКМОЛИНСКОЙ
ОБЛАСТИ: ФОРМИРОВАНИЕ И
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ**

Статья посвящена историческим топонимам Бурабайского района Акмолинской области. В данной статье рассматриваются роль ландшафта территории в формировании топонимии района, этнотопонимы, связанные с древней историей, традиционными хозяйствами и культурой казахского народа, названия населенных пунктов, возникших в результате переселенческой политики в дореволюционный и советский периоды, а также вопросы восстановления искаженных географических названий. Целью исследования является восстановление названий населенных пунктов, устаревших с идеологической точки зрения на основе научных данных. Проведенные топонимические исследования дали обширный материал о трансформации топонимов региона в результате расселения различных этнических групп на территории района. В результате исследования была выявлена необходимость восстановления исторических топонимов района. Это определяет актуальность темы. В ходе подготовки статьи были использованы архивные данные, а также материалы полевых этнографических экспедиций, проведенных автором на исследуемой территории. В статье представлены исторические названия некоторых населенных пунктов Бурабайского района. Представленные сведения основаны на архивных документах и картографических материалах.

Ключевые слова: *топонимика, исторические названия, идеологические топонимы, ойконимы, Акмолинская область, Бурабайский район.*

Bekzatkyzy I.

National Heritage Research Institute of the
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: irinabekzatqyzy@gmail.com

**TOPONYMY OF BURABAY DISTRICT
OF AKMOLA REGION: FORMATION
AND CURRENT STATE**

The article is devoted to the historical toponyms of the Burabay district of Akmola region. This article examines the role of the landscape of the territory in the formation of the toponymy of the district, ethnotoponyms associated with ancient history, traditional farms and culture of the Kazakh people, the names of settlements that arose as a result of the resettlement policy in the pre-revolutionary and Soviet periods, as well as issues of restoration of distorted geographical names. The aim of the study is to restore the names of settlements outdated from an ideological point of view on the basis of scientific data. The conducted toponymic studies have provided extensive material on the transformation of the toponyms of the region as a result of the settlement of various ethnic groups in the district. As a result of the study, the need to restore the historical toponyms of the district was revealed. This determines the relevance of the topic. During the preparation of the article, archival data were used, as well as materials of field ethnographic expeditions conducted by the author in the study area. The article presents the historical names of some settlements of the Burabay district. The information presented is based on archival documents and cartographic materials.

Keywords: *toponymy, historical names, ideological toponyms, oikonims, Akmola region, Burabay district.*

Хуанган Т.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: toleubay_94@mail.ru

АТ ӘБЗЕЛІ: ЖҮГЕННІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

*Екі тізгін жоқ болса,
Ат басын адам бұра алмас.
Екі тартпа жоқ болса,
Ат үстінде тұра алмас.
Екі үзеңгі жоқ болса,
Атқа адам міне алмас.*

Халық жыры

Ұлттық кодымызға, генетикалық жадымызға қатысты қордалы қордың қайдан бастау алатынын дәйек-дерекпен тұжырымдайтын уақыт келген сияқты. Ұланғайыр даланың, ұлан байтақ өлкенің тыныс-тіршілігі, өмір салты, өнер білімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, салтанаты, бүкіл мәдениеті ерте заманнан бастап жылқы түлігімен тығыз байланысып жатты. Жылқы туралы археологиялық, этнографиялық материалдар, көне жазбалар, аңыз әңгімелер, батырлар жырлары, архив және ауызша деректер жан-жақты кешенді еңбектер көптеп жазылған. Бірақ қазақ көшпелі өмірден алыстағалы бері мал шаруашылығына, қарапайым ат-әбзелдеріне қатысты көптеген дүниесінен айырылды деуге болады. Соны түгендеп, қайта қалпына келтіріп, оны қолданысқа енгізе алмасақ та, ұрпақ жадында сақтау бізге міндет. Ал бұл тұрғыда, ат басына кигізетін жүгеннің орыны ерекше.

Түйін сөздер: ат әбзелі, жылқы, жүген, сулық, қола дәуірі.

Еуразияның далалық аймағында қалыптасқан табиғи-климаттық жағдайдың әсері және табиғи ортаның құбылып тұруына адамның бейімделуі, шаруашылықтың өзгеруіне және көшпелі тұрмыстың дамуына алып келді. Қазақстанның кең алқаптарында табиғи кедергілердің болмауы және өмірдегі негізгі күнкөріс көзі мал болғандықтан, оның оңай жолмен басқа біреуге қолды болып кету қаупі басым болуы әскери өнерді және атқа мінуді үнемі қарқынды дамытып отыруға итермеледі. Археологтар ат әбзелдеріне

жүргізілген зерттеу жұмыстарын негізге ала отырып, ежелгі көшпелілер мініс атын басқару әдістерін және олардың әбзелдерін үнемі жетілдіріп отырғандығын анықтады.

Еуразия даласы халқының атқа міну қабілеті туралы бірқатар фактілер дәлелдейді. Бұл кейінгі ағаш кесінділі ескерткіштердегі жылқы қабірлері, Днепр маңынан Қазақстанға дейінгі қоныстардан табылған көптеген сүйек сулықтар, ағаш кесінділі мәдениетке жататын балалар қорымындағы ғұрыптық заттар ретіндегі жылқының бақай сүйектері және

андрон мәдениетінің ерте кезеңдеріндегі жылқы сүйектері түріндегі ғұрыптық тағамдар болып табылады. К.Ф. Смирнов атап өткендей, Еуразияның далалық аймағында пайда болған жылқыны ауыздықтау әдісі Алдыңғы Азияға «үнді еуропалық тайпалардың ерте қозғалысы кезінде еніп, жылқы малы шаруашылықта және әскери істе де маңызды рөл атқарды». Осы уақытқа қарай сүйектер мен мүйіздерден жасалған жұмсақ сулықтар пайда болады, бұлар дамыған азиялық қола сулықтардың арғы тегі болуы мүмкін. Алайда, сүйек сулықтар мен жұмсақ ауыздықты жүгендер дәл қай жерде Орта Еуропада, Еділ бойы немесе Қазақстанда пайда болды деген мәселе шешімін тапқан жоқ. Сулықтар мен сүйек таналардың пішіні мен ою-өрнектерінің ұқсастығы, сондай-ақ жүгендердің қайта қалпына келтірілгендігі, бізге ат әбзелдерінің кең аумақта дамығандығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Сулықтың ауыздықты жүгенмен байланысуын жеңілдету және жүген жылқының басына тығыз жанасуы үшін жақтау белдігінің ұштары санының өсуі жолымен жүреді. Жылқы жүгенінің құрамы сүйек сулық және белдіктің жалғасқан жерін бекітетін таналардың көптеген түрлерінен тұрады. Ж.с.д. I мыңжылдықтың басында Еуразия даласының Дунайдан Алтайға дейінгі барлығында дерлік үш тесікті сүйек сулықтардың: ірі, сопақ орталық (шылбырды кигізу үшін) және екі шағын, көбінесе жиектері бойынша дөңгелек (жүгенмен жалғастыру үшін) типтерінде айтарлықтай тұтастық байқалады. (Оңғарұлы, 2019а: 45).

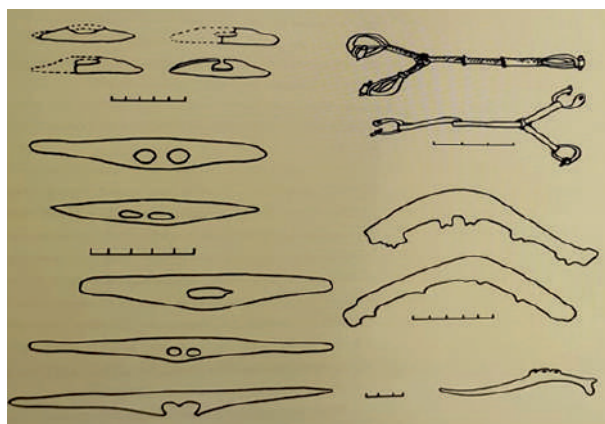
Ж.с.д. II мыңжылдықтың ең ірі әскери жетістігі жаңа қару – жеңіл жауынгерлік дөңгелекті арбаға жегілген ат болып табылды. Жақын арадағы археологиялық ашылулар ауыздық пен арбалардың пайда болуының алғашқы айғақтары Донның ортасынан оңтүстік-шығыс Орал маңына дейін созылған индоирандық тайпалардың қоныстану аймағына жататынын көрсетті; бұл ауданның ежелгі қоныстарында радиокарбондық зерттеулер бойынша ж.с.д. XXI–XVIII ғғ. жататын сүйек сулықтар мен арбалармен бірге жерленген қабірлер табылды. Бұл ашылулар Еуразиялық далаларда екі жақын туыс мәдениеттердің таралуымен сүйемелденді, олардың бірі ирандықтарға, ал екіншісі үндіарийлерге тиесілі. Әскери екі дөңгелекті

арбаның пайда болуы жаулап алу толқынын тудырды және үндіарийлер Солтүстік Үндістанға, ал ирандықтар – өз атын берген елге, «Ариана», Иранға басып кірді. Алғашқы дөңгелекті арбалар ж.с.д. IV мыңжылдықтың соңында Таяу Шығыста пайда болды. Бұл оқ ағаш арқылы екі өгіз және дәл осы әдіс арқылы соқа жегілген тұтас дөңгелекті екі осі бар ауыр арбалар болды. Ол жануардың танауы арқылы өтетін металл сақинасына бекітілген тізгіндер арқылы басқарылды. Ж.с.д. III мыңжылдықта арбалар жаппай әскери мақсатта пайдаланыла бастады, оларда жергілікті ақсүйектер шайқасты, арбаларға есек, түйе, бұқа, эквидтерді жеге бастады. III мыңжылдықтың соңына қарай төрт доңғалақты ауыр арбалар Орталық Еуропадан Төменгі Еділге дейінгі кең аумақтарға тарала бастады. Солтүстік Қаратеңіз және Каспий маңы далаларында осы уақытта егіншілер мен малшылардың отырықшы тайпалары мекендеген, көптеген зерттеушілердің пайымдауына қарағанда бұлар үндіевропалықтар болуы мүмкін. (Оңғарұлы, 2019а: 47).

Көшпелілердің, соның ішінде қазақтардың төрт түлік малдың ішінде жылқыны қолға үйретуі тарихи археологиялық қазба жұмыстарында табылған жәдігерлерден көруге болады. Ботай қоныс-мекенінде 1980-2010 жылдары жүргізілген Солтүстік Қазақстан және Көкшетау археологиялық экспедицияларының ғылыми зерттеулері, сондай-ақ бірқатар елдер ғалымдарының ізденістері жалпы Еуразия құрлығы мен Қазақстанның ежелгі тарихында бірталай ғылыми жаңалықтар ашуға мүмкіндік берді. Жылқы жер бетінде тұңғыш рет ж.с.д. IV мыңжылдықта Солтүстік және Орталық Қазақстан даласында қолға үйретілді (Зайберт, 2011: 24).

Тұңғыш рет жылқыны қолға үйретудің құрал-саймандық дәлелдемелері пайда болды. Бұны ботайлық остеологиялық материалдарды талдау барысында ағылшындық және американдық зерттеушілер жүзеге асырды (Зайберт, 2011: 366).

Ботай қоныс-мекенінде аттардың сүйектері өте көп табылған (99%). Сүйек бұйымдардың арасында тұсаудың ілгегі және сулықтар бар (Сур.1). Екі бұйымға ұқсас заттар қола, темір дәуірлерінің, орта ғасырлық, сондай-ақ этнографиялық материалдардың арасында көптеп кездеседі (Зайберт, 2011: 450).

Сур. 1. Ат жүгенінің элементтеріне ұқсас этнографиялық заттар.
Ботай қоныс-мекені

Fig. 1. Ethnographic objects similar to the elements of a horse bridle.
Botay settlement

Сур. 2. Сүйектен жасалған сулық
Қарағанды облысы,
Кент қонысы

Fig. 1. Bit made of bone
Karaganda region, Kent
settlement

Сур. 3. Алтынқазған кешені. №158 қоршаудан табылған ат жүгені

Fig. 3. Altynkazgan complex. №158 horse bridle found

Жылқы сүйегінің қалдықтары барлық қоныстар мен қола дәуірінің, ерте темір дәуірі мен ортағасырылық бүкіл қорымдардан табылған. Қазақ даласында жүргізілген археологиялық қазба барысында қола дәуірінің жерлеу орнында жылқының сүйектен жасалған ауыздықтарының табылуы (Сур.2), осы аймақтардағы тұрғындардың жылқыны қолға үйретіп мінгендігінен хабар береді. (Оңғарұлы, 2019б: 75).

Ж.с.д. II мыңжылдықта Қазақстан даласында сүйектен және мүйізден жасалған сулықтар пайда бола бастайды. Металл ауыздықтардың болмауы, олардың қайыстан немесе ширатылған сіңірден жасалған болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді (Оңғарұлы, 2019б: 75).

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақталған сулықтардың ең ерте жиынтығының бірі Тоқсанбай қонысынан табылған. Батыс Қазақстанда орналасқан бұл ескерткіш синташты уақытымен (ерте қола дәуірі) мерзімделеді, бірақ оның мәдени қатыстылығы анық емес. Бұл жерде жануарлардың сүйектері мен басқа да заттар қоса жерленген құрбандыққа шалынған екі адамның арасында құрылысы солтүстік қабырғамен шектелген, ал оңтүстіктен – бес бағаналы шұңқырдың жанында жәдігерлер жинағы орналасқан. Жинақтан табылған заттардың ішінде – ыдыс, қыш сынықтары, сүйек пен кремнийден жасалған бұйымдар, тас шар, абразив, металлмен құрсауланған ағаш тостағанның қалдықтары, жануарлардың сүйектері, күйген бұтақтардың қалдықтары және күйген органиканың (тері) қабатында үйлесімділік ізі бар бір-біріне жақын орналасқан екі сулық. Бұл ретте, сулықтардың өзінде күйген іздер жоқ. Сулықтар араластықті жүйесі бар қалқаншаға жатады: бір данасында қондырмалы монолитті, екіншісінде – тек қондырмалы. Жалпы алғанда, Тоқсанбайдан табылған сулықтар В.В. Цимидановтың ұсынған «утевтік типіне» (эллипске жақын үшбұрыш пішінді планка және қалқан) жақын келеді, дегенмен олардың қалқаншалары айтарлықтай жіңішкелігімен және сегмент тәрізділігімен ерекшеленеді.

Ежелгі көшпелілер дәуірінде әскери іс өте қарқынды даму үстінде болды: соғысты жүргізу тәсілдері жетілдірілді, қару-жарақтың және ат әбзелдерінің жаңа түрлері пайда болды,

сонымен қатар мініс жылқысын басқару әдістері жетілдірілді. Ерте темір дәуірінің басталуымен (ж.с.д VIII-V ғғ.) жағдай өзгере бастайды. Бұл кезеңнің археологиялық ғылыми еңбектерде ежелгі көшпенділер кезеңі деп аталуы бекер емес. Осы кезеңде ат әбзелдері айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Ж.с.д. VIII-VII ғғ. сүйектен жасалған ауыздықтарды қоладан жасалған ауыздықтар алмастырса, ал ж.с.д. VI-V ғғ. соңында темірден жасалған ауыздықтар пайда болды. (Оңғарұлы, 2019б: 76).

Ж.с. V ғ. екінші жартысы – VI ғ. бас кезеңіне жататын жылқы жүгеніне арналған сәндік жабдықтардың металл бұйымдары Алтынқазған кешенінен табылды. Жүген жапсырмалы өрнектелген тілімшелермен әшекейленген. Баудың айқасқан жері төрт дөңгелек әшекеймен безендірілген. Орта тұсында ұсақ бедермен көмкерілген тегіс алаңы бар кедір-бұдырлы металл қаптама орнатылған. Алаңның ортасында қызыл жартылай мөлдір тас – альмандин бекітілген. Металл қаптама кәріптастан жасалған қалқан тәрізді көздермен он жерден көмкерілген, олар өз кезегінде жапсырманың шетімен ірі бедер жанында шектеседі. Кекілдірік моңғолоидтық бет-әлпетті бес бетпердеден тұрады. Темір ауыздықтың қатар-қатар күміс сулықтары болды. Шылбыр мен ауыздықты жүген қоңыраулы сылдырмақтармен безендірілген. Баулы тоға мен ұштықтар кәріптас көздермен сәндіелген (Сур.3) (Оңғарұлы, 2019в: 34).

Қазақ даласы өңірлеріндегі мініс атының әбзелдеріндегі үлкен өзгерістер пазырық кезеңінен (ж.с.д. VI-III ғғ.) басталған. Осы кезеңде жүген жиынтықтары күнделікті қолданылатын және салтанатты сәттерде пайдаланылатын болып екіге бөлінеді. Жылқылардың бастарында таутекенің немесе бұғының мүйізі бекітілген, қиял-ғажайып аңның немесе құстың бейнесі түрінде жасалған бетперделер бар (Сур.4). Пазырық кезеңіне жататын Берел обаларынан сексеннен астам жылқы малының сүйектері табылды. Берел №11-ші обада қиматағанның солтүстік қабырғасы сыртында 13 жирен айғыр арнаулы қойылған да, олардың әбзелдермен әшекейленген денелері бірнеше қабат қайыңтозбен жабылған (Сур.5), (Самашев, 2011: 26). Осы темір дәуірінен бастап Еуразия даласында, көшпелі тайпалар тұрмысының барлық саласын қамтыған үлкен өзгерістер болды (Оңғарұлы, 2019в: 34).

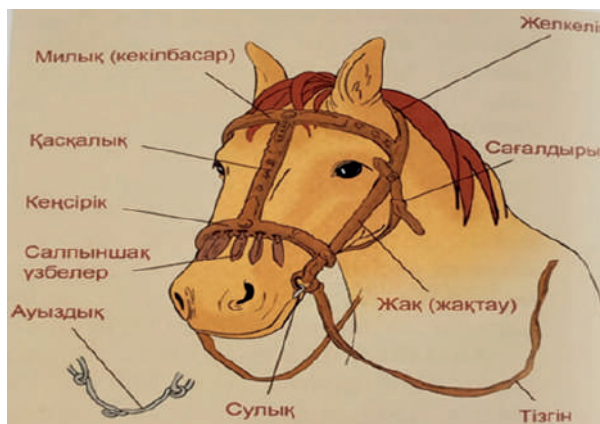
Сур. 4. Таутеке мүйізді қанатты аттардың мүсіндері. Есік обасы, Жетісу. К.А. Ақышевтың қазбасы

Fig. 4. Sculptures of the horned winged horses of Tauteke. Issyk village, Zhetysu. K.A. Excavations of Akishev

Сур. 5. Патшамен бірге қойылған 13 жирен айғыр. З.Самашев. Қайта жаңғыртпа Берел обалары. №11 оба

Fig. 5. 13 stallions with a king. Z. Samashev. Berel. No. 11 plague

Сур. 6. Жүгеннің құрылымы. Сызба. Суретті өңдеген Сұлтан Жұмабекұлы

Fig. 6. The design horse bridle. Drawing. Photo by Sultan Zhumabekovich

Ат-әбзелдері соның ішінде жүген Қазақстанның ежелгі тарихындағы сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, ерте орта ғасырлардағы Түрік, Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ, Қарахан, одан кейінгі Алтын Орда және Ақ Орда тарихымен тікелей байланысты. Қазақ хандығының құрылуынан бастап бүгінгі күнге дейін тарихи сабақтастық, жалғастық, үндестік атадан балаға мұра болып келеді.

Қазіргі кезде ат-әбзелдерінің түрлері мен құрылымына көп өзгерістер кірген. Этнограф-жазушы Бекен Қайратұлы өз еңбегінде: жүген – атты иесі ырқына бағындыруға көмек көрсететін әбзел. Жүген аттың басына ауырлық келтіретіндей болмауы керек. Жүгенді жеңіл иленген қайыстан жасайды. Кейбір жүгендерді күмістеу үшін қайыстың сыртынан жеңіл былғары қаптайды да оған құйма күмістер орнатады.

Жалпы жүгеннің құрылымы: желкелік, кекілдік, қасқалық, сағалдырық, сулық, ауыздық, тізгін, шылбыр, шаужай, жақтау, кеңсіріктен тұрады (Сур.6). Сонымен қатар күміс жүген, өрме жүген, шашақты жүген, қасқа жүген, үкілі жүген, түймелі жүген сияқты тағы басқа түрлері бар, – деп көрсетеді (Қайратұлы, 2019: 274).

Желкелік – аттың басына кигізілген жүгеннің ат құлағынан асып желке жалын басып тұрған бөлігі немесе оң жақтаудың ат желкесін ораған ұзын бөлігін айтады.

Ауыздық – бірдей екі темірден бір-біріне құрастырылып, екі сулыққа шығыршық арқылы бекітіліп жасалған, атты басқаруға, бұруға, әсіресе, тоқтатуға арналған темір құрал.

Сулық – ауыздық пен жүгеннің жақтауын біріктіріп тұрған жабдық. Сулық арқылы ауыздық ат аузында жеңіл, еркін қозғалып тұрады. Сулыққа ауыздық, жақтау, тізгін бекітіледі, егер ат ноктасыз болса, мінер жақ сулыққа шылбыр қоса тағылады.

Шаужай – ауыздық пен сулық арасына бекітілген ұзындығы сынық сүйем екі бөлшек жабдық. Ат басына жүген салғанда шаужай екі езуге түсіп, сулық пен ауыздық арасын жарып өтеді. Жүгеннің шаужайлы және шаужайсыз түрі бола береді. Шаужайсыз жүгенді жуас, көмбіс жылқыларға салады. Асау, шәлкес, тарпаң жылқыларға шаужайлы жүген тиімді. Өйткені, тізгіннің жақтауын бұра тартқанда шаужай аттың жақ сүйегін қысады. Жағы мен езуі ауырған асау жолға түседі.

Жақтау – бір ұшы қамшылар жақ сулықтан басталып, жылқының желкесінен асып мінер жақтағы сулыққа қосылған жүгеннің ұзын бөлігін айтады. Жақтау жүгеннің негізгі бөлігі болғандықтан оған – сулық, кеңсірік, кекілдік, сағалдырық бекітіледі.

Сағалдырық – жүген мен ноктаның аттың басын алқым астынан орап тұратын бауы. Сағалдырық жүгеннің ат басынан сыпырылып түспеуі үшін қажет.

Кекілдік – аттың маңдайын орай отырып, жүгеннің жақтауын жоғарғы жағынан тұтастырып тұрған қайыс бауды айтады. Кекілдік барлық жүгендерде болуы міндетті емес, көбінесе бұл жабдықты сәндік үшін жасайды.

Кеңсірік – жүген және нокта жақтауларын аттың кеңсірігін орай жалғап тұрған көлденең белдік-бауды айтады. Кеңсірігі мықты жүген атты басқаруға қолайлы болады және жүген-ноктаның аттың басынан сыпырылып қалмауын қамтамасыз етеді.

Қасқалдақ – жүгеннің кеңсірігі мен кекілдігін қосып жеңіл заттан жасалған сәндік бұйымды айтады. Аттың қасқа маңдайын басып тұрғандықтан осылай аталған.

Тізгін – жүгеннің екі жақтауындағы ауыздық шығыршығына байланып, ортасы тұйықталып жасалған жіңішке қайыс. Бұл атты басқаруға арналған жабдық.

Нокта – аттың басына салатын жүген тектес, бірақ ауыздық, шаужай, кекілдігі жоқ жабдық. Бұл жабдықты – қосар атты жетекке алып жүруге, бәйге атын кермеге байлап жатқан кезде қолданады.

Шылбыр – ноктаның сағағына немесе жүгеннің мінер жақ сулығына тағылатын атты жетектеуге, болмаса кермеге байлауға арналған қайыс бау (Қайратұлы, 2019: 277).

Ат әбзелі – жүген алғаш жылқы малын қолға үйретуден бастап өте күрделі кезеңдерден өтті. Ертедегі жүгендер сүйек сулықтармен жасалса, кейін қола, темірден жасала бастаған. Әр кезеңде өзіндік ерекше өрнектермен безендіріліп, күміс, алтынмен жалатылған жүгендер болды. Қазіргі уақытта да жүген қандай материалдан жасалса да, әртүрлі нақышта безендірілсе де сол бұрынғы жылқы малын ырыққа бағындыруға көмектесетін әбзел болып қала бермек.

Негізгі мақаладағы ой ол алғаш атты тізгіндеген қазақ халқы екеніне назар аудару

болды. Ең соңғы ғылыми дәлелденген жаңалық қазақстандық ғалымдардың қатысуымен жүргізілген зерттеулердің нәтижелері беделді британдық «Nature» ғылыми журналында жарияланды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Торайғыров университетінің, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің және А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің зерттеушілері әлемдік жетекші ғалымдармен бірлесіп, қазіргі қолға үйретілген жылқылардың шығу тегін

зерттеді. Зерттеулерге Тулуза университетінің (Франция) палеогенетик маманы Людовик Орландоның жетекшілігімен әлемнің түрлі елдерінен 162 ғалым қатысты. Зерттеушілер тобына белгілі қазақстандық ғалымдар да кірді. Олардың білімі зерттеу жұмысына елеулі үлес қосты. Бүкіл Еуразиядан табылған ежелгі жылқылардың геномдарын салыстыру нәтижесінде қазіргі жылқылар шамамен б.з.д. 2200 жыл бұрын Понтий-Каспий даласы аймағында қолға үйретілгендігі туралы болжам жасалды. Содан кейін бірнеше ғасырлар бойы жылқылар Еуразияның қалған бөліктеріне таралған деп тұжырымдады.

Әдебиеттер

1. Оңғарұлы, 2019а – Оңғарұлы А. Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. I том. Мәдени шығу тек пен сабақтастық. Көрме каталогы. – Астана, 2019. – 320 б.
2. Оңғарұлы, 2019б – Оңғарұлы А. Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. II том. Жылқы және салт атты. Көрме каталогы. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 300 б.
3. Оңғарұлы, 2019в – Оңғарұлы А. Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. IV-том. Ұлы көш: бұйымдар мен идеялардағы ғұндар мен сарматтардың мұралары. Көрме каталогы. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 308 б.
4. Қайратұлы Б. Қазақтың атбегілік өнері. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 400 б.
5. Зайберт В. Ботай. Дала өркениетінің бастауында: Кітап-альбом. – Алматы: «Балауса» баспасы, 2011. – 480 б.
6. Самашев З. Берел. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. – 236 б.

References

1. Ongaruly A. The Great Steppe: history and culture. Volume I. Cultural origin is only and continuity. Exhibition catalog. – Astana, 2019. – 320 p.
2. Ongaruly A. The Great Steppe: history and culture. Volume II. Horses and riders. Exhibition catalog. – Nur-Sultan, 2019. – 300 p.
3. Ongaruly A. The Great Steppe: history and culture. Volume IV. The Great Leader: The Legacy of the Huns and Sarmatians in Products and Ideas. Exhibition catalog. – Nur-Sultan, 2019. – 308 p.
4. Kairatovich B. Kazakh equestrian art. – Nur-Sultan, 2019. – 400 p.
5. Zaibert W. Botay. At the beginning of steppe civilization: Book-album. – Almaty: Balansa Publishing House, 2011. – 480 p.
6. Samashev Z. Berel. – Almaty: Taimas Publishing House, 2011. – 236 p.

Хуанган Т.

Национальный музей
Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: toleubay_94@mail.ru

КОНСКАЯ СБРУЯ: ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ УЗДЕЧКИ

Пришло время сформулировать источники нашего национального кода, нашей генетической памяти. Жизнь, быт, знание искусства, обычаев, традиций, обрядов и вся культура великой степи, нашей необъятной земли с давних времен тесно связаны с коневодством. Множество археологических и этнографических материалов о лошадях были написаны в древних записях, легендах, героических песнях, архивах и устных произведениях. Однако, с тех пор как казахи отошли от кочевого образа жизни, можно сказать, что они потеряли много богатства в плане простой техники животноводства. Без сомнений мы не можем восстановить и применить все давние традиции коневодства на практике, но мы должны сохранить это в памяти наших будущих поколений. В связи с этим, уздечка занимает особое место среди конной сбруи.

Ключевые слова: конская сбруя, лошадь, седло, псалий, бронзовый век.

Khuangan T.

National Museum of the
Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: toleubay_94@mail.ru

HORSE HARNESS: THE HISTORY OF THE ORIGIN OF THE BRIDLE

It's time to formulate the sources of our national code, our genetic memory. Life, everyday life, knowledge of art, customs, traditions, rituals and the whole culture of the great steppe, our vast land have been closely associated with horse breeding for a long time. Many archaeological and ethnographic materials about horses have been written in ancient records, legends, heroic songs, archives and oral works. However, since the Kazakhs moved away from the nomadic way of life, it can be said that they have lost a lot of wealth in terms of simple animal husbandry techniques. Without a doubt, we cannot restore and apply all the old traditions of horse breeding in practice, but we must keep this in the memory of our future generations. In this regard, the bridle occupies a special place among the equestrian harness.

Key words: horse harness, horse, saddle, cheekpiece, Bronze Age.

Әуезов Қ.Ж.

Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Жезқазған қ., Қазақстан

e-mail: kabdol.uevov.78@mail.ru

Искаков А.Ш.

«Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы

Қарағанды облысы, Қазақстан

e-mail: Iskakov.aydar@list.ru

ҰЛЫТАУ – ЖЕЗҚАЗҒАН ӨҢІРІНДЕГІ АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ұлы Даланың дәл кіндігінде орналасқан, Ұлытау – Жезқазған өңірінде Алтын Орда заманына қатысты ескерткіштер – Жошыхан мазары, Болған Ана, Құлан Ана, Аяққамыр (Құтылық Темір) мазарлары, Алтын Орданың әмірі Едіге мен Алтын Орданың ханы Тоқтамыс жерленген Едіге шыңы, 1391 жылы Ақсақ Темір тасқа жазып қалдырған жазуы бар Алтыншоқы тауы және Жошы Ордасы (Орда Базар) қалашығы тарихи-археологиялық маңызы бар кешендер топтасқан.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Ұлытау, Жошыхан, археология, тарих.

Ұлытау өңіріндегі Алтын Орда ескерткіштерінің тарихи жай-күйіне тоқталайық.

Жошы хан мазары – Жезқазған қаласынан солтүстік шығысқа қарай 50 шақырым жерде, Кеңгір өзенінің жағасында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш. Күмбезде сақталған таңбаларға қарағанда, оны салуға Жошы бағынған тайпалардың бәрі (оғыз, арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат, қаңлы, т.б.) қатысқан. Тарихи дәстүр бойынша күмбезді қайтыс болған кісінің жылдық асын беруден бұрынырақ жасайтын болған. Соған қарағанда 1227 жылы қайтыс болған Жошыға 1228 жылы күмбез тұрғызылған болуы керек. Жошы хан порталды-күмбезді құрылыстар қатарына жатады. Жобасы тік бұрышты. Ежелгі құрылыс әдісінің бірі – күмбез орнату. Ол Жошы хан күмбезінде тамаша шешімін

тапқан. Қабырғаның іш жағынан сөрелеп шығарған белдеулердің үстінен екі қабатты зәулім күмбез орнатқан. Ішкі күмбездің (биіктігі 7 метр) салмағын «жалған еңсе» шығару тәсілімен белдеулерге жайса, сыртқы күмбезді (биіктігі 8 метр) он алты барабанға отырғызған. Күмбезді көп қырлы барабанға орнату – оғыз, қыпшақ тайпаларына тән тәсіл. Ішкі қабырғаларында таңбадан басқа ешбір әшекей жоқ. Еденіне қалақ кірпіштер төселген.

Күмбезді қазу жұмысы кезеңінде екі қабір табылды. Қабір қабырғаларын үлкен кірпіштен өріп, астына жұқа тақта кірпіш төсеген. Бірінші қабір күмбездің күншығыс іргесіне (ұзындығы 2,2 метр, ені 70 сантиметр, тереңдігі 1,2 метр) орналасқан. Қабір ішінен тақтай табытқа жерленген адамның сүйегі шықты. Сүйектің оң қолы жоқ екендігі анықталды. Оның үстіне қабір ішінен салтанатты киім жұрнақтары,

қызыл сафиан етіктің қалдығы, тұт жібегінің шіріп жатқан сілемдері, аң сүйектері мен түйенің бас сүйегі, темір қарудың сынықтары табылды. Бұл «Жошыны аң аулап жүргенде құланның айғыры шайнап өлтірді» деген халық аңызына үндес келеді. Халық аңызында «Жошының тек бір қолын тауып қойған», кейде «бір шынашағын ғана тапқан» деген әртүрлі жорамалдар бар. Екінші қабір Жошының үлкен бәйбішесі (Керей хандығының билеушісі Тоғырыл ханның інісінің қызы) Бектумыштікі болуы тиіс. Қабір астына төселген қалақ кірпіштерде араб әрпімен «ықпал» деген сөз бірнеше қайтара жазылған. Жошы хан күмбезі республикалық маңызы бар тарихи және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген. 1999 жылдан Жошы хан күмбезіне қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде.

Жошы хан мазарының бүліне бастағандығы жөнінде алғашқы деректі геодезист Ю.А. Шмидт жазған.

Өткен ғасырдың соңында жергілікті халықтың айтуы бойынша мазардың алдыңғы жағында көк жолақ болған. Осы төрткүл жолақта жазу болады екен. Сол жазуды 1911 жылы Атбасар уезі Далалық өлкенің генерал-губернаторына көрсету үшін қопарып алған. Бұл жазулы кірпіштің қазіргі тағдыры белгісіз. Жергілікті тұрғындардың айтуынша 1927 жылы Шоң деген біреу қазына іздеп мазардың ішінде 2 қабірді қазған. Бір қабірде жерленген адамның бас сүйегінің үстіңгі жағымен, оң қолының жоқ екендігі анықталған (Маргулан, 1947: 4-5).

Орда-Базар. XIII ғасырдың орта шенінде Ұлытау өңірінде Орда Базар қалашығы пайда болды. Осы кезеңдегі маңызды қалалардың бірі болған ол, Ұлытау өңірі ұлан-байтақ Жошы ұлысының саяси-әлеуметтік, мәдени-экономикалық орталығы болды. Жошы мавзолейінің жанындағы Орда-Базар қаласының даңқы алысқа тарады. Бұл қала Еділ бойында 1254 жылы Сарай-Бату салынғанға дейін Жошы ұлысының ғана емес, Алтын Орданың да астанасы болды. 1237 жылғы Батудың Еуропаға, 1258 жылғы Құлағу мен Кетбұғының Батыс Азияға (Палестина, Сирия, Мысыр) жасаған жойқын жорықтарына дайындық осы бүгінгі Ұлытау-Жезқазған өңірінде тұрған Жошы мазарының маңында жүргізілді. Орда-Базардың географиялық

жағынан алып империяның дәл кіндік тұсында орналасқандығы, Еуразиялық кеңістікке ұтымды және ықпалды геосаяси саясат жүргізуге қолайлылығы оның ұзақ уақыт бойы тарих сахнасынан жоғалмауына игі әсер етті.

Болған ана күмбезі – ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші. Жезқазған қаласынан 50 шақырым оңтүстік-батысқа қарай, Сарысу мен Қаракеңгір өзендерінің құйылысында, Қаражар шатқалында орналасқан. Алтын Орда кезеңіне жататын Шоқан Уәлихановтың зерттеген ескерткіші, Болған ана кесенесі – ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші. Академик В.В. Бартольд Болған ана (Болған бегім) Жошы ханның қызы болған деген пікір айтқан. Бұл кесене туралы «Қаражардағы Қаракеңгірдің саласындағы Болған ананың моласы ақ түсті, күмбезі шағын ғимарат және басқалары да осылай салынған», – деген мәлімет береді (Уәлиханов, 2010: 169). Болған ананы XVIII ғасырда П. Рычков, 1946-1948 жылдар аралығында Ө. Марғұлан зерттеген. Кесене атына байланысты әртүрлі болжамдар айтылады. Бір деректерде онда Жошы ханның Сырдария мен Талас өзендері арасын жайлаған қаңлы тайпасының билеушісіне ұзатылған қызы Болғанның жерленгені айтылса, тағы бір аңыздарда Болған ананы Алаша ханның келіні деп те айтады. 1990 ж. Алматы архитектура және құрылыс институтының экспедициясы (жетекш. Е. Бәйтенев) зерттеген. Көрнекі жерге салынған Болған ана күмбезі алғашқы нұсқаларында өте әдемі болғанға ұқсайды. Ол осы өңірдегі кейінірек салынған кесенелер архитектурасына (Ақтыбай, Қауқабай, т.б.) да әсерін тигізген (Герасимов, 1957: 9-10).

Құлан ана кесенесі. Кесене Қаракеңгір өзенінің сол жағалауында, Сарысу өзеніне құяр сағасынан 10 шақырымдай, Қаражар деп аталатын төбенің басында және Болған ана кесенесінің оң жағында 15 м жерде орналасқан. Бұл күмбез Болған ана кесенесінен кейініректе шамамен XIV-XV ғасырлар кезеңіне жатады деп саналады. Халық аңыздары оны Шыңғыс ханның екінші әйелі және Құлқаның анасы меркіт Құлан-хатунның есімімен байланыстырады. Аңыз бойынша, Құлан хатун – Жошының өліміне қатысы бар әйел. Бір нұсқада, Ұлытау жері моңғолдардың бақылауында болғанға дейін, Жошы ханнан бұрын қайтыс болды. Келесі бір нұсқада, ол Хорезмге сапарында Шыңғыс ханмен бірге жүрген сапарларының

бірінде қайтыс болған. Денесін қалың мұзда сақтап, кейінірек жерлеген деседі.

Аяққамыр күмбезі – ортағасырлық, Алтын орда кезінен қалған, қызыл кірпіштен салынған сәулет өнері ескерткіші. Академик Ә.Х. Марғұланның пікірінше Құтылық-Темірдің моласы болуы керек. Ұлытау аймағында болған кезінде, Кеңгір өзені бойындағы салынған Қамырхан, Алашахан, Болған ана, Домбауыл және тағы басқа кесенелерді қағазға түсіріп алып, олардың құрылысын тамаша суреттеген. Шоқан Шыңғысұлы: «Бұдан кейін Ұлытау сияқты меңіреу далада, Кеңгірде өзінің құрылысымен таң қалдыратын Қамыр хан, Алаша хан, Домбауыл әулие, Болған ана және басқалардың, көптеген молалардың болуы заңды, бұлардың барлығы кірпіштен қаланған, сыртынан әр түсті сырмен боялған... Алаша хандікі сәл өзгешелеу: күмбездің іргетасы мазардан кішкентай, сондықтан төбесі жабылған, ал қабырғалары жоғары қарай тарыла келген шағын баспалдақпен шығуға болатын балкон құрған. Бұл құрылыстардағы ең тамашасы күмбездің өте берік орнатылғаны және кірпіштердің қиғаш қаланғаны: кірпіштердің бір қатары оң жағымен төмен қаланса, өзгелері сол жағымен қаланған», – деп сипаттама береді (Сембин, 1977: 169-170).

Құтылық Темір 1395-1399 жж. аралығында Алтын Орда ханы болған тұлға. А.И. Шренк пен Ш. Уәлихановтардың жазбаларында бұл ескерткішті бұрын ел «Қамыр ханның күмбезі» деп атаған. Алайда ондай кісінің аты әзірге тарихтан кездескен жоқ. Қарағанды облысы Ұлытау ауданы, Жезді ауылынан солтүстік батысқа қарай 9 м қашықтықта орналасқан. Автор, құрылысшы, тапсырыс беруші, құрылу тарихы белгісіз. Кесенені алғаш рет 1946 жылы Қазақ ССР ғылым Академиясының Орталық Қазақстан археология экспедициясы зерттеді. 1973 жылы ҚазССР Мәдениет министрлігінің экспедициясы өлшеу мен фотофиксация жұмыстарын жүргізді.

Орталық Қазақстанның көрнекті ескерткіштерінің бірі болып табылады. Биіктігі 1 м тас іргетастың үстіне 8,10 м x 9,84 м көлемде тік бұрышты жобамен порталды-күмбезді пішінде салынған. Алдыңғы беті П әрпі сияқты жиектеліп, монумент портал түрінде әшекейленген. Кіретін қуыс түзу аркамен жабылған. Күмбезі күйдірілген кірпіштен

қаланып, жарты оюлармен әшекейленген тақталармен қапталған. Шаршы негізден бұрыштарын кеміте қалау арқылы күмбез шығарылған. Архитектура құрылымы мен безендірілуі 9-11 ғасырлардағы осындай құрылыстарға тән (Уәлиханов, 2010б: 12-13).

Алтыншоқы. Ақсақ Темірдің тасы. КСРО ҒА-ның академигі Қ.И. Сәтбаев басшылығымен Орталық Қазақстанда жүргізілген экспедицияларының бірінде Ұлытау ауданы Алтыншоқы шоқысынан 1935 ж. тамызда табылған, екі тілде жазуы бар үлкен жартастас сынығы. Таста бар болғаны екі жазу бар: үш жол арабша жазу, сегіз жол – шағатай тіліндегі жазу. Эрмитаждың ғылыми қызметкерлері – А.П. Григорьев, Н.Н. Телицын, О.Б. Фролова ұсынған нұсқасы бойынша аударманың соңғы нақтыланған нұсқасына сәйкес арабша жазудың мазмұны мынадай: «Рақымды да шапағатты Алланың атымен! Жер жүзінің әміршісі, шындықтың шамшырағы. Берік қорғаушы, бәрінен де күшті, бәрінен де құдіретті, Өмір мен өлім сыйлаушы данышпан!». Шағатай жазуы осы авторлардың аударуында былайша беріледі: «Жеті жүз тоқсан үшінші жылдың жазы, қой жылы көктемнің ортаңғы айы (1391 ж. 6 сәуір), Тұран сұлтаны Темір бек ислам діні үшін үш жүз мың әскермен бұлғар ханы Тоқтамысханға қарсы аттанды. Осы жерге жетіп, ескерткіш белгі болуы үшін ол осы қорғанды тұрғызды. Алла беріп, жаратушы әділ төрелігін жүргізсін! Жаратушы ел халқына мейірімін төксін! Бізді ескеріп жарылқасын». Бұл тамаша археологиялық олжа 1391 ж. нақты оқиғаны – Ақсақ Темірдің Алтын Орда ханы Тоқтамысханға қарсы жасаған жорығының жарқын куәсі болып табылады. Шараф әд-дин Әли Йездидің XV ғ. бірінші ширегінде жазған «Зафар нама» – «Жеңіс кітабы» атты шығармасында Ақсақ Темірдің Дешті Қыпшаққа жасаған жорығының осы бір уақиғасы туралы былай дейді: «Айдың (15 IV) 21-і (аталған) сәрсенбісінде олар Қыпшақтау дейтін атақты тауға жетті және одан көшіп, 2 түннен кейін жұмада Ұлытау деген жерге барып тоқтады. Сол даланы көз қуантып көру үшін Темір таудың басына шықты; бүкіл жазық дала көкпеңбек болып жатты. Ол сол күні сонда болып, (сонан соң) сол жерге мұнара тәрізді биік белгі орнатуға жауынгерлерге тас әкелу үшін жарлық берді. Шебер тас қалаушылар сол кездің белгісі қалу үшін тасқа сол күннің уақытын қашап жазды».

Халық аңызы да оқиғаны осылай өрбітіп, оны Алтыншоқы шоқысымен байланыстырады. Тас табылған Алтыншоқы шоқысы Ұлытау тауларынан солтүстік-батысқа қарай, Жезқазған – Арқалық тас жолынан батысқа қарай 90 км, Саят ауылынан батысқа қарай 80 км жерде орналасқан. Аласа, биіктігі бар болғаны 50 м ғана және сыртынан қарағанда, жанындағы шоқылардан ерекше де емес. Бірақ оның үстінен сонау көкжиектегі көзге әрең шалынатын ойлы-қырлы дала келбеті алақандағыдай болып айқын көрінеді. Жазуы бар тасқа келетін болсақ, 1936 ж. бастап қазірге дейін ол Ресейде, Санкт-Петербургтегі Эрмитажда «*кат. 195. Темір аты жазылған тас. Алтын Орда. 1391*» деген хаттау кодымен сақтаулы тұр. 1990-шы жж. екінші жартысында облыстық мәдениет басқармасының бастамасы бойынша түпнұсқа мен ұқсайтын екі жазу да жазылған көшірме-тас дайындалған болатын. Бұл тас қазір Алтыншоқы шоқысында тұр («Қазақстан» ..., 1998: 9).

Едіге тауы. Едіге (1352-1419) – Ноғай ордасының негізін қалаған әмірші, қолбасшы. Едіге маңғыт руынан шыққан, жоғары мәртебелі мырзалардың ұрпағы.

Едіге тауы Ұлытау ауданынан батысқа қарай 35 шақырым қашықтықта орналасқан. «Едіге шыңы», «Едіге биігі» атанған бұл биікте Едіге батырмен қатар Алтын Орданың атақты ханы Тоқтамыстың да сүйегі жатыр. Тоқтамыс ханның ордасында беделді би болған Едіге қасиетті Ұлытаудың биік шыңдарының бірінде жерленген. Ол шың кейіннен Едіге деп аталып кеткен. Едіге Алтын Орда ханы Тоқтамыспен қатарлас болған. Ал Тоқтамыс 1380-1395 жылдары Алтын Орданы билеген, Сауран, Сығанақ шаһарларын орталық еткен. Едіге сол Тоқтамыспен тізе қосып, кейін Еділ, Жайыққа дейінгі жерді өзіне қаратып, Ноғай ордасының негізін қаласады. 1396 жылдан бастап Алтын Орда хандығын 15 жылдай билейді. Ноғай ордасының негізін салған Едігенің есімі қазақ, қарақалпақ, башқұрт халықтарының аңыздарында кездеседі. Кейін Тоқтамыс ханды Едіге өлтіреді. 1419 жылы Сарайшық қаласының жанында Тоқтамыс балалары әке кегін қайырып, оны өлтіреді, ел-жұрт Едіге бидің денесін Ұлытауға әкеліп жерлеген. Ол шың «Едіге тауы», «Едіге обасы» деп аталып кетті. Едіге моласы ірі тастардан дөңгелете қорған түрінде салынған. Қорғанның диаметрі

– 8,8 м. Биіктігі – 4,80 м. Қорғанның солтүстік жағынан таға тәрізді кішкене «коридор» жалғанған. Оның ұзындығы – 3 м., ені – 2 м. Мола биіктігі – 2 м. болатын тік жартастың шетінде орналасқан (Қарағанды ..., 2006: 7).

2020 жылдан бастап Жошы мазарының қасынан Жошы хан тарихи-мәдени кешені құрылысы басталды. Жошы кешені бірегей ортағасыр ескерткіштері шоғырланған жерлердің бірі. Мұнда, ортағасырлық тұрғын үй құрылысының қалдықтары, қорымдар, кесенелер, шеберханалар есепке алынды (Бермаганбетов, 2020: 14-16). Ескерткіште құрылыс жұмыстарын жүргізгенге дейін Жошы хан кешенінің ескерткіштерін бекіту үшін археологиялық барлау жүргізілді, өйткені бұл объектілер Жошы археологиялық кешенінің бірыңғай ансамбліне кіреді және кешеннің бірыңғай қорғау аймағына кіреді.

2020 жылы кешендегі жұмыстар Жошы хан кесенесінен солтүстік-шығысқа қарай 900 метр жерде орналасқан төбеде жүргізілді. Төбеде солтүстік-батыс-оңтүстік-шығыс осі бойынша бұзылған мавзолейлердің орындары бар, олар күйдірілген кірпіштің фрагменттері бар жер үйінділерінен тұрады. Осындай бұзылған мавзолейдің біріне қазба жұмыстары жүргізілді (Сур. 1).

Сур. 1. Мавзолейдегі қазба жұмыстарына дейінгі көрініс

Fig. 1. View before the excavations in the mausoleum

Қазба жұмысы жүргізілген мавзолейде көлемі 7x7 м қазба салынды. Солтүстік-шығыс шаршысының бірінші қабатын 10 см тереңдікте алып тастағаннан кейін, өлшемі 43,5x21x13 см болатын саз кірпіштен жасалған құрылыс анықталды. Сол тереңдіктегі қалған

тазарту жұмыстары нәтижесінде 5х5 м өлшемді тікбұрышты құрылымын анықтады, оның бұрыштары дүниенің төрт бұрышына бағытталған. Ғимараттың қабырғаларының қалыңдығы 70 см құрады. Құрылымдағы саз кірпіштен жасалған және сақталған биіктігі 20 см құрайды. Солтүстік-батыс қабырғада ені 87 см болатын ғимаратқа кіру жолы анықталды (Сур. 2). Бұл құрылысты салу кезінде қолданылған формалар мен архитектуралық әдістерге қарап, бұл құрылысты ортағасырлық өңделмеген кірпіштен жасалған кесене ретінде топтауға болады.

Сур. 2. Мавзолейдің қазба жұмыстарынан кейінгі жалпы пішінінің көрінісі

Fig. 2. View of the general shape of the mausoleum after excavations

Тазарту кезінде, оңтүстік-батыс шаршыда, материкте дөңгелек пішінді мыс монетасы анықталды, екі жағынан да таңба анық байқалады (Сур. 3).

Сур. 3. Мыс монетасы. Аверс: Амир Тимур. 786/1384 жыл

Fig. 3. Copper coin. Avers: Amir Timur. 786/1384

Аверс: Амир Тимур. 786/1384 жыл. Амир Тимур таңбасы. Самарқанд. Осыған ұқсас монеталар Күлтөбе қалашығының археологиялық зерттеулері кезінде 2019 жылы табылған.

Кесененің орталық бөлігіндегі шұңқырды тазарту кезінде ұзындығы 2,40 м, ені 1,2 м сопақ пішінді қабір орыны анықталды, онда 0,46 м тереңдікте күйдірілген кірпіш үйіндісі табылды. Одан әрі тазарту барысында шұңқырда, 30-40 см тереңдікте қабір шұңқырының ішінде қалыңдығы 10 см болатын сазды сылақ анықталды. Жерлеудің бұрын тоналғандығын жұмыстар басталғанға дейін кесененің ортасында ойықтың болуы дәлелдейді. Қабір орнын әрі тазарту барысында сазды сылақтың астында ағаш табыт анықталды. Ағаш табыт толығымен сақталмаған, қазылған қабірдің бүкіл периметрі бойынша шіріген ағаштың фрагменттері түрінде табылған. 0,90 м тереңдікте адамның қаңқа сүйектері тазартылды (Сур. 4).

Сур. 4. Мавзолейден табылған адам қаңқасының суреттері

Fig. 4. Pictures of human skeletons found in the mausoleum

Табылған адамның қаңқа сүйектерінің басы солтүстік-батысқа бағытталған. Бас сүйегінің өлшемдері және остеологиялық сипаттамалары бойынша бұл қаңқа әйел адамдікі деп болжауға болады. Сондай-ақ, қаңқаны тазарту кезінде аяқ сүйектері тұсында былғары фрагменттері анықталды (Искаков, 2020: 11-12).

Қазба жұмыстары мен архитектуралық нысандар барысында анықталған материалдың жиынтығы бойынша бұл құрылысты

өңделмеген кесене ретінде топтауға болады және оны XIV ғасырдың екінші жартысына немесе XV ғасырға жатқызуға болады. Жұмыстар аяқталғаннан кейін объектіде қазба орнын жабу үшін консервациялық жұмыстар жүргізілді.

2018 жылы Қарағанды облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы, «Тарихи-мәдени мұраны сақтау орталығы» КММ Қарағанды облысы Ұлытау ауданының аумағында орналасқан ортағасырлық тарих және мәдениет ескерткіштерінде зерттеулер жүргізді.

Археологиялық ізденістер Болған ана кесенесінде басталды. Ескерткіштің салыну уақыты туралы нақты мәліметтер жоқ. Сәулеттік ерекшеліктері бойынша ескерткіш Алтын Орда кезеңіне жатады. Болған ана ескерткішінің ішіндегі археологиялық зерттеулер алғаш рет жүргізіліп отыр. Бұл ескерткіште қалпына келтіру жұмыстары барысында орталық бөлігінде бірнеше қатар кірпіштен жасалған шағын құрылыстар салынды. Осы учаскені газарту барысында 0,3 м тереңдікте шикі кірпіштен қалау анықталды. Әрі қарай тереңдету кезінде өндірістік қалдықтар табылды. Қазба жұмыстары 2 м тереңдікке дейін созылды, онда жерленген сүйек қалдықтары солтүстік-батысқа қарай артқы жағында, басымен тазартылды. Жерленгені көлемі 2,8 м, биіктігі 0,7 м толықтай сыланған ағаш саркофагта жатты.

Сүйектер қанағаттанарлық деңгейде сақталған. Табылған заттардан бас жағында сары металдан жасалған шыныаяқты атап өткен жөн. Сондай-ақ сүйек пен тастан жасалған жұп сырғалар табылды (Сур. 5). Айта кету керек, жерленгенге киіммен, оның ішінде көйлек пен былғары етік қоса берілген. Бұл олжалардың сақталуы қанағаттанарлық деңгейде.

Тостаған. Алтын. Соғу, нақыштау, пунсон. Дөңгелек. Профильдегі жарты шар. Тегіс

Сур. 5. Болған ана кесенесінен табылған тостаған мен сырға

Fig. 5. A bowl and earrings found in the mausoleum

түбімен. Шетінде кішкентай дөңес жағы бар. Ішкі жағында төменгі жағында жапырақтармен қоршалған гүлдің үлкен бейнесі бар (Касеналин және т.б., 2018: 9-10).

Бүгінгі таңда бұл тостағанның екі аналогы бар. Солардың бірі Алматы облысы, Шеңгелді қорымын зерттеу кезінде табылған. Бұл тостағандар Алтын Орда дәуірінен XIII ғасырға жатады.

Сырға. Алтын, паста, соғу, иілу. «Сұрақ белгісі» түрінде жасалған.

Қорыта келгенде, Ұлытау өңірінде Алтын Орда дәуірінің республикалық маңызға ие тарихи-мәдени, сәулет ескерткіштері, әрі көне заманнан қазіргі кезеңге дейінгі ескерткіштердің шоғырлануы Орталық Қазақстанды ең тартымды туристік бағыт және ғылым мен зерттеу қызметін дамытудың тірек орталығы етуі мүмкін.

Әдебиеттер

1. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998 ж. 9-том
2. Бермаганбетов А., Байтилеу Д., Исаков А. Отчет археологической разведки в комплексе Жошы хан 2020г.
3. Герасимов Г.Г. Памятник архитектуры долины реки Кара-Кенгир в Центральном Казахстане. Алма-Ата, 1957.
4. Исаков А.Ш. Отчет об археологических исследованиях 2020 году в комплексе Жошы хан.
5. Касеналин А., Есенов С., Исаков А., Алкей Е. Отчет об археологических исследованиях мавзолея Болган Ана. 2018 г.
6. Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. - Алматы: Атамұра, 2006.
7. Маргулан А.Х. Археологические разведки в бассейне реки Сарысу. Вестник АН Каз ССР, 1947, №7.
8. Сембин М.К. Мавзолей Аяк-Камыр / историческая справка/, 1977. Архив НИПМ.
9. Уәлиханов, 2010а – Уәлиханов Ш.Ш. Қазақ мазарларының түрлері // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. I том/ 2 басылым-Алматы: «Толағай групп», 2010 ж.
10. Уәлиханов, 2010б – Уәлиханов Ш.Ш. Қырғыз – қайсақ моласы және жалпы көне кезең туралы. // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. I том./ 2 басылым-Алматы: «Толағай групп», 2010.

References

1. 1. «Qazaqstan» ulttyq ensiklopediasy, Almaty, «Qazaq ensiklopediasy», 1998 j. 9-tom
2. Bermaganbetov A., Baitiley D., Isakov A. Ochet arheologicheskoi razvedki v komplekse Joshy han 2020g.
3. Gerasimov G.G. Památník arhitektúry doliny reki Kara-Kengir v Sentralnom Kazahstane. Alma-Ata, 1957.
4. Isakov A.Sh. Ochet ob arheologicheskikh issledovaniiah 2020 godý v komplekse Joshy han.
5. Kasenalín A, Esenov S, Isakov A. Alkei E. Ochet ob arheologicheskikh issledovaniiah mavzoleia Bolgan Ana 2018 g.
6. Qaraǵandy. Qaraǵandy oblysy: Ensiklopedia. - Almaty: Atamura, 2006.
7. Margýlan A.H. Arheologicheskie razvedki v baseine reki Sarysý. Vestnik AN Kaz SSR, 1947, №7.
8. Sembin M.K. Mavzolei Aıak-Kamyr / istoricheskaiá spravka/, 1977. Arhiv NIPM.
9. Ýalıhanov, 2010a – Ýalıhanov Sh.Sh. Qazaq mazarlarynyń túrleri // Ýalıhanov Sh.Sh. Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. I tom/ 2 basylım-Almaty: «Tolaǵai grýpp», 2010 j.
10. Ýalıhanov, 2010b – Ýalıhanov Sh.Sh. Qyrǵyz – qaisaq molasy jáne jalpy kóne kezeń týraly. // Ýalıhanov Sh.Sh. Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. I tom./ 2 basylım-Almaty: «Tolaǵai grýpp», 2010.

Ауезов К.Ж.

Жезказганский университет им. О.А. Байконурова
г. Жезказган, Казахстан
kabdol.ueezov.78@mail.ru

Искаков А.Ш.

Национальный историко-культурный и природный
заповедник-музей «Улытау»
Карагандинская область, Казахстан
Iskakov.aydar@list.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ВРЕМЕНИ УЛЫТАУ-ЖЕЗКАЗГАНСКОГО РЕГИОНА

В Улытау – Жезказганском регионе сосредоточены исторические и археологические памятники времен Золотой Орды – могила Жошыхана, могила Болган Ана, Кулан Ана, Аяккамыр (Кутылык Темир),

пик Едиге, где похоронены Эмир Золотой Орды Едиге и хан Золотой Орды Токтамыса, городище Жошы Ордасы.

Ключевые слова: Золотая Орда, Улытау, Жошыхан, археология, история.

Auezov K.Zh.

O.A. Baikonurov Zhezkazgan University
Zhezkazgan, Kazakhstan
e-mail: kabdol.ueezov.78@mail.ru

Iskakov A.Sh.

National Historical, Cultural and Natural Reserve-Museum “Ulytau”
Karaganda region, Kazakhstan
e-mail: Iskakov.aydar@list.ru

RESEARCH OF MONUMENTS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD OF ULYTAU-ZHEZKAZGAN REGION

Grave grave of Zhoshyhan, grave of Bolgan Ana, Kulan Ana, Ayakkamyr (Kutyktyk Temir), peak of Yedige, where the Emir of the Golden Horde of Yedige and Khan of the Golden Horde of Toktamys, the settlement of Zhoshy Ordasy are

buried, are concentrated in Ulytau –Zhezkazgan region.

Keywords: Golden Horde, Ulytau, Zhoshyhan, archeology, history.

Асанов Қ.Д.

Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: kamashke_64@inbox.ru

ЕВНЕЙ БУКЕТОВТІҢ ҚАЛАМҒЕРЛІК ҚЫРЫ

Ғылыми мақалада ғалым, публицист Е.А. Букетовтің шығармашылығының өміршеңдік мұраттары сөз болады. Букетов өмір сүрген дәуір шындығы қаламгердің шығармалары арқылы айқындалып, оған ғылыми пайымдау, тұжырымдар жасалған. Сондай-ақ қаламгер шығармашылығындағы Уақыт, Кеңістік, Қоғам туралы ой-пікірлері нақты мысалдар арқылы көрініс тапқан. Жазушы, ғалымның ағартушылық бағыттағы мақалаларының тәрбиелік-тағылымдық мәні сараланған.

Түйін сөздер: Е.А. Букетов, ғылыми-публицистикалық шығармалар, дәстүр сабақтастығы, ұлттық сана, мәдени мұра.

Қай қаламгер болмасын, ол ең алдымен – өз дәуірінің, өз ортасының перзенті. Ол жазған шығарма арқауы да сол замана шындығы болып табылады. Халқының мәдени, рухани өмірінің болмысын сол уақыт үрдісімен бағалайды, суреттейді. Ешқандай жазушы-публицист болашаққа арнап немесе келер күннің еншісіне лайықтап шығарма жазып қалдырған емес. Келер ұрпақ өзіне керектігін өткен күннің шындығынан алады.

Е.А. Букетов шығармаларындағы уақыт шындығы, сол шындыққа берген пайым-парасаты бүгінгі ұрпақ үшін таптырмас құнды дүние. Сондықтанда Е.А. Букетовтің ғылыми-публицистикалық шығармалары көрегенділікпен жазылыпты деген әсіре марапаттаудан аулақпыз. Мысалы: «Иә, бүгінгі аға ұрпақтың өмірі қараша үйден басталған. Қара сирақ балалар қараша үйдің жабығынан

сығалап, айналаға елеңдей қарап жүргенде ұлы Октябрьдің нұрлы таңы атты. Бүтін ел тарихында болмаған ғажайып зор бақыт қазақ даласын сілкініп өтті. Қазақтың бар баласы мазмұны терең, еркін өмірге жаппай араласып, революциялық романтикамен жалындап ержетті. Содан бері елу бес жылдан сәл астамдау ғана уақыт өткен екен. Ал, сондағы балалар бүгінде ғылымның алтын баулы ірі-ірі шаңырақтарын көтеріп, ғалымдар тарихын жасап отыр», (Букетов, 2000: 14) – деген жолдар сол дәуір көзқарасы мен пайым-парасатынан хабардар етіп тұрған жоқ па?

Уақытында Евней Арыстанұлымен үлкен қарым-қатынаста болып, жиі араласқан қарағандылық қарт қаламгер Жайық Бектұров өз естелігінде ғалым інісі жайлы терең тебіреніспен: «Көбіне ғалым жолы да, ақын жолы да тақтайдай тегіс бола бермейтіні

белгілі. Тасы өрге домалап, атағы шығып, жұртшылық аузына қарап келе жатқан оқымысты, әдебиетші-сыншы, аудармашы, публицист Е.А. Букетовті көре алмай етекпен тартқан, аяқтан шалған қу-сұмдарда болмай қалған жоқ. Еңбегі жемісті, бойындағы мол қабілет-күшін, қайрат-жігерін Отанымыздың мәдени өмірін мерейлендіре түсуге жұмсаған ақкөңіл, адал кісілікті Е. Букетовке жала жапқан эзәзіл, өсекші бүркеншіктер Қарағандыдан да, пәлеқор, пасық пасквильшілер Алматыдан да табылды. Бірақ шындық, ақиқат жеңбей, көкті қалың бұлт қанша торласа да, сол бұлт серпілмей, күннің көзі жарқ етпей қоймайтындай, өтірік-өсектің құйрығы бір тұтам дегендей, бұл күнде жалақор, пәлеқор, эзәзіл арамзалардың беттері ашылып, қара жүзділердің еңсесі басылды» (Бектұров, 2002: 127).

Сондай-ақ медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ғабдолла Құлқыбаев өзінің Евней Арыстанұлы туралы жазған «Әдебиетші» атты естелігінде: «Академик-жазушының эпистолярлық мұрасы да аса бай. Еліміздің көптеген белгілі қайраткер, ғалым, жазушыларымен жазысқан хаттар соның куәсі. Ол кісі Ғ. Мүсірепов, Ө. Тәжібаев, Ө. Нұрпейісов, К. Салықов, Ж. Бектұров тәрізді қазақтың ақын-жазушыларына, В. Кожевников, С. Никитин, А. Брагин сынды орыстың ақын-жазушыларымен тығыз шығармашылық байланыста болды. Зерттеген, зерделеген кісі осы кісілермен жазысқан хаттарының ішінен қаншама ой, пікір маржандарын теріп алар еді», (Асанұлы, 2001: 39) – деп жазады.

Әрине, Евней Арыстанұлының публицист-қаламгерлігі мен оның шығармалары тұрғысында айтылған мұндай ой-пікірлерді көптеп келтіруге болады. Бірақ бұл зерттеудің дйттеген мақсаты ол емес. Жоғарыда сөз еткендегіміздей, замана ағымын аңдап, түбінде тарих ақиқаты ашыларын сезген сұңғыла адамдардың бірі Евней Букетов еді.

Евней Арыстанұлының қоғамдық көзқарасы мен парасат пайымының қандай екендігін оның публицистикалық мұрасын оқып, зерделеген адам жақсы аңғарады.

Е.А. Букетов мұрасының басты байламдары ұрпақты парасаттылық, адамдыққа тәрбиелеу, білім мен ғылымды меңгеріп, туған еліне қалтқысыз қызмет етуге

баулу, сондай-ақ қоршаған орта мен рухани құндылықтардың қасиетін бағалау болып табылады. Содан кейінгі жиі еске салатыны және оны өз шығармаларында үнемі қолданып, қисынды дәлелдермен тұжырымдап жүретін пікірі ғылым мен әдебиеттің творчестволық туыстығы жайындағы көзқарасы.

1975 жылғы «Лениншіл жас» газетінің 22 наурыздағы санында аталмыш газет тілшісі Ақселеу Сейдімбектің Е.А. Букетовпен «Жиырма деген жасында...» атты интервьюі жарияланды. Бұл көлемді интервьюде Е.А. Букетовтің азаматтық болмысы мен қоғамдық көзқарасы, ғалымдық зерде, зейіні барынша ашылып көрсетілген. Әсіресе, сол кезеңнің жастары туралы айтқан келелі пікірі, бүгінгі күнге дейін маңыздылығын жоя қоймағандай.

«Ата-бабадан «ақылгөй шал» деген сөз қалған. Адам есейген сайын жобасы ақылгөй келеді де, сол ақылгөйлігімен жастардың құлағын кеміреді. Меніңше, мұндай ақылгөйліктің керегі жоқ. Өйткені біздің жастар белгілі бір айқын-аян қағидаларды құлағына құя берерліктей ойсыз, пікірсіз, тұрлаусыз жастар емес қой», (Сейдімбек, 1998: 67) – дейді.

Жалпы, Евней Арыстанұлы өскелең ұрпақ, жастар туралы, олардың қоғамдағы алар орны, үлесі, мақсат-мүддесінің ерекшелігі жайлы келелі пікірлерін үнемі жазып жүрген.

Публицистикалық шығармаларының дені жастарды парасаттылық пен білімге, адамгершілік сияқты асыл қасиеттерге баулуға арналған. Мүмкін бұл қасиет ұзақ жылдар іргелі оқу орнына басшылық қызмет еткендіктен немесе өзінің өмірден көрген, бастан кешкен «соқтықпалы, соқпақты» тағдырынан туындаса керек.

Қалай десек те жастарға жас деп қарамай, өзімен тең адамша тілдесіп, сырласқан. Архивтегі кейбір қолжазбаларын оқығанда, жастар мәселесіне соншалықты көңіл бөлгендігі ерекше аңғарылады. Әсіресе, «Жоғары оқу орнына түскендерге есік ашар лекция» деп аталатын қолжазбасы үлкен жүректі ғалымның азаматтық кішіпейілдігін танытқандай. Бірнеше жерін сызып, үстінен түзей отырып жазған, осынау қолжазба ғалым-публицистің шығармашылық табандылығын, тазалығын, әрі жазуға үлкен жауапкершілікпен қарайтын еңбекқорлығын көрсетеді. Әрі өзінің

әдебиетке жақын екендігін, оны сүйетіндігін паш етеді. Мәселен: «Сіздер өмірдің шешімін өздеріңіз шешуге жаңа ғана қадам басқан балдырғансыздар. Бұл кезең ең қызық кезең, ізденіс, толғаныс кезеңі, арман кезеңі, құлаштап талпыну кезеңі, мұның бәрі поэзия. Олай болса, мен лекциямды поэзиядан, Тұманбай ақынның бір әдемі өлеңінен бастағым келіп тұр», (Букетов, 1982: 37) – деп, ақынның бес шумақтан тұратын жастар туралы өлеңін келтірген.

Е.А. Букетовтің баспасөздегі қозғаған көкейкесті мәселелерінің бірі, әрине ғылым мен техника, өндіріс проблемасы. Осы өзекті тақырып төңірегінде жазған ғалымның публицистикалық мұраларын зерделей отырып немесе әртүрлі газет-журналдардағы интервью, диалогтарынан, ой-пікірлерінен түйгеніміз Букетовтің қоғамдық көзқарасы мен ғылыми ой-пікірінің сонылығы және дәйектілігі болып табылмақ. Өйткені «ғылыми-техникалық революция және адам» деген аса күрделі проблема сол уақыттың көкейкесті мәселелерінің бірі болып саналатын. Бүгінгі күрделі өмірімізді де онсыз елестету қиын. Озық ойлы адамзатты қатты толғандырып отырған осы проблемаға қатысты қазақ қаламгерлері әлі толымды сөз, толғамды жауап айтқан жоқ. Осынау күрделі тақырып кей шығармаларда ұшқын беріп өткенмен, арнайы зерттеу объектісіне айналмауы, айтыла қалғанда да ғасырымыз алға тартқан жоғары деңгейде сөз етілмеуі қынжылтады. Жазылып жүрген қай тақырыпты алсаңыз да, бәрінен де зымыран заман өзгерісін бүкіл сана-сезіммен сезінген, басынан кешіп жатқан күрделі бейнелерді аз көреміз. Әлде біздің замандастарымызға ғылыми-техникалық революция әлі толық әсер етіп, тереңдей бойлап сіңісе қойған жоқ па?

Е. Букетов публицистикасының негізгі арқауларының бірі – дәстүр, тағылым аясында өрбитіндігін біз жоғарыда айтқан болатынбыз. Бұл тұрғыда қаламгер көптеген мақалалар мен лекциялық баяндамалар жазғаны мәлім. Жастардың оқу-білімге құштарлығын ояту, тәлімді, тәрбиелі, мәдениетті болып қалыптасуына ықпал ететін, уәлі сөздері мен дәйекті пайымдауларын публицистикалық шығармаларынан анық байқаймыз. Мысалы: «Ағадан ақыл, ініден ілтипат», «Қараша үйден Қарағанды Университетіне дейін», «Жас замандас келбеті», «Арманшыл болғанға не

жетсін», «Сыйлас, сырлас, көмектес», «Парасат – білім бұлағы», «Ғылым көкжиегін көксесек» атты мақалалары өскелең ұрпақ бойындағы жақсы қасиеттер мен парасаттылықтың қалыптасуына ықпал ететін, соған меңзейтін дүниелер.

Жастар тақырыбындағы қай мақаласында болмасын көтерер өзекті мәселенің бірі өскелең ұрпақты жат қасиеттерден, менмендіктен, тәкаппарлықтан, мансапқорлық пен көрсеқызарлықтан сақтандырып, ғылым, білімнің қоғамға тигізер пайдасының қаншалықты салмақты екендігін ескерту болып табылады.

«Сыйлас, сырлас, көмектес» аттас мақаласында: «Амал не, жастардың арасынан ғылымның бірінші сатысына жетер-жетпестен-ақ «Мен білгенді кім біледі» деп кеудесін соғатындар кездесіп қалады. Мұндай зиянды мінезді ерте білсе, ерте жоюға болар еді-ау, ал осындай осалдық есейіп, едәуір лауазымға ие болып қалған кезге дейін ілесіп барса, ғылыми ортаға одан ауыр жоқ», (Букетов, 1969) – деп қиналыс білдіреді.

Публицистке тән болмыспен өлшер болсақ, Е. Букетовтің осылайша толғануын қайраткерлік, азаматтық тұлғадағы пайым-түйсігі, өздік санадан ұлттық санаға ұласқан биік парасаты деп бағалар едік. Жастар жөніндегі публицистикалық шығармаларындағы Е. Букетовке тән өзгешелік оның білікті педагогтық-психологиялық таным-түйсігінің тереңдігі болып табылады. «Қазіргі жастарға гөй-гөй, ақылдың керегі жоқ, олардың көзі ашық, көкірегі ояу», (Букетов, 1982: 93) – дейтін Е. Букетов олармен «сырласудың», «сыйласудың» өзіндік жолын қарастырады. «Жастардың болашағын мезгеу ісіне ойдағыдай көңіл бөлінсе, олардың басым көпшілігінің қабілетін уақытылы танып, сол қабілетіне орай әуестігін тәрбиелеуге болатыны тіршілік тәрбиесінен белгілі ақиқат. Әрине, бұл үшін баланың өсіп-қалыптасудағы құбылыстарына сергек үңіліп отыратын ата-ана керек те, оқушы баланың ішкі сырындағы ауытқушылықтарды мезгілімен сезініп, жамандыққа ауыстырмай баулуға тырысатын оқытушы ұстаз керек» дейді «Жастардың болашағын ойлай түссек» атты мақаласында.

«Публицистикаға ең керегі ой, жан тербер пікір. Байыптай қараған адамға айнала – тұнып тұрған публицистика. Небір мәнді оқиғалар,

проблемалар, ғажап адамдар бар. Сол проблемалардың мәніне, адамдардың жан-дүниесіне үңілсе, міне, нағыз публицистика осы» (Амандосов, 1992: 67). Публицистика болмысын ашатын осы аксиома Е. Букетов шығармаларының барлығына тән қасиет.

Жалпы, Е. Букетовтің жастар тақырыбына жазылған публицистикалық мақала, очерктерінің проблемалық сипатын төмендегіше саралаймыз:

- Отбасы, өскен орта тәрбиесі.
- Оқу, білімді игеруі.
- Ғылымға деген құлшынысын ояту.
- Адамгершілік, ар-ождан, парасатты болуы.
- Отан, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуі.

Қарап отырсақ, публицистикалық шығармаларына проблемалық сипат беретін осынау қағидалар адам баласының дүниеге келгеннен бастап, өсіп-өркендеуін, жақсы азамат болып, туған отанына адал қызмет ету, сол арқылы мынау ұлы дүниеге «кетігін тауып, кірпіш боп қалануына» бастайтын өмір формуласының тұтас бір ережесін жазып қалдырғандай әсер береді.

Е.А. Букетовтің публицистикалық мұраларының ішінде қомақты тақырыптарының бір саласы – әдебиет пен өнер мәселелеріне арналады.

Бойында сан қырлы таланттың қасиеті шоғырланған қаламгер ғалымның бұл салада кеңірек қалам тербеуіне, әрине, оның әдебиетшілігі – өнерді сүйетіндігі себеп болғаны белгілі. Бұл мәселені сөз етпес бұрын публицист Е.А. Букетовтің сол кезеңдегі рухани ортасына зер сала кеткен орынды. Бозбала Букетовтің әдебиет пен өнерге деген алып ұшқан арманын, тағдыр жолы жаратылыс тану ғылымының соқпағына түсірді. «Ұлы Отан соғысы бітісімен жоғары оқу орнына түскен біздердің өзіміз көбіне мамандық таңдағамыз жоқ. Мен, мысалы, инженер-металлург болам деп орта мектепте бірде-бір ойлап көргем жоқ», (Букетов, 1982: 79) – деп жазады Евней Букетов. «Арманшыл болғанға не жетсін» атты мақаласында: «Әрине, сүйген мамандық деген әдемі ұғым. Бірақ, бір ұғатын нәрсе бар: ол еңбек бар жерде жеміс барлығы. Сүйген мамандық дегеніміз еңбекті белшеңнен сіңірген мамандық, маңдай терің мен жаныңның жалыны жұмсалған мамандық қой. Еңбек

сіңірген жерде сүю де, күй де болады, сол еңбек жұмсалған мамандыққа шын жан тәніңмен берілу де туады. Сондықтан, жаңылыстым деп кейін қайту еріккеннің ісі деп, адасқанын сезсе де (жастардың жаңылдым дегенінің өзі кейбір уақытта елес пен әуестіктен туған жалған болжау болып шығады) алған беттен қайтпай ілгерілей беру ердің ісі, үйткені, Абай айтқандай, «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ». Менің осы бір айтқанымнан – мамандықты талғама, кез-келген мамандыққа оқи бер, тек еңбек жеңеді, деген келте, шолақ ұғым тумас деп ойлаймын».

Е.А. Букетов публицистикасындағы ой тасқыны, көркем тілмен келісті өріліп оқырманын тұңғыққа тартқан иірімдей бірден үйіріп ала жөнелетінін біз қаламгердің сөзден қамшы өрген шеберлігі деп танимыз. Е. Букетов тілінің шешендігі, көсіліп жазып кеткендегі терең білімі мен тағылымы мол ғибраты оқыған жанды бейжай қалдырмайды. Әсіресе, студент-жастарға арналған баяндама-лекцияларының (бұлардың көбі баспасөзде жарияланып, жеке кітаптарға енген) тілдік тартымдылығы өте ерекше. «Мен бұл әңгімемді «Ашық лекция» деп атамақпын», – деп басталатын «Алғашқы сабақ» атты лекция-мақаласының тілдік жүйесі оймен өріліп, сөзбен төгіліп тұрған ақ өлең үлгісін еске түсіреді.

Тұманбай ақынның «Жиырма жаста жетпеген арманым» деп басталатын өлеңі Е. Букетов «лекциясының» негізгі өзегіне айналған.

*Жиырма жаста жетпеген арманым,
Жиырма жаста бармаған тауларым,
Жиырма жаста жүрмеген жолдарым,
Бүгін жете алам ба, жүре алам ба,
Барша бақыт тілеймін бар адамға.*

Бес шумақ өлеңді түгел келтіре отырып: «Мен осы бір тебіреністі, нәзік сезімге толы өлеңнің шумақтарын әдейі келтіріп отырмын. Бұл өлеңнің мағынасына қарағанда, адам бар ісін жиырма жастан бастап, жиырма жаста қамтып қалуы керек сияқты, олай болмаса адамның қалған өмірі өкінішке толы болмақ сияқты. Ақынның осы сөздерінде терең сыр, мол шындық жатыр», (Букетов, 1982: 63) – дей келіп, 18-20 жасында студенттік жолға түскен жастарға оқуға түскендегі бірде-бір мақсат – өмірге, елге керекті жақсы маман болып

шығу керектігін айтады. Әрине, жай ғана айту емес, жастарға Чкалов пен Гризодубова, Гагарин мен Терешкова арманын, Қаныш пен Мұхтар парасатын, Шалыпин мен Горький тағдырын, Менделеев өмірін тілге тиек ете отырып, мамандықтың жаманы жоқтығын, тек соны дұрыс таңдай білу керектігін, таңдаған мамандықты игеру жолында қандай істер атқару керектігін, кестелі ой, шебер тілмен барынша жеткізген.

Кез келген жазушы-публицистің қаламгерлік қабілеті мен парасат- пайымын, қоғамдық көзқарасы мен таным-түйсігін танытатын шығарма түрі – эсселер, жолсапар очерктер. Олай дейтініміз, белгілі бір кеңістіктен шыққан сана-сезім үшін өзіне бейтаныс, жат әлемнің тұрмыс-салты, әдет ғұрпы, қоғамдық болмысы, саяси-экономикалық ахуалы бәрі-бәрі де таңсық болып көрінуі табиғи жағдай. Дәл осы кезде жазушы яки публицистің бойындағы жоғарыда біз айтқан қасиеттердің барынша ашылуына табиғи мүмкіндік туады. Кейдерухани дүниедегі сілкіністер де осындай саяхат-сапарлардан кейін бой көрсетіп жатады. Жалпы осындай жолсапар очеркінің тарихы, шығу тәркісіне көз жіберсек орыс әдебиеті мен баспасөзінде Радищевтің «Петербургтен Москваға саяхаты», Карамзиннің «Орыс саяхатшысының хаттары», Пушкиннің «Арзрумға саяхатын» айтуға болады. Қазақ жолсапар, саяхат очерктерінің төлбасы ретінде Ш. Уәлихановтың «Жоңғария очерктерін», сондай-ақ М. Әуезовтің «Индия очерктері», С. Мұқановтың «Алыптың адымдары», Қ. Шәріповтің «Америка алыс емес» еңбектерін айтуға болады.

«Жолсапар очерктерінің бір ерекшелігі – автор өз атынан сөйлейді, оқиғаға өзін араластыра отырады. Шығарманың басты кейіпкері де – автордың өзі. Бұрын болмаған, көрмеген, танымаған елдің жер-суы, тұрмысы, салт-санасы, мәдени ескерткіштері, халықтардың өміріндегі тарихи өзгерістер автордың өзіндік толғам, әсері, саяси көзқарасы арқылы баяндалады».

Осындай жолсапар очерктердің қатарына Е. Букетовтің «Канада көріністері» атты очеркін жатқызамыз. Бұл очерк «Орталық Қазақстан» газетінің 1967 жылғы қыркүйек айындағы №218, 219, 220, 221 сандарында жарияланып, кейіннен публицистің «Көкейкесті» кітабына енгізілді.

«Мен еліміз социалистік өмір құра бастағанда туып, капиталистік өмірді көрмей өскен адаммын. Тірі капиталистердің еліне барып, оларды көру деген маған бір миллион жыл бұрын өлген ихтиозавр мен мамонтты тірідей көрген сияқты таңсық», – деп басталады очерк әлқиссасы.

«Кең жерде (біздің елден кейінгі жері мол ел осы Канада) жиырма-ақ миллион халық тұрады. Халқының аздығына қарамастан құрама Штаттардан кейін мысты, алюминийді көп қорытатын осы Канада, уран кенін көптеп шығаратын осы Канада, бидайды көп сататын осы Канада».

Е. Букетовтің осы сөздерінен-ақ бұл ел туралы, бұдан бұрындары да хабардар, мағлұматты болғанын байқаймыз. Өзінің кен-металлургия саласының білгірі екендігін Канаданың осы саласындағы жетістіктерін баяндағаннан-ақ аңғартады.

Жалпы елден шығып Канада топырағына табаны тиген сәтке дейін көрген, білгенін тілге тиек ете бермей, өз көзқарасы мен ойын үнемі сабырлы салиқалы жеткізіп отырған автордың бұл жолсапар очеркіне сол уақыттың өлшемімен қарар болсақ, мүлдем болмысы бөлек дүние. Көрген әсерлері мен түйген ойларын саралай келіп автор: «Әрине, Канада елі бай ел. Өнеркәсібінен, ауыл шаруашылығынан, тұрмысты бастауынан көптеген ғибрат алуға болады», (Букетов, 1974: 21) – деп қорытындылайды. Дәл сол уақытта капиталистік елге мұндай баға беруге екінің бірінің жүрегі дауаламаса керек. Бірақ шындық бәрінен де қымбат дейтін Е. Букетовтің былай деуі оның азаматтық позициясы.

Жалпы, Е. Букетовтің қаламгерлік шеберлігі мен шешенге тән қасиетінің бастау бұлақ, нәр алар көзін оның табиғи болмысынан, сонау балалық дәуірінен іздеген дұрыс болар еді. Бала Евней жас кезінен Шығыстың қисса-дастандарын жаттап өскенін, ауыз әдебиетінің нәрімен сусындап өскендігін біз зерттеу барысында айтқан болатынбыз. Ананың сүтімен, бесіктің әлдіімен тұла бойына дарыған тума талант, қаршадайынан сөзге жүйрік, ойға алғыр Евнейге тән қасиет болатын. Сондығынан да болар, алғашқы аяулы ұстазы Августа Иустиновнаның Евней шәкіртіне деген ұстаздық махаббаты ерекше еді. Парасатты Августа Иустиновнаның ұзақ жылдарғы өмір жолында әлдеқалай кезіккен

панасыз қазақ баласы Евнейді аяуы, оған жаны ашып, айрықша көз қырын салуы, бір жағынан оның алғырлығы мен білімге құштарлығы, зейінділігінен болатын. «Шығысым батыс боп кетті», – деп Абай айтқандайын, Шығыс шығармаларының інжу-маржандарымен көз ашып, көкірегі оянған Евнейді Европа әдебиетіне ынтасын оятқан осы аяулы ұстазы Августа Иустиновна еді. Араға жарты ғасыр салып, академик Е. Букетовтің өзі оқыған мектеп пен ұстазы Августа Иустиновнаның орнын іздеп баруы үлкен жүректі қаламгер-академиктің адамгершілік парасының бір қырын танытқандай.

Е. Букетовтің публицистикалық мұрасын оқыған, оны зерделеген кез келген адам, оның тіліне, жазу машығына сүйсінері сөзсіз. Шоқан туралы қолжазбасын оқып, оған пікір айтқан белгілі сөз зергері Ақселеу Сейдімбектің: «Тіліңізге сүйсіндім», (Сейдімбек, 1998: 37) – деуі тегін айтылмаған, жай сөз болмаса керек.

«Тіл – құрамдық жағынан үнемі жаңарып, толысып отыратын құбылыс. Мұндай толығулар жаңа дәуір ерекшеліктері тудырған тың сөздер, жаңа мағынаға ие болған кейбір ескі сөздердің жаңаруы, шет және орыс тілдері арқылы кірген интернационалдық сөздер, жаңа терминдер түрінде іске асады. Алайда мұндай сөздерді пайдалану ерекше ұқыптылықты керек етеді» (Болғанбаев, 1986: 83).

Бұл пікірді келтіріп отырған себебіміз, Е. Букетов өмір сүрген дәуір Кеңес үкіметінің өсіп-өркендеу уақытымен тұспа тұс келді. Ана тіліміздің өгейлікке ұшырап, орыс тілінің үстемдік алуы, ұлттық өнер мен әдебиетке барынша кері әсерін тигізіп бақты.

Егіз – қатар екі тілде ой мен өнер адамдары туралы толғаныстары, әдебиет пен театр туындыларын талдаған эстетикалық еңбектері, оқу-білім, ғылым тақырыбындағы ағартушылық көзқарастары, тәлім-тәрбие, парасат жөніндегі келелі ой-пікірлерін қамтитын Е. Букетовтің публицистикалық шығармаларындағы тіл мен ой тазалығының сақталуының өзіндік құпиясы бар. Ол құпия кілті қаламгердің екі тілде еркін жазып, екі тілде ойлана алуында жатыр. Әсілі, екі тілде жазатын қаламгер басқаларға қарағанда шығармаларына өте сақтықпен,

жауапкершілікпен қарайтындығы табиғи құбылыс.

Өйткені, мен бұл шығармамды мына тілде жазам деген қаламгер сол жолда ол тілдегі шығармасына барлық ой, сана-сезім, таным-түйсігімен, парасат-білімімен беріле, іздене жазады. Бұл шығармашылық өмірде кездесіп жүрген факт.

Мысалы, Е. Букетовтің «Жас Қаныш» деректі хикаяты орыс тілінде жазылған. Орыс тілді оқырмандардың ойлау жүйесі мен қабылдау танымына лайықты тілмен жазылған бұл шығарма өте тартымды жазылған. Ол туралы кітапқа берген анықтамада: «Шығарма орыс тілді оқырманға арналып жазылғандықтан, автор қазақтың тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, тәлім-тәрбие ерекшеліктеріне кеңірек тоқталып, қызғылықты баяндап отырады», – делінген.

Е. Букетов қаламының су төгілмес жорғалығы мен тіл мен ойының шебер үндесуі, «Жас Қаныш» деректі хикаясында барынша ашылған.

«Дін мұсылманның киелі кітабы – құранның астар бетіне мұқияттап араб әріпімен түсірілген сол күннен бастап, Ғабдұл-ғани аталған сол нәресте де ата-анасы, күллі зәузаты кешкен аттың жалы, түйенің қомында дейтін салқар тіршіліктің кішкентай бір бөлшегіне айналды». Мұндағы зәузаты, аттың жалы, түйенің қомы, салқар тіршілік сөздері сөйлем мағынасына нәр беріп, қазақы ұғымның қасиетін жарқырай көрсетіп тұр. Сондай-ақ бұл күндері қолданыстан шығып ұмыт бола бастаған: «қам кесек», «қыртыс шым», «қайыс әбзел», «қаптың түбі қағылған қара өзек шақ», «Ексімдеп соққан жел», т.б. қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қатысты көптеген сөздерді осы шығармадан кездестіруге болады. Орыс халқы көп қоныстанған солтүстік өңірде туып өскен, балалық шағынан орыс тәрбиесін, білімін алып өскен Евнейдің туған халқының салт-дәстүрін, тілі мен мәдениетін жетік білуі оның өз ұлтына деген шексіз сүйіспеншілігін аңғартады. Е. Букетовтің қай шығармасында болмасын ұлттық рух, ұлттық болмыс қашанда биік тұрады.

Әдебиеттер

1. Букетов Е. Көкейкесті. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 348 б.
2. Бектұров Ж. Ақиқаты осы еді. – Алматы: Жазушы, 2002. – 412 б.
3. Асанұлы Қ. Евней Букетов – публицист. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. – 224 б.
4. Сейдімбек А. Сонар. – Алматы: Жазушы, 1998. – 386 б.
5. Букетов Е. «Сыйлас, сырлас, көмектес» / Социалистік Қазақстан, 1969 ж. 11 қазан.
6. Букетов Е. Алты хат. – Алматы: Жазушы, 1982. – 312 б.
7. Амандосов Т. «Публицистика дәуір үні». // Журналист және өмір, 1992. – 142 б.
8. Букетов Е. «Жас замандас келбеті». // Мәдениет және тұрмыс, 1974. – №1.
9. Болғанбаев Ә. «Тіл және шеберлік» // Өнер алды қызыл тіл, 1986. – 161 б.

References

1. Býketov E. Kókeikesti. – Almaty: Qazaqstan, 2000. – 348 b.
2. Bekturov J. Aqıqaty osy edi. – Almaty: Jazýshy, 2002. – 412 b.
3. Asanuly Q. Evnei Býketov – pýblısıs. – Qaraǵandy: QarMÝ baspasy, 2001. – 224 b.
4. Seidimbek A. Sonar. – Almaty: Jazýshy, 1998. – 386 b.
5. Býketov E. «Syılas, syrlas, kómektes» / Sosialistik Qazaqstan, 1969 j. 11 qazan.
6. Býketov E. Alty hat. – Almaty: Jazýshy, 1982. – 312 b.
7. Amandosov T. «Pýblısısıtıka dáýır úni». // Jýrnalis jáne ómir, 1992. – 142 b.
8. Býketov E. «Jas zamandas kelbeti». // Mádeniet jáne turmys, 1974. – №1.
9. Bolǵanbaev Á. «Til jáne sheberlik» // Óner aldy qyzyl til, 1986. – 161 b.

Асанов К.Д.

Карагандинский государственный университет
им. Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан
e-mail: kamashke_64@inbox.ru

Asanov K.D.

Karaganda Buketov University
Karaganda, Kazakhstan
e-mail: kamashke_64@inbox.ru

ПИСАТЕЛЬСКИЕ ГРАНИ ЕВНЕЯ БУКЕТОВА

В данной статье рассматривается творчество ученого, публициста Е.А. Букетова. В произведениях писателя раскрываются реалии эпохи, в которой жил Букетов, делаются научные суждения, умозаключения. Также на конкретных примерах отражены представления о времени, пространстве, обществе в творчестве писателя. Проанализировано воспитательное значение статей просветительского направления писателя, ученого.

Ключевые слова: Е.А. Букетов, научно-публицистическое произведение, преемственность традиций, национальное сознание, культурное наследие.

THE LITERARY FACETS OF YEVNEY BUKETOV

This article examines the work of the scientist, publicist E.A. Buketov. In the works of the writer, the realities of the era in which Buketov lived are revealed, scientific judgments and conclusions are made. Also, specific examples reflect the ideas of time, space, and society in the writer's work. The educational significance of the articles of the educational direction of the writer, scientist is analyzed.

Keywords: E.A. Buketov, scientific and journalistic works, continuity of traditions, national consciousness, cultural heritage.

Байтанасова Қ.М.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: beka-talgat@mail.ru

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ МӘТІНАРАЛЫҚ ЖҮЙЕ СИПАТЫ

Мәтін ұғымы барша ғылымға ортақ. Ал көркем мәтін жоғарыда аталған қасиеттерді қаламгердің ішкі сезім-күйінің көрінісі, эмоциялық қабылдау жағдайы жөніндегі сипаттар арқылы толығырақ түседі. Мәтіннің мәнін қарастырғанда оның ішкі мазмұны мен құрылымының басым қасиетке ие екені анық байқалады. Мәтін аясында айтылған сөздің құрылымдық және интонациялық жағынан белгілі бір тәртіппен берілуі ойдың да жүйесін көрсетеді. Мәтін – біртұтас құрылым бола отырып, құрылымдық және коммуникативтілігі жағынан көп аспектілі.

Абайдың шығармалары – ұлтқа, жалпы адамзатқа арналған Сөз. Абай поэзиясы мәтіннің сан қырлы ерекшелігін ашып береді. Ақын өлеңдері лирикалық сипатта ғана емес, терең эпикалық қасиетке ие. Абай мәтін ішінен мәтін тудырған. Міне, осы тұрғыда мақалада Абай өлеңдеріндегі мәтінаралық жүйе сипаты жан-жақты сөз болады. Ақынның түрлі тақырыптардағы өлеңдерінен молынан мысал келтіріле отырып, онда келтірілетін мәтіндердің құрылымдық бірліктеріне сипаттама жасалып, мәтіндердің көркем шығармада атқарып тұрған қызметі сараланады және берілу тәсілдері анықталады.

Түйін сөздер: Абай өлеңдері, көркем мәтін, мәтінаралық жүйе, жаратылысқа көзқарас, бейнелер жүйесі, тақырыптық мотивтер, идеялық-бейнелілік мазмұн, авторлық интенциялар.

Әдебиет – көркем шығармашылық түр. Сөз өнерінің болмысы басқа өнер түрлерімен ықпалдаса отырып, олардан ерекшеленеді. Әдебиет сөз өнері болғандықтан онда сөздің барлық қасиеті жан-жақты ашылады. Сөздің қарым-қатынас құралы болумен қатар, эстетикалық, әлеуметтік сипаты да бар. Себебі, әдебиет тұтас мәтін құрылымын орнықтырады. Француз сыншысы Жерар Женетт «Архимәтінге кіріспе» («Введение в архитекст») еңбегінде мәтіннің көнелігі туралы айтады (Женетт, 1999: 78). Архимәтін – танылған және танылмаған мәтіндердің жиынтығы. Бұл ұғымның мәні – мәтіндер арасындағы байланысты айқындау.

Архимәтін поэтиканың негізі ретінде дискурс түрлерін, айтылған тұжырымдар мен ойлардың жүйесін зерттеп, орнықтырады. Егер орыс әдебиеттанушыларының әр кезеңде айтқан пікірлерін шолып қарайтын болсақ, зерттеушілердің бәрі дерлік мәтіннің көп қырлы категория екенін айтады. Мәселен, ғалым Н. Николина: «Мәтін дербес әрекет жүйесінің ерекше ұйымдасқан түрі», – десе (Николина, 1988: 15), зерттеуші В. Бенянин: «Көркем мәтін – ақиқат дүниенің көрінісі. Мұндағы сөз мәтіннің мазмұнын ғана емес, оның ар жағындағы мағынасына да қозғау салады», – деген (Бенянин, 1981: 15). Қарап

отырсақ, мәтіннің көп қырлы функциясы әр кезеңде айқындалып, дәйектеліп отырған. Осы пікірлерді жинақтай келгенде мәтіннің басым белгілері айқындалады. Олар: мазмұндық, қарым-қатыстылық, гносеологиялық белгілер. Бұл арқылы мәтіннің кешенді қасиеті айқындалады. Мәтін ұғымы барша ғылымға ортақ. Ал, көркем мәтін жоғарыда аталған қасиеттерді қаламгердің ішкі сезім-күйінің көрінісі, эмоциялық қабылдау жағдайы жөніндегі сипаттар арқылы толығы түседі. Мәтіннің мәнін қарастырғанда оның ішкі мазмұны мен құрылымының басым қасиетке ие екені анық байқалады. Мәтін аясында айтылған сөздің құрылымдық және интонациялық жағынан белгілі бір тәртіппен берілуі ойдың да жүйесін көрсетеді. Мәтін – автор, кейіпкер, оқырман қатынасын орнықтыратын эстетикалық нысан. Зерттеуші Т. Есембеков: «Көркем әдебиеттің адамдарды, әлеуметтік топтарды, халықтарды байланыстыратын, бір-біріне жақындастыратын қасиеттері, қоғамдық әлеуеті бар екенін ешкім жоққа шығара алмас, өйткені сөз өнері – қоғамдық қарым-қатынастың өте белсенді және беделді түрі», – дейді (Есембеков, 2012: 5).

Абайдың шығармалары – ұлтқа, жалпы адамзатқа арналған Сөз.

Абай поэзиясы мәтіннің сан қырлы ерекшелігін ашып береді. Ақын өлеңдері лирикалық сипатта ғана емес, терең эпикалық қасиетке ие. Суреткердің 1882-1883 жылдар арасында жазған өлеңдерінің бірі – «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі (58 тармақ). Абайдың бұл шығармасының айтатын ойы кең. Алдымен ақын қансонар мен аңшылық жайын тізбелейді. Алғашқы шумақтарында бес қаруын сайлап, қансонарда аң қағуға шыққан аңшыны суреттейді. Одан кейін томағасы сыпырылып, аспанға самғаған қыран құс пен алпыс айлсын жұмсап, қыраннан құтылуға қам жасаған тұлкі, құсының әрекетін бақылап тұрған аңшы, оның тұлкіні алғаннан кейінгі масаттанған қалпы суреттеледі. Өлеңде сурет, динамика мол. Жер мен көк тағысының айқасын шебер суреттей отырып, ақын өлең идеясына тікелей қатысты емес тағы бір көркем бейнелеуге барады:

*Қар – аптақ, тұлкі – қызыл, бүркіт – қара,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға.*

Қара шашын көтеріп екі шынтақ,

О да бүлк-бүлк етпей ме сыйпағанда
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 42).

Абай мәтін ішінен мәтін тудырған. Бүркіт пен тұлкінің айқасын суреттеу арқылы оны үшінші бір бейнені суреттеумен аастастырады. Құсбегілік – адамды ақындық деңгейге жеткізетін өнер. Былай да кемел, келісті суретке одан әрі әсем бейнелеуді үстейді. Абай үшін бұл тек құс салудың қызығы емес. Бұл халқымыздың ерекше салты («жақсы ат пен тату жолдас бір ғанибет, ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға»), аңшылықтың қиын да қызықты өнерін дәріптеуі («бүркітші тау басында, қағушы ойда, томағасын тартқанда бір қырымнан, қыран құс көзі көріп самғағанда»), тұз тағыларының көз алдыңызда өтетін ерекше айқасы («қанат, құйрық суылдап, ысқырады, көктен қыран сорғалап құйылғанда. Жарқ-жұрқ етіп екеуі айқасқанда, жеке батыр шыққандай қан майданға»), аңшылықтың халқымыздың сыйлы өнері екендігі («үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап, жасы үлкені жаныңа байланғанда»), өнеге («көкірегі сезімді, көңілі ойлыға, бәрі де анық тұрмай ма ойланғанда»), аңшылық өнерді қадір тұтқан адам ғана тәуекел ететін ерекшелігін айқындауы («мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын, біле алмассың, құс салып дәм татпаса»). Осындағысымен ақын ойы тереңдей, бедерлене түседі.

Мәтіннің басым қасиеті – оның қарым-қатынас функциясында. Осы сипат көркем мәтіннің барша болмысын ашады. Мәтін – тек қатынас жасаудың қатардағы формасы ғана емес, мұнда сөздің барлық – тура, жасырын, көркем, ишара, ауыстыру, символдау, монолог, диалог тәсілдері ашылады. Сондықтан да мәтінде сөздің тікелей мағынасы ғана емес, астарлы, белгі-сипаттары қоса айқындалады. Жалпы мәтінде ақпараттың жаңа, тарихи, көркем, бейнелі, дербес түрлері жинақталады. Бұл ретте, мәтін – мәдениетті, сөзді сақтаудың, сол арқылы белгілі бір тарихи дәуір бейнесін, әлеуметтік жағдайды, адам сезім-күйі мен психологиясын жеткізудің ерекше құралы.

Сонымен, мәтінге берілген философиялық, лингвистикалық, әдебиеттанушылық анықтамалардың барлығын жинақтағанда мынадай сипаттарды айқындайды:

1) мәтін – жазба түрдегі сөздердің жиынтығы, хабарлама;

2) мәтін – мазмұндық және құрылымдық жағынан аяқталған ұғым;

3) мәтінде автордың көзқарасы, ұстанымы беріледі. Яғни мәтіннің сипаты кең. Абайдың

мәтіндік қуаты берік өлеңдерінің бірі – «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ». Бұл өлең – сурет, бейне. Оқып отырғанда аттың кекілінен бастап, құлағы, мойны кәдімгі сурет салып отырғандай жандана бастайды. Көз алдыңызға бірте-бірте жылқының тұтас тұрқы келеді. Өлең жолдарымен қабат, ойыңызда бейне, сурет те жарысып бой көрсетеді. Ендігі бір ерекшелік – ақын жылқыны сипаттауда тек түліктің өзіне тән ерекшелігін, бейнесін емес, оны өзге, мүлде мағыналық түрде байланысы жоқ зат, бейнелермен, хайуанаттармен бірге сипаттайды. Мысалы:

*Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ* (Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 62).

Осы шумақта құрал (*шоқпар*), шөп (*қамыс*), жануар (*қой, қоян, бөкен*) атаулары кездеседі. Одан кейінгі шумақтарда да *теке, бүркіт, тақтай, шақпақ, шідер, бота* сөздері бар. Абай өлеңінде жылқының бейнесін суреттеп, нағыз шапса жүйрік, мінсе жуас, бөкен желісті атты дәріптейді. Осындай ат міну – дала адамының арманы. М. Әуезов: «Аңшылықтың үміті, қуанышы көп. Ыстық оттай қызулы минуты көп, мағыналы өмір. Аңшылықта кісіні ақын күйіне жеткізетін сезім күйі көп. Аңшы бір минуттың ішінде қуантатын да, жүдететін де сәттерді басынан кешіреді. Соның бәрін айтып жүргендіктен аңшының тілі шешен, қиялы жүйрік. Бүркіттің ұшқанына, түлкінің құтылмақ болған айласына, құсшының ептілігіне арналған талай шешен сөздер бар. Аңшылық өмірінен ілгері-соңғыдан қалған талай қызықты, жанды, сұлу әңгімелер көп», – дейді (Әуезов, 1995: 102). Осы арқылы Абай аттың жай-жапсарын жақсы білетін, атбегілік қасиетін де аңдатады. Өлең бірыңғай портреттік суреттеуден тұрады. Шоқпардай кекілі мен қамыс құлағынан бастап бірте-бірте айқындалып келе жатқан ат кескінінің эстетикалық бояуы келісті-ақ. Әрі жылқы түлігімен қоса, өзге зат, хайуанаттарды елестете алуға мүмкіндік береді.

Көркем мәтінде оның ішкі көркемдік болмысын айқындайтын уақыт пен кеңістікке қатысты мән-мазмұн жинақталады. Мәтіннің бұл ерекшелігі мәтін мазмұны деген ұғымнан да кең жатыр. Мәтінде автордың дүниеге, жаратылысқа көзқарасы, бейнелер жүйесі,

тақырыптық мотивтер, идеялық-бейнелілік мазмұн, авторлық интенциялар (сана бағдары) және бағалаулар тұтас көрінеді. Көркем мәтінге қатысты жаңа ұғымдар мен өзге ғылымдар ықпалдастығы беки түскен сайын, мәтінді талдаудың жаңа түрлері қалыптаса бастайды. Шын мәнінде мәтін тек филологиялық аспектіде ғана емес, өзге ғылымдар тоғысында қарастырылуы шарт. Ақынның өлеңдерін де осы тұрғыдан талдағанымыз жөн. Жоғарыдағы өлеңдерден ақынның этнографиялық танымы, атбегілік сыншылдығы терең танылады. Жылқы малының ерекше бітімін, мінезі мен қасиетін тәптіштей, білгірлікпен суреттеп береді. Ақын дала салтын, төрт түлік малдың жағдайын жақсы танып-білетін кәнігілігімен ерекшеленеді. Құсбегілік өнерді терең таныған болмысы мен атбегілік сипаты қатар көрінеді. Екі өнердің қасиетін нақты пайымдап отыр. Ақын тек әдемі сурет, бейне ғана тудырып отырған жоқ, қос өнердің ерекшелігін, ұлттық болмысын кең насихаттап, өнеге де етеді. Ақынның осындай суреттеу тәсілі барлық өлеңдерінің бітіміне ортақ.

Абай ғылым мен білімге, өнер тақырыбын қозғаған өлеңдерінде тек үгіт-насихат айтпайды, тіпті ол жоққа тән. Абай бұл ұғымдардың мәнін жаңаша, тереңнен бажайлай отырып жеткізеді. Оның себебі де бар. Абайдың қай сөзі де қазақ сахарасы үшін жаңа болды. Сондықтан да ақын айтатын ойларын тереңнен, мән-жайды толық айта отырып жеткізді. Оған «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңін дәлел етуге болады. 14 тармақтан тұратын бұл өлеңде Абай үш түйінді ойды жеткізеді. Олар: *ақын өкініші* («жасымда ғылым бар деп ескермедім, пайдасын көре тұра тексермедім»); *балаларын оқуға беруі* («баламды медресеге біл деп бердім, шен алсын, шекпен кісін деп бермедім»); *өзі туралы* («өзім де басқа шауып, төске өрледім, қазақта қара сөзге дес бермедім»). Абайдың осы ойларын оның мақсатын айқындайды: ол – әрекет, іздену, үлгі болу. Ақын осы өлеңде айтқан ойларын әр кез толықтырып, әр қырынан айқындап отырады. Осы ретте ақынның «ғылым» сөзін көбірек қайталайтынын байқаймыз.

Ғылым – адамның әртүрлі бағыт-бағдаралу үшін жасайтын танымдық әрекеті. Әрі ғылым динамикалы, үнемі ізденісті, бақылауды, ой, таным саралауын қажет етіп отырады. Абай өлеңдерінің мәтіні ақпаратты мол қамтиды әрі

өлеңдерін арнаған адресаттары да кең. Кейде жекелей, кейде топтап, әлеуметтік жағынан жіктеп отырады. Абайдың өлеңдерінің бір парасы жастарға арналады. Олардың ішінен «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба» өлеңдерін атауға болады. Екі өлең арасында идеялық сабақтастық бар. Жалпы ақынның шығармаларының барлығында адамдық, әділеттік пен имандылық деген ұғымдар алға шығады. Абай жастарға білім мен ғылымның ғана пайдасын айтып отырған жоқ. Ақынның ұғымынша ілім-ғылым жастарды ең бастысы адам болуға, ізгілікті, ұнамды мінезі бар азамат болуға жетелеуі тиіс. Ендеше, білімге, оқуға ұмтылу – адам болуға ұмтылу деген сөз. Оны Абай тереңдей, жан-жақты, қоғамның әділетті-әділетсіз тұстарын айта отырып, жеткізеді. Сөйтіп, оқудың пайдасы адамға, оның ұнамды қасиеттерін жетілдіруге арналуы керек. Бұдан Абайдың «толық адам» болу тұжырымы айқындалады. Ендеше, жастар енді жетіліп келе жатқанда ортасының жағымсыз құбылыстарына бой ұрып кетпей тұрып, оқып-тоқудың пайдасын ұғынғаны жөн. Жастарға арналғаннан кейін де ақынның қайталап, ескертіп айтатын тұстары мол:

Ынсапсызға не керек,

Істің ақ пен қарасы?

Иждиһатсыз, михнатсыз,

Табылмас ғылым сарасы (Құнанбайұлы, 2005.

Т.1: 58).

Ақын жақсы мен жаманды тең ұстай отырып, тыңдаушысының көкірек көзін ашуға ұмтылады, өзінің де бұлайша сөз арнауының себебін түсіндіріп кетеді: «Айтыңызшы, болсаңыз. Здравомыслящий, ақыл айтпай ма ағасы?». Ақын көп жайттарды анық-танық ұғындыруға тырысады. Тіпті оқуға бет бұрған күннің өзінде не жақсы, не жаман екенін тәптіштей кетеді («Пайда ойлама, ар ойла. Талап қыл артық білуге. Артық ғылым кітапта»). Одан әрі оқып, білім алғаннан кейінгі кезеңді де ұқтырады: («Военный қызмет іздеме, оқалы киім киюге. Қызмет қылма оязға»). Одан кейін үшінші ой – әрі қарай не істеу керектігін ғибраттайды: «Алыс та болса іздеп тап, кореннойға кіруге», «Адал тұрып, адал жүр», «Өз бетіңмен тәуекел, занимайся прямотой», «Жеңіл көрме, бек керек». Ақынның осы ойының жалғасы «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде әрі қарай өрістейді. Енді мұнда ақын ғылым сөзінің мәнін терең ашып, нақтылайды.

Ғылым дайын нәрсені оқып-тоқу ғана емес, ғылым адамның жан-жақты кемелділігін қалыптастырады. Оның жолында жақсы мен жаманды ажырата білу керек. Ақын бұл тұста бес асыл іс пен бес дұшпанды санамалайды. Алайда, ақын ойының тереңінде жалпы ұстанымының тірегі көрінеді. Ол – *адам болу*. Ғылымға жету үшін, алдымен адамдықтың сатысына, кемеліне жету керек. Тағы да ақын адам мінезі, болмысы туралы ой өрбітеді. Көптің қамын ойлап, көпке пайданды тигіз, не үйренсең де тереңдеп үңіл, көкірегіңе түй, ол үшін оған кесел келтіріп, бөгет жасайтын нәрселерден аулақ бол дейді. Ақын көп ойды шыңыраудан қозғап, философиялық астарына үңіледі. Өзі танып, жөн деп тапқандарын көпке, тыңдаушысына ұсынады. Абайда «ұзақ ой» бар. 7-8 буынды өлеңді тек тез оқып шыға алмайсыз. Оның себебі Абай өлеңдерінің кең мазмұны мен ішкі сабақтас, желілес ойлардың тізбегінде.

Абай өлеңдері ойды қозғап, оның тереңіне бойлаған сайын басқа ой, түйін есіңізге түсіп отырады. Әдебиет теориясындағы реминисценция тәсілі – еске алу дегенді білдіретін адамның ес жүйесіне тән сипат. Адам әрқашан өзіне керекті дүниені еске алып, санасында жаңғыртып отырады. Абай өлеңдері нақты мәселені қозғай отырып, соның өзін әрі қарай ең қажетті, өзекті мәселелермен ұштастырады. Ғылымға талап, еңбек, терең ой ғана керек емес, сонымен бірге қанағат пен рақым да керек. Неге? Соңғы екеуі ғылымсыз да адамның керекті қасиеті емес пе? Ақын бұл жерде ғылымды тура мағынасында қолданып, тек жалаң ғылымды айтып қана қойса, ол ортасына ұғымсыз болар еді. Сондықтан ғылым меңгерген адамның шешетін мәселелермен бетпе-бет келіп, таңдауға түсіп, керексізімен күресетін кезеңі де болатындығын ескертіп отыр. Сол себептен де ғылым айналадағы жағымды-жағымсыз құбылыстардың бәріне де тиесілі.

Ғылым сөзінің негізі – адам болу. Ендеше, бойыңа жиған, терген дүниені ақылмен, ынсаппен басқара білу шарт. Білімді болу адамдық мінезді де орнықтырады. Яғни талап, еңбек, терең оймен қоса, адамға қанағат пен рақым да керек. Бұлар адам баласының мінезін түзу арнаға бұрып, айналасына мейіріммен, жауапкершілікпен, рақымшылықпен қарауға бағыттайды. Ақынның осы ойы отыз екінші қара

сөзінде жалғасатыны белгілі: «Әуелі – білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил болады. Сол рахат білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігеніңді, көргеніңді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып аласың» (Құнанбайұлы, 2005. Т.2: 117). Бұл – ақын шығармаларының ортақ жүйесі, түйіні.

Ақынның қай тақырыптағы өлеңдерін оқып, салыстырсақ, әлеуетті ойларының тізбегі көрінеді. Абай адамның саналы тіршілігіне қажетті жайттардың бәрін көріп, ой елегіне салып, өлеңге қосқан. Суреткердің өлеңдері қазақ халқының тіршілігін, әдет-ғұрпын, мінез-қалыбын тұтас көрсетеді. Бұл тұтастық тақырып жағынан топтасқан өлеңдерінде ғана емес, бір ғана өлеңінен де көрінеді. «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде осы ұғымның мәнін барынша жіктеп, қазаққа, қоғамға қатысты жайттармен сабақтастырып ашады. Ғылым меңгеру – ол адам баласының адамшылық қалпы, ұнамды мінезі, талабы мен терең ойы, қанағат пен рақымы. Осы асыл істермен бірге келген ғылым ғана адам баласының көкірегіндегі көзді ашады. Ал, шала оқуға салғырттық, еріншектік, өсек пен өтірік араласса ол - кесел. Абай ортасын өлеңі арқылы оятты, себебі ақын өлеңі тұтас қоғамды, әлеуметтік хал-ахуалды көрсетуге арналды. Абай өлеңдері қоғамының айнасы болды.

Әдеби туынды қоғам өмірін, құбылысын көркем түрде бейнелейді. Бұл ретте, автордың субъектілі қабылдауы, ой қорытуы түрліше болады. Абай өлеңдерінің мәні терең. Ол тереңдікті мәтіннің өзімен қабат, ишара, меңзеуінен де аңғарып отырсыз. Ақын өлеңдеріндегі айтылатын ой созылық. Мәселен, «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінің осы тармағында адамның үш түрлі көңіл-күйінен хабар беріп, айтайын деген ойының негізгі түйінін бастапқы тармақта-ақ аңғартып қояды. Адамның үш түрлі күйін, үш түрлі ахуалын көрсеткен өлең мағынасы кең жатыр. Осы кең ойды айтып алғаннан кейін әрі қарай тарата түседі:

*Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың – ашыған у, ойың кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп, болады ермек*
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 46).

Абай қартайған адамның көңіл ауанын жете ашады. Бұл шақта қайғыға түскен адамның ашуы – у, ой – кермек болмасқа не шара? Мұның ар жағы – жалғыздық, оқшау күй. Сөзіңді тыңдап, түсінетін адам жоқ. Өлеңді әрі қарай оқи бастасақ, Абай тек қарттықты ғана айтпағанына көзіміз жетеді.

Келесі шумақтың бірінші тармағы тағы да тереңге тартады: «Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек». Ақын адамның үш кезеңін бір кеңістікте (тармақта) көрсетіп тұр: адам туады, қартаяды, өледі. Ендеше, ақын тұтас өмір туралы ой қозғайды. Осы өмірге келіп, жасап, қартайған шаққа жетіп, о дүниелік болғанға шейін адам қандай өмір сүреді, неге жетіп, нені қадір тұтады, өмірінің мәні неде? Одан әрі ақын адамның болмысын жіктеп, таразылайды. Сол арқылы қоғамды танытады. Ақын мұнда да *ақыл, еңбек, надан, ермек* сөздерін ауызға алады. Ақын өзімен-өзі мұңдасып, адамзат тіршілігінің мәніне бойлайды. Айналасына сын көзімен қараған ақын не ақсақалдың, не әкенің, не білімдінің сөзін құлаққа ілмегендерге күйінеді. Ақын дақпырт үшін елді билеп, жұртты меңгермек болып жүргендерді сынайды. Сөйтіп, өзіне сөз келтіріп, қор болып қалатындарға ыза болады. Заманының көлеңкелі тұстарын шолған ақын ақсақалдық сөз айтады.

Абайдың келесі «Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман» өлеңі алдыңғы өлеңдегі ойды сабақтайды, енді ақын айналасындағы құбылыстардың сипатын ашып береді. Әркімнің жасап жатқан әрекетінің оң-терісін саралап, нақтылайды. Ендігі Абайдың сөзінде түйін, тұжырым көп. Әр сатыдағы қоғам мүшелерінің әрекетін түстеп-түгендеп, баға береді. Мысқыл мол, ащы әжуа да, ыза да бар. Сөйтіп қысқа күнде қырық құбылған заман мен адамды беттестіреді. Ақын өлеңдерінің алғашқы тармағы адамның әр түрлі күйге түскен сәтін береді. Қарттыққа аяқ басқан адам жан-жағын түгендеп, саралайтынын жеткізеді. Ақын заманының жақсы-жаманына кезекпен баға береді: *жас бала, бай, би мен болыс, жарлы, дос, үлкен-кіші, алыс-жақынның* бәрін тізбелеп, ұнамсыз жайттарды айтып, түңіледі.

Абай өлеңіндегі идеялық сабақтастық «Қалың елім, қазағым, қайран жұртымда» әрі қарай өрістейді. Ендігі Абайдың сөзі бірқалыпты мұңды күйге ауысқан. Мұнда ақыл айту, зейіні бар адамға ұнамды сипатқа, мінезге жетудің амалын тізбелеуі айқын. Абайдың қазақ қоғамын әбден танып-біліп, қайшылықты құбылыстарын жете ұғып, содан шығарған түйіні іспетті.

Ақын қоғамның келбетін дәл таныған. Бұл тек лирикалық өлең ғана емес, бұл Абайдың терең ойы, әр өлеңіндегі идеяның жинақталуы, шығарған қорытындысы. Осы өлеңді оқи отырып, өзіңіз де қоғамның бейнесін, ішкі құбылыстарын дәл танысыз. Өлең мәтінінде ақын *жақсы, жаман, сөз, көрсекызар, түзелу, бірлік, береке, пейіл, мал, күндестік, шырқының бұзылуы, көңіл, мінез, күлкі* сөздерін айтады. Бұл Абайдың басқа тақырыптағы өлеңдерінде де молынан ұшырасады. Мәселен, осы үш өлеңіндегі сөз ұғымын алсақ, «сөзді ұғарлық», «бұл сөзден ертегіні тез үйренбек», «рас сөздің кім білер қасиетін», «сөзінен сырдаң тарту», «сөз келтіру», «айтқан сөзі құрысын, шыққан үні», «ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді». Бір ғана жалқы «сөз» ұғымын Абай әртүрлі мағынада, көптік мәнде жұмсаған. Осыдан түйетініміз – ауыздан шығатын сөздің заман, қоғам, ондағы мінез-әрекетті, болмысты тұтас сипаттайтын деңгейге жетуі. Мәселен, «Рас сөздің кім білер қасиетін» тармағы *жақсы менен жаманды айырмау, ойдың кермек татуы, құр қылжаңмен күн өткізу, ақылды құлаққа ілмеу, шынға сенбей, жоққа сену, аузымен орақ ору, ағайынның жоқ нәрсеге бұртыңдауы* секілді сипаттарды айқындап тұр. Бұл әрі қарай жалпы қоғам келбетін, адам болмысын ашады.

Абай өлеңдері мәтіндік тұрғыда тұтастықты білдіреді дедік. Ақын қолданған жеке-дара тіркестердің өзінде бүтін ой жатыр. Мәселен, «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» өлеңінде ақын өзі қолданған сөздің ассоциациясын түрлендіре түседі. Мәселен, алғашқы шумақта:

*Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда.*

*Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда,*
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 50) – дегенінде Абайдың өзінің көрген, көз алдынан өткерген құбылыстарынан терең ой түйін байқаймыз. Айналасындағы жағымды-жағымсыз

көріністерді ой сарабына салып отырған ақынның болмысы байқалады. Бұл жеке бір адамның көңілі қалған дұрдараз мінезі емес, қоғамға айтылған, қоғамға берілген баға. Абай бұл шумақта алдымен өлеңнің негізгі идеясын (кіріспе) аңғартып алады да, сосын барып тәптіштей тарата бастайды. Кімнен көңілі қалды, дос кім, дұшпан қайсы? Бір ерекшелігі Абай қоғамның бір ғана өзіне ұнамды жағын ғана дәріптемейді. Ақын үнемі қарама-қарсы құбылыстарды қатар алып, шендестіріп береді. Бұл Абайдың ұстаздық қалпы, қазақ даласына енгізген жаңашылдық сипаты. Не айтса да жеткізе айтып, айналасындағыларға ұғындырып отырады. Бұл сипат Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңіне де тән. Өлеңнің мәні терең, айтар ойы қат-қабат. Мұнда заманның толық панорамасы бар. Бұл тек дидактика, ақыл айту емес. Мұнда мағынасы терең дүниелер мол.

Өлеңнің тыңдаушысы – жастар, жігіттер (бозбала). Мұнда да өзінің көптеген шығармаларында қолданатын «*арзан*», «*талаптылық*», «*өнер*», «*мінез*», «*пысық*», «*пайда*», «*еңбек*», «*бір ауыз сөз*», «*нәпсі*», «*ақыл*», «*ес*» сөздері кездеседі. Абай оқу-білімге арнаған өлеңдерінде бұлар белгілі бір контексте қолданса, аталмыш өлеңде аталған ұғымдардың мәнін кеңейте түскен. Бұл жалпы өмірдің мәні, азаматтық парыз, қоғамға пайдалы болу, отбасы құндылығы, құрбы-достармен қарым-қатынас, адамшылық, жалпы өмір туралы. Неге Абай өлеңді жігіттерге арнаған? Ақын өлеңнің соңғы шумағында «Қазақтың қайсысының бар санасы» дейді. Ақын адамның талабы мен санасы туралы баса айтып, жақсыға жас кезінен үйір болу керектігін көп айтты. Сондықтан кемді күн, қызық дәурені енді басталған жастарға ақыл айтып, ендігі заманның беталысын айқындайтын топқа сенім білдіреді. Осы бағыттағы өлеңдерінің тағы бірі – «Интернатта оқып жүр». Мұндағы Абайдың сөз арнағаны сол тұстағы білім алып жүрген жасөспірімдер. Ақынның бұларды оқшаулап алып сөз арнауындағы мақсаты айқын, ол – қолдың саласындай көк өрім жастарға түзу жол нұсқау, оң мен солын ажыратуға күш салу. Мұнда да ақын жиі қолданғаны – «*ынсапсыз*», «*ғылым*», «*ой*», «*сана*», «*ақыл*», «*пайда*», «*ар*», «*ерінбеу*», «*бос мақтанға салынбау*», «*адал жүріп, адал тұру*». Абай – тек ақын ғана емес, терең философ. Абай танымында адам тіршілігіне

қатысты мәселелер дербес ұғымдар ретінде терең ашылды. Өзінің өлеңдерінде жекелеген сөздердің философиялық, танымдық мәнін ашқан Абай қай өлеңінде қайталап қолданса да, сол контекстегі мәні түрленіп отырады. Ақынның бұл поэтикалық тәсілін А. Байтұрсыновтың сөзімен түйіндеуге болады: «Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде сөзі толық түсінікті болу үшін дерексіз заттарды деректі затша, бернесіз заттарды бернелі затша сипаттайды, жансыз затты жанды затша ғамалдайды. Осы сияқты өң берілген сөздер көрнекті тіл делінеді» (Байтұрсынов, 2003: 23).

Жаратылыстың, табиғаттың бейнесі барша өнер түрлерінде бейнеленеді. Оның себебі, адамзаттың қоршаған ортамен, табиғатпен егіздесуінен туындап жатыр. Адамзатқа, шығармашылық иесіне ең жақыны – табиғат. Ол адам баласының екінші бір сыңары секілді. Адам тіршілігінің көп ретте табиғатқа ұқсап жатуы да осыны білдіреді. Абайдың өлеңдерінде де табиғаттың, әр маусымның, тәуліктің де өлеңге айналатыны кездеседі. Абайдың қазақ сахарасының тіршілігін жақсы біліп, әрбір маусымның мезетін тап басуы, оны адамның, әлеуметтің тіршілігімен орайластыруы өзінше бір көркем әлем. Негізі, ақынның табиғаттың, жаратылыстың құбылысына назар салуы тек табиғат жырларынан ғана байқалмайды. Абайдың кез келген өлеңінде табиғаттың бір бөлшегі суреттеліп отырады. Мұның себебі Абайдың ұлттық танымында жатыр. Қазақ халқының қабылдауы, көркемдік ойы мен елестетуі терең. Ақын өзінің дербес ойын бере отырып, ұлттың, халықтың танымын әйгілейді.

Абайдың «Жаз» өлеңінде маусымның тамылжыған, оянып, көркейген суреті жайлауға қонып жатқан ауылдың тіршілігімен табиғи орайласқан. Өлеңнің әрбір тармағында жаз суреті мен ауылдың әбігері, қозғалысы жарысып отырады. Алғашқы 15 тармағында айналадағы жаратылыстың әрекет-қозғалысы суреттеледі. Мұнда көкорай шалғын бәйшешек ұзарған, өзен күркіреп ағып жатыр, ат, айғырлар, биелер бүйірі шығып, тойынған, құлын-тай айнала шауып жүр, үйрек-қаздар жоғары-төмен ұшып жүр. Осы жаратылыстың

әрбір құбылысы маусымға сай өзінің қалыпты тіршілігіне көшкен. Бұлардың әрқайсысының дағдылы тірлігінен ақын жаратылыстың әсем суретін тапқан. Одан кейінгі тармақтар адамның, ауылдың тіршілігіне арналған. Оны тізбелей кетсек: *қыз-келіншектер бұрала басып, әзілдесіп, үй тігуде, мал ішінен келген байдың көңілі жайланған, жасы үлкендер бір бөлек кеңес құруда, қарны ашқан жас бала шешесін жағалап, ет әпер деп қыңқылдайды, кілем үстінде салтанаты жарасқан байлар бас шұлғып, әңгімеге кіріскен, малды қайыр деп дауыстаған ақсақал, қымыз ішкісі келіп жалпылдап, жарамсақтанған жалшылар, асау мініп, теңселген жылқышылар, мылтық атып, құс салудың қызығына түскен бозбалалар* – бәрі ауылдың кәдімгі көзге қанық суреті. Осылардың бәрі дамылсыз қозғалысқа түсіп, жанданған шілде айымен үндескен. Абай бұл өлеңінде табиғаттың суретінен гөрі, адамдардың сахара тіршілігін көбірек көрсеткен. Мұнда табиғат суреті емес, ауылдың жазғы тұрмыс-тіршілігі басым беріледі. Ал табиғатқа қатысты көкорай шалғын бәйшешек, күркіреп жатқан өзеннің өзі осы ауылдың тіршілігіне байланысты алынған. Яғни, Абай өлеңдерін тек табиғат лирикасы деуге келмейді. Абай табиғаттың нақты маусымдық суретіне сахараның тұрмыс-тіршілігін көрсету үшін барады. Мұны басқа да табиғат лирикасынан көруге болады.

Пейзаж – көркем бейнелеудегі ең жиі қолданатын суреттеу. Пейзаж қандай да бір кеңістіктің, көбінесе жаратылыс суретінің бейнеленуі. Лирика жанрында пейзаж экспрессивті мәнде көбірек жұмсалады. Мұнда негізінен айқындау, метафора, кейіптеу, психологиялық егіздеу тағы басқа көркемдегіш құралдар пайдаланылады. Лирикада пейзаждың берілуімен қабат, табиғат көрінісінің адамға (оқырманға) тигізетін эмоциясының да мәні ерекше. Көркем мәтінді талдаудың көптеген тәсілдері бар. Мәтінге құрылымдық талдау жасау арқылы оның біртұтастығына қол жеткізуге болады. Тіл – әдебиеттің материалы. Ол суреткердің көркемдік әрлеуінен бұрын-ақ, әлеуметтік тұрғыдан белсенді категория. Яғни, ақын айналасындағы кәдімгі көріністі, жалпақ жұрттың араласып жүрген әрекетін көркем сөзге, суреттеуге айналдырған.

Абайдың «Жазғытұры» өлеңінде табиғаттың суреті мейілінше аз. Оның орнына көктемге салымғы елдің тіршілігі, төрт түлік

малмен бірге қарбаласқан шаруаның жайы, кәрі-жастың күннің шуағын іздеп, далаға шығуы – бәрі жарасымды суреттеледі. Абайдың дала құбылысын жақсы білетіні соншалық, табиғаттың құбылыстарының бәрін адамға тән тірлікке телиді. Мәселен, *«ата-анадай елжірер күннің көзі», «гүл мен ағаш майысып қарағанда», «анамыздай жер иіп емізгенде, бейне әкеңдей үстіңе аспан төнер», «жыршы құстар әуеде өлең айтып», «күн жоқта кісімінер жұлдыз бен ай», «күн – күйеу, жер – қалыңдық», «ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп, жан-жануар қуанар тойға еліріп»*. Бұл маусымда адам мен жаратылыстың құбылыс, әрекеті тіпті етене болып кетеді. Себебі, дала шуаққа бөленіп, жылынған сайын, шаруаның жағдайы да түзеле бермек. Яғни, ойдағы-қырдағы елдер араласып, шаруадан мойны босаған жастар да бір-бірімен қуана қауышып, мал төлдеп, диханшылар жер жыртып, егін салып, жаздың құлпырған табиғатына әдемі киінген қыз-келіншектер көрік бере түседі. Осының бәрі көңілді өсіріп, адамды жайландырады. Жер тойынып, толысып, адамның пейілі де кеңі түседі. Өлең жазғы ауыл тіршілігін молынан – барлық суретімен, қарбалас, әрекетімен толық алдыңызға жайып салады. Ақынның көңілі де өсіп, құлпырған табиғатты мейірлене жырлайды. Әрбір құбылыс, әрекеттің өз мән-маңызы бар. Бұл да елдің шаруа қамын жейтін кезі. Өлеңде даланың жазғы тірлігі ашылады. Маусымның өзіне тән бояуы, эстетикасы көрінеді. Жаз бен жазғытұрымдағы ауылдың қарбалас шаруасы да көп, әрекет, динамика да мол. Ал, «Күз» бен «Қыс» өлеңдерінде бояу, әрекет солғын тартқан. Күздің бояуы да аз, сұр, сұрғылт, дымқыл. Айналаның бәрі көңілсіз, қарбалас та азайған. Енді алдағы ауыр, қытымыр қысқа дайындық жасау қажет. Одан бұрын күздің суығы, жабырқаңқы тірлігі белең алған. Ендігі сурет: *сұр бұлт, дымқыл тұман, жапырағынан айырылған ағаш, жыртық үй, жылы жаққа бет алған қаз бен тырна, құржаң қаққан кемпір-шал, бүрсеңдеген бала, тозған күзеу, оты қайтқан жер*. Күздің табиғатымен қоса, елдің жайы, әсіресе, шаруаның жағдайы дәл суреттеледі.

Абай қазақ даласының әлеуметтік өмірін, кәсібін, тұрмыс-салтын тұтас береді. Күздің бұлыңғыр, суық, суретін адами құбылыстармен астаыру арқылы бұл өлеңде де Абайдың дағдылы көркем машығы танылады. Мәселен, «Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,

жапырағынан айырылған ағаш қурай» деп, көркі қашқан күзгі ағашты қайыршы шал-кемпірге теңейді. Осы суреттен кейін оты қайтып, тозған күзеуде отырған қарашаның халін береді. Жыртылған үйді жамаған жас әйелдер, сорпа-сүйек тимеген соң, алысқа кетіп, тышқан аулауға көшкен ит, от жағылмаған үй. Бұл күздің табиғаты ғана емес, күзгі елдің ахуалы. «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңінде бұл көңілсіз сурет тереңдей береді. Тозған күзеуден әлі де кетпей, ерте барсам жерімді жеп қоям деп сақсынып отырған бай, күздегі жыртылған үйді жамаған әйелдер, енді үзбей жағатын отыны жоқ суық үйде бүрісіп шекпен тігіп отыр. Үйде бүрсеңдеп отырған шал-кемпір мен жас бала. Осыдан кейін өлеңнің төртінші шумағынан бастап, кәрі қойды сойып алып, маздатып от жағып жылы үйде отырған байды көрсетеді: *ол қар жауса да, тоңбайды, үйі жылы, қабаттап киіз оралған*. Осы тұста ақын жалпы суреттеуден нақтылыққа ойысады. Еріккен байдың баласын жалшының баласы жасын сорғалатып жүріп ойнатуға мәжбүр. Ол аздай байдың жылы үйіне кіре алмай, аз-маз ет тие ме деп, күн жақты ықтап отырады. Ал, бай баласын сыртқа жібермей, асыңды үйде отырып іш деп жекиді. Ақын құты қашып, кедейліктің зардабын тартып отырғандарға жаны ашып, «байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ, аңдыстырған екеуін құдайым-ай» деп налиды. Одан соң «жас бала, кемпір-шалын тентіретпей, бір қыс сақта, тас болмай сен де о құрлы» деп тілейді. Абайдың табиғат туралы жазылған лирикасында тұтасқан эпикалық сурет мол. Қазақтың, сахараның жылдың төрт мезгіліндегі күйін тап басады. Шағын лирика емес, ұзақ эпикалық жанрдың сипаты танылып тұр. Абай өлеңдеріндегі кең сипатты көрініс табиғат лирикасында айқындала түседі.

Ғалым М. Базарбаев: «Абайдың реалистік суреттемелері ерекше, бұрынғы поэзияда тап мұндай сипатта кездесе бермейді. Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға», «Аттың сыны», «Қыс» өлеңдері өмірдің реалдық қалпын беруге бұрын жеткен батыс және орыс әдебиеті шығармаларынан ешбір кем емес. Бұл табиғаттың, не өмір құбылысының сыртын емес сырын, бояуын емес сынын табушылық, соған үңілушілік, мұндай реализм Абай шығармаларының өзекті өзгешелігі» (Базарбаев, 2009: 78), – дейді. Ақынның «Қыс» өлеңінде тақырып, идея кеңдігі көрінеді.

Өлеңде ақын алдымен қазақ сахарасындағы дала қысының ызғарлы, ызбарлы кейпін ашады. Бұл суреттеулердің өзі өзгеше. Себебі, алдында айтқанымыздай мұнда қыс мезгілі тек табиғаттың суреті арқылы ғана берілмейді. Қыс мезеті де ақынның дүниетанымындағы ерекше көркемдік қабылдауды айқындайды. Абайдың ұлттық танымы – қыстың бейнесін кейіптендіру арқылы беруінде. Егер бұл өлең әдеттегі табиғаттың маусымдық көрінісі ғана болатын болса, оқырманның көркемдік қабылдауы тереңдей алмас еді. Ақын қысты «*ақ киімді, денелі, ақ сақалды, үсті-басы ақ қырау, түсі суық*» қартқа теңейді. Сондығымен-ақ адамның қабылдауындағы қыстың бейнесі ажарланып, жанданып шыға келеді. Лириканы емес, суреттеу, баяндау сипатындағы көркем дүниені оқығандай боласыз. Кәрі құда – қыстың салған әлегі алдымен мал баққан шаруа адамына тимей ме? Сахара тіршілігі, дала заңының қатал көрінісі, жылқыны қорыған қасқыр, аязбен, ит-құспен арпалысқан малшының әрекеті көз алдыңызда өтіп жатады. Енді ақын сол малшыларға қарата сөйлеп, малды қасқырдан қорып, сақтаңдар, қысқа, қыспен бірге келген ит-құсқа жем етпеңдер дейді. Сөйтіп, кәсіпті ерінбей меңгеруге, қайрат етіп, амал жасауға кеңес береді. Абайдың бұл гибраты оқу, білім мен ғылым, еңбекке де қатысты айтылғаны мәлім. Яғни, ақын адам жасайтын қарекеттің бәрі *адал еңбек, қайрат пен ақыл, талап пен ой* арқылы жүзеге асатынын нақтылайды. Енді қыс мезгілінің көрінісін ақын тек табиғатты ғана емес, ауылдың, мал баққан адамдардың бейнетті, қайратты әрекетін баса көрсетеді.

Табиғаттың өзі адам болмысының екінші бір көрінісі іспетті, кейде табиғат пен адам қосамжарланып та айтылады. Ең алдымен, Абайдың табиғат лирикасы адам мен жаратылыс арасын жақындастырады. Табиғат алыстағы бейне, сурет, кескін түрінде емес, адамға, оның ортасына жақындай түседі. Ақын қалыпты қазақ сахарасының тірлігін, ондағы маусым сайын орындалып отыратын әрекеттің мән-маңызын жаратылыстың тұрақты құбылыстарының деңгейіне көтерген. Яғни, даланы мекен еткен ел әр маусымға дайындық жасап, шаруашылығын, тіршілігін реттеп отырады. Ол табиғаттың маусымдық өзгерісімен байланысты. Адам баласы осы кезде табиғаттың райына, құбылысына бағынып, қам жасайды. Сөйтіп, табиғатпен үндесіп, оның

әрбір құбылысы айқын, ұғымды бола түседі. Абай осы жаратылыстың ерекшелігін тап басады, оны өз ортасының әрекетімен қабат алады. Оқырман да ақын өлеңі арқылы кәдімгі дала тіршілігін, хал-ахуалын танып, түсіне түседі. Мәтін ұғымды болған сайын, оның көп қабаттары ашыла түспек. Ақын өлеңдері де осындай. Сіз оқыған дүниеніздің тек табиғат суреті ғана емес екенін байқайсыз. Оның ар жағындағы халықтың дәстүр-салтын, танымын танысыз. Мәселен, «Қыс» өлеңінде Абай қысты, аязды, малшы мен итті (қасқыр) алдыға шығарады. Сол арқылы *әлек салған кәрі құда, бет қарауға шыдатпаған аяз, малды күзетуге қайрат жұмсайтын малшы мен аязбен бірге бой көрсеткен ит-құс* осы өлеңтегі басты идеяны көтеріп тұр. Яғни қыстың суреті емес, осы мезеттегі ауылдың, еңбекші шаруаның мал-жаны ақынға қымбатырақ. Лирикалық толғаныстың субъектісі әрине, қандай да бір көңіл-күймен, оның динамикасымен кірігеді. Автордың ішкі ойы, жасаған түйіні де айқын: шағын өлеңнің кеңістігі үлкен қоғамдық, әлеуметтік маңызды мәселелерді біріктіріп тұр.

Лирикалық шығармада ақынның ұлттық мінезін танытатын ерекшелік бірден аңғарылады. Ол – ақын ойының ұқсас құбылыстармен егіздесе берілуі. Параллелизм ұғымы поэтика принциптері бойынша үнемі қарастырылып келді. Оның диалектикалық табиғаты туралы А.Н. Веселовский: «Мұнда адам өмірі табиғатпен теңдестірілмейді, тек ұқсас әрекеттері арқылы салыстырылады», – деген (Веселовский, 1989: 102). Параллелизм – толық емес қайталау. «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңінде ақын бай мен кедейдің жағдайын алма-кезек көрсетеді. Мәселен:

*Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда о да азынап*
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 77).

*Қар жауса да тоңбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы*
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 77).

Екі шумақта екі түрлі сурет, күй бар. Егер прозалық шығарма болса бұл әлденеше бетті алатын көлемге ие болар еді. Ақын лириканың ретті шумақтары арқылы-ақ кең сурет, эпикалық толымды ойды ұсынады. Қоғамдық-

әлеуметтік жағдайдың теңсіздігі, шаруа адамының ауыр тұрмысы мен қытымыр байдың жағдайы кең ойға арқау болады. Қарама-қайшылықты, тартысты сурет, драматизм бар. «Күз», «Қыс», «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңдеріндегі табиғат құбылыстары шектеулі баяу өтіп жатқан қозғалыс түрінде берілген. Ақын өлеңінде тағы да параллельді қолданады:

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең,

Көңілсіз қара суық қырда жүрсең.

Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,

Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 77).

Алдыңғы екі тармақ пен 3-4 тармақ параллель алынған. Сол сияқты «Жазғытұры» өлеңінде:

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,

Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.

Шаруа қуған жастардың мойны босап,

Сыбырласып, сырласып, мауқын басып
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 120), – тармағы мен:

Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу,

Көбелекпен, құспенен сай да ду-ду.

Гүл мен ағаш майысып қарағанда,

Сыбдыр қағып, бұраңдап ағады су
(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 120)

шумақтары егіздесіп тұр. Табиғат пен адамдар арасындағы эмоционалдық жарасымдылық (гармония) сақталған. Ел, көпшілік шатшадыман қуанышқа кенелсе, табиғат та түрленіп, қозғалысқа түскен. Осы орайда академик З. Ахметовтің: «Абайдың табиғат лирикасы үлгісіндегі өлеңдерінде ақынның ой-сезімі, жан дүниесі де терең ашылған. Ол өзінің шығармаларында жыл маусымдарын: қысты, күзді, көктем мен жазды қайталанбас, соны бояулармен бейнелеп береді. Туған ел табиғатын сипаттауда оның суреткерлік шеберлігі айқын аңғарылады. Абай пейзажды адамның тұрмыс кешетін табиғи ортасы, мекен-жайы ретінде ала отырып, әлеуметтік өмірмен, қазақ халқының көшпелі тұрмысымен тығыз байланыстыра көрсетеді», – деуін еске алайық (Ахметов, 2005: 22).

Мәтін – автор мен қабылдаушының арасын жалғастырушы ғана емес, сонымен бірге екі жақтың ой-пікірінің, сана-сезімінің тоғысатын, араласатын нысаны. Мәтіннің диалогтік қасиеті қабылдау процесіне ұласқанда, жетіле, кеңейе, дами келе көпүнділікке (полилогқа) айналады. Мәтінді ұғыну, түсіну арқылы әр кезеңнің,

мәдениеттің, этностың, жеке тұлғалардың түрлі ой-пікірі, түсінігі жарыққа шығып, мәтіннің көпмағыналылығын тудырады. Әдебиеттің ұлттық сипаты мәтін пайда болған ортаның тіліне, мәдениетіне байланысты екендігі белгілі.

Мәтін – автор үшін ой-сезімін жеткізу пішіні де, тыңдаушы үшін танымдық және тәрбиелік, эстетикалық маңызы бар нысан. Көркем мәтін – күрделі жүйе. Мәтіннің бұл күрделілігі оның жанрлық түрінен де, идеялық мазмұнынан да көрінеді. Яғни мәтіннің көркемдік жүйесі әртүрлі түсіндіріледі. Әдеби туындының тұтас әрі күрделі эстетикалық бүтіндік екендігі әр кезде айтылып келді. Мәтінді қарастырудың филологиялық бағыты оның ішкі мазмұнын, когнитивтік (танымдық қабылдау) сипатын, семантикалық (мағыналық) түрдегі ұйымдастырылу тәсілдерін кеңейтті. Осы ретте мәтіндегі дискурс, кодтық өлшемдер мәтіннің өзіне тән ерекшелігін тереңдетті.

Абайдың бірқатар өлеңдері өзінің белгілі бір өмір белестерін қорытындылауға арналып отырады. Оған «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» секілді өлеңдерімен қабат, «Сегіз аяқ» өлеңін де атауға болады. Абай айтатын ойдың салмақтылығы сонда, ол халықтың көкейіндегі ойды, халықтың танымын жеткізеді. Ақынның ойы халықтың даналығынан бастау алады. Халық не айтса да өмірден алынған, бекіген дүниелерді жеріне жеткізе айтады. Ақын қазақтың сөзін, ойын, даналығын әспеттеп, жаңа мазмұнмен, мәнмен байытып отырады. Абайдың әр сөзінде нақылдық пішін бар. Сондықтан да көкейге қонымды, жүрекке жақын. Абай сөздің қасиетін терең бағамдайды. Ақын поэзиясы ең алдымен сөздің мәнін ашып, бас-аяғы жинақы – өлең сөзді тудырудың шарттарын үнемі еске салып, эстетикалық талап қояды. «Сегіз аяқ» өлеңі – осының дәлелі. Ақын сөз басында қызыл тілге ерік беріп алады:

Алыстан сермеп,

Жүректен тербеп,

Шымырлап бойға жайылған.

Киуадан шауып,

Қисынын тауып,

Тағыны жетіп қайырған.

Толғауы тоқсан қызыл тіл,

Сөйлеймін десең өзің біл (Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 87).

Ақын алғашқы шумақта ойдың, сөздің еркіндігін баса сипаттайды. Абайдың заманды түземек болғандағы басты қаруы – сөз. Сондықтан ақынның өлеңінде толғауы тоқсан қызыл тіл қоғамның кемшілігін айтуда, жағымсыз құбылыстарын сипаттауда мейілінше мол қолданылады. Ақын өлеңінде сөздің жұмсалыу мағынасы, экспрессивтік-эмоционалдық болмысы соншалықты түрленген. Ақын қат-қабат, қайшылықты ойларды үстемелей береді. Қызыл тілге ерік бере отырып, «Қиналма бекер, тіл мен жақ, Көңілсіз құлақ – ойға олақ», – деп тыйып та тастайды. Ақын түзу, ақыл сөзін тыңдайтын құлақтың жоқтығына ызалы. Сондықтан көп наданға қор болған сөзді айтуға қарсы. Өлең тармақтарының соңы *«айтпа сөз», «мейірленбес еш сөзге», «ойланған жан жоқ, жауып қой», «көрмесей істің бәрі бос»* деген болымсыз түрге бітіп, сөзінің бекерге кеткеніне налиды. Сөйтіп, ақын ең алдымен сөзді ұғатын адам болмағандықтан келген қоғамдағы кеселді істерді санамалайды. Сөзді ұқпай, айтқанға құлақ қоймап еді, надан, санасыз, ойсыздар көбейді. Жалған сөз, күпілдеген құр мақтан адамды теріс мінезді етті. Кәсіп етпей, орынсыз ыржаң, бос күлкімен өмір өтті. Ақын ызалы ойдың арасында көңілге қонымды ақыл, ғибратты сыналап кіргізіп отырады. Яғни, көрген кемшілікті бірден түзетуге пейілді болып, әрекетке, кәсіпке шақырады. Абайдың өлеңдегі айтатын ойлары кесек, күрделі. Мәселен:

*Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжаң,
Бола ма дәулет, нәсіл бұл?
Еңбек етсең ерінбей,*

Тояды қарның тіленбей (Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 89).

Ақын айтатын ойының себебін, салдарын, пайымын бірден беріп, тиянақтап отыр. Сондықтан өлеңді оқыған кезде әрқилы ой, қабылдау туындайды. Өлеңнің сегіз тармақты болуы да ойдың сатылы байланысын тудырған.

Абай өлеңде алдымен сөздің құдіретін көрсетіп, «сөз» ұғымын алдыңғы орынға шығарады. Тағы да ақынға тән ерекшелік көрінеді. Бұл ұғым кең мағынасында тармақтала ашылып, әр шумақ сайын жанданып, кеңейіп отырады. Сөздің қоғамның бүлініп, бөлшектеніп, адамды жікке бөліп, іріткі салып отырған сипатын да айтпай кетпейді.

Қоғамдағы өзге тартыс-талас, күреспен қатар сөз де тұр. Ол да қоғамның бүлінуіне себеп. Абай өлеңінде ащы ыза, уытты кекесін бар. Әр шумақ сайын ақын эмоциясы да айқындала түседі. Абайдың жекелей, даралай жұмсаған сөздері тұтас мазмұнды ашып тұр. Ақын «Тасыса өсек, ысқыртса кесек, құмардан әбден шыққаны. Малыңды жауға, басыңды дауға, қор қылма, қорға, татулас. Таласып босқа, жау болып досқа. Сөзуар білгіш, зақуншік көргіш, Атанбақ – мақсұт, мақтанбақ. Ұрысқансып «ой» деп, «Ұят» деп, «қой» деп, Үлкендер тыяр «тек» десіп». Міне, ақын ел арасын бұзып, жіктеуге жеткізген, бос сөз бен өсек, өтіріктің зиянын санамалайды. Кәсіп қуып, ойды, істі серік етпеген соң, адамның ермек сөзге, мағынасыз тірлікке салынатыны айқын. Осыны қоғамның әр тұсынан байқаған ақын әр кемшілікті көрген сайын нақты байлам айтып отырады: «Бір кісі мыңға, жөн кісі сұмға, әлі жетер заман жоқ. Қадірлі басым, қайратты жасым, айғаймен кетті амал жоқ. Болмасқа болып қара тер, қорлықпен өткен қу өмір» (Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 90).

Лирика – эпика мен драмаға қарағанда ерекше жанр. Лирикада ақын оқырманымен өзінің көңіл-күйін, эмоциясын тікелей бөліседі. Сондықтан да лирика басқа жанрларға қарағанда өз оқырманынан кері жауапты: көңіл-күйді, эмоцияны ала алады. Лириканың басты қуаты – оның поэтикалық тілінде. Өлеңдегі сөз көпқырлы. Лириканың ішкі байланыстарына (ырғақтық, синтаксистік, дыбыстық, интонациялық) сәйкес өлеңдегі сөздің мағынасы анағұрлым терең, эмоционалдық қуаты да артып, оның беретін мағынасы айшықты бола түседі. Тіпті кей сөздер тұрақты, қанатты қолданыстарға айналып жатады.

Қаламгер кейде болмыстан оқшау, поэтикалық дүниеден алыстау ұғымдарды сөз өнерінің кеңістігіне әкеледі. Сонда күнделікті қарапайым, үйреншікті қабылданып жүрген дүниелер өзгеріп, әсерленіп шыға келеді. Сол арқылы ақынның шабыты, дарын қуаты, шығармашылығының басты идеясы айқындала түседі. Ақын биік болған сайын, оның шығармашылық әлемі де соғұрлым ерекше, дербес болмақ. Бұл суреткердің даралығын, поэзияның ұлылығын әйгілейді.

Прозалық шығарманы оқығанда біз негізінен мазмұнын есте сақтаймыз. Өйткені

ондағы байланыс тізбекті. Ал поэзиялық шығармада өлеңнің құрылысына мән беріледі, яғни сатылы байланыс болады. Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің әр шумақ-тармағында дербес ой, ақпарат бар. Өлеңдегі ақынның айтпағы, барша құбылыстарға беретін бағасы, сыны мен қорытындысы қабат жүріп отырады. Өлеңнің мәтіні тұтастықтан бөлшектенуге және керісінше бөлшектенуден тұтастыққа – талдау мен жинақтауға құрылған. Бірінен бірін туындатып отырған ақын ойының бәрі маңызды әрі шынайы. Өлеңнің соңғы тармағы – ақынның жасаған жалпы қорытындысы.

*Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ
Ағайын бек көп,
Айтамын ептеп,
Сөзімді ұғар пенде жоқ.
Моласындай бақсының,*

Жалғыз қалдым тап шыным (Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 87).

Ақын алдыңғы үш тармақта айналасы толық, жалғыз еместігін айтады. Одан кейінгі үш тармақта алдыңғысына қайшы ой беріледі: сол көптен сөзін ұғатын адам жоқ. Осы алты тамақтың түйіні – «моласындай бақсының, жалғыз қалдым тап шыным». Яғни ақын көптің, ағайын-туғанның арасында отырып жалғыз қалады. Ол қандай жалғыздық? Ақынның ішкі ой-сезімін, көңіліндегі көп мәселені, сұрақты көптің талқысына салатын адам таппайды. Осы ой әдепкі төрт шумақтың ырғақ, үйлесіміне таршылық етер еді. Ақын сондықтан да терең өкініш пен наладан туған ойларын беруде сегіз тармақты өлең құрылысын таңдаған.

Әдебиеттің ұзақ даму үдерісінде ойлаудың жаңа пішіні орнықты. Әдеби туынды кеңістігінде автор бейнелейтін көркемдіктің өзіндік қабылдау жүйесі болады. Ақын айтатын ойдың, көңіл-күйдің дербестігі жекелеген арнау өлеңдерде беріледі. Арнау жырлары әдетте, белгілі бір жағдаяттарға байланысты туады. Арнау жырларының түрлері көп. Сонау фольклор жанрларында да арнау жырлары жеке де, белгілі бір жанр ішінде де, мәселен, эпостық жырларда, ертегілерде берілді.

Арнау адамның белгілі бір жас кезеңінде, адам өмірден өткенде, жәрдем сұрағанда, кейде марапаттап, дәріптеу мақсатында туады. Абайдың арнау өлеңдерінің бірі – «Оспанға». Өлеңде трагизм сипаты байқалғанымен,

Абай өлеңді басқаша қалыпта тудырған. Жыр үлгісінде шұбыртпалы пішінде туған өлеңнің басталуы да бірыңғай «ж» дыбысынан (аллитерация) құрылған. Өлеңде қайғыдан гөрі мадақтау, баға беру бар. Өлеңнің пафосы жігерлі, сенімді, көңілді бекітеді. Біз өлеңнің соңғы тармағына дейін адамға құрылған мадақтау (ода) деп танимыз. Тек соңғы тармағында «Жақсы өліпсің, япырмай» дегенде ғана өлең арнаған тұлғаның о дүниелік болғанын білесіз. Абай Оспан өлімінен кейінгі ішкі терең толғанысын оның көзі тірісіндегі мінез-қасиетін жіпке тізе, салмақтай отырып баға береді. Көз алдында жүрген Оспанның тірліктегі әрекетінің бәрі енді ақын үшін бір белес болған. Ақынның өлімге қадір-қасиетін жоғалтпай аттанған адамға деген ішкі көңіл тоғаюы байқалады. Келесі «Кешегі Оспан» өлеңінде Оспанның адамдық қасиетін ашады, санамалайды. Ақын Оспанды ғана өлді деп тұрған жоқ, мұнда Оспандай ердің елдің маңдайына сыймай кеткеніне налиды. Енді көп ішіндегі ерлер азайса, алты бақан ала ауыз болу, жел сөз бен берекесіздік тағы да бой көрсетеді-ау деген қауіп бар ақын көңілінде. Сондықтан «*Жауға мылтық, досқа ынтық болып, жұрт азабын жалғыз тартқан*» ерді аңсайды.

Көтеріңкі пафостағы арнау жыры – әдебиеттануда ода деп аталады. Бұл жанрдың тарихына аз-кем көз жүгіртсек, көне Грекияда пайда болған ода XVI-XVII ғасырлардағы батысеуропа әдебиетінде (Ронсар, Руссо) жандана түскенімен, тап XVIII ғасырда орыс әдебиеті (М. Ломоносов, В. Тредиаковский) жеткен танымалдыққа көтерілген жоқ. Орыс әдебиетінде ода жанры М. Ломоносов есімімен тығыз байланысты. Ломоносов одаларының ерекшелігі – онда тақырып тұрақтылығы, жасампаз бейнелер мен көтеріңкі лексика бар. Ақын одаларының сипаты дәуір әдебиетінде үзбей жалғасып, сақталған. Ақын 1739-1764 жылдар арасында белгілі бір тарихи, ресми, маңызды оқиғаларға арналған көлемі кішігірім поэмаға жуық жиырма ода жазған.

Зерттеуші М. Әуезов Абайдың тақырыбы, жанры жағынан оқшау тұрған өлеңдеріне қатысты «Абайдың Оспанға арнаған үш өлеңі тақырыбы жағынан біртұтас көрінсе де, құрылыс-қалпы, жанрлық түрі жағынан бірдей емес. «Жайнаған туың жығылмай» деп басталатын өлең Оспан өліміне байланысты көңіл білдіру түрінде жазылса, «Кешегі Оспан»

деп басталатын екі өлеңі оны еске алып, мінездеген өлең деуге лайық. Алдыңғы өлеңнің мазмұны ойды көтеріңкі леппен бейнелеп, өрнектеп жеткізу мәнері де – бәрі де өзгеше, тосын бір тәсіл тапқандықты байқатады. Өлімге қайғыру сарыны мүлде жоқ дерліктей, бастан-аяқ мадақ өлеңі түрінде келіп, соңы «Жақсы өліпсің, япырмай», деп қайғы үстінде көңілге медеу боларлықтай көтеріңкі сарынды күшейту үшін солай еткен», – дейді (Өуезов, 1995: 162). Абайдың Оспанға арнаған зар-арнауының бір сипаты – осы мадақ жырына ауысуы. Бұл бір жағынан жақсыны дәріптеу арқылы заманына, қоғамына үлгі етуден де туындаған. Зар мен мұңнан ашу, ыза, ақыл да туады. Өлең соның бір көрінісі. Ақын өлең пішініне де тосындық берген. Барлық тармаққа тән аллитерациялық тәсілді көтеріңкі, мадақтау стилінде жұмсаған. Өлеңдегі «*жайнаған ту*», «*жау жүрек*», «*жас қуат*», «*жалын жүрек*», «*жайдары жүз*» – бәрі көтеріңкі эмоция тудырып тұр.

Жалпы, адамның психологиялық көңіл-күйі айналасындағы өзге құбылыстармен қатар беріліп, эмоционалдық әсерді тереңдетеді. Трагедиялық жағдай күрделі әрі тартысты болады. Ол тек сыртқы күштердің қақтығысынан ғана емес, адамның ішкі сезім-күй тартысынан – қайғы, түңілу, сағыныш, жалғыздықтан да туындайды.

Абайдың жан қуатын еселеп, көңіліне жұбаныш болғандардың бірі – Әбдірахман. Ақынның баласына арнаған бірнеше өлеңі бар. «Әбдірахман науқастанып жатқанда» өлеңінде құдайға тілек тілеп жалбарынады. Мұнда ақынның баласының дертіне медеу тілеп, қолынан келетін шараның бәрін жасайтыны, тек құдайдың дертке шипа тілеген әкелік сезімі беріледі. Бұл хат түрінде жазылған өлеңнің әр тармағында ақынның эмоциясы байқалады. Бұл тұста ақын таза субъектілік көңіл-күйін, қайғысын көрсетеді. Абайды қамалаған ауыр ойлар бірте-бірте оқшаулыққа бастайды.

Халқын оқу-білімге, еңбек пен кәсіпке бағыттау жолында Абай үлкен күрескер болып, өзінің жаңашыл ой-пікірлерімен елді ұйытуға асықты. Осы әрекет үстінде қанша қажыр-қайратын аямағанымен, елінің бейқам күйін көрген ақын елден түңіледі. Елінің күй-жайын ойлай отырып, бір сәт сыртқарланғысы келеді. Әйткенмен де ондайға бара алмасын ақын былайша білдіреді: «Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін

жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен жүрген бір қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде «Өттеген-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!», – деп қайғы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге» (Құнанбайұлы, 2005. Т.2: 98). Қалың елі, қазағының көкірек көзіне сәуле түсіруге ұмтылған Абайға да заманы ырықсыз түрде «көптің бірі» болып жүрсем дегенді айтқызды. Зерттеуші Ш. Елеуенов: «Біз осыған дейін Абайды отаршылдыққа қарсылық ойлаған күрескер ретінде зерттемедік. Абай өлеңдерінде жат елдің табанындағы халқының жадау тұрмысы («қай жерінде кедейдің тұрсын күйі»), қазақ ішінің берекесіздікке ұшырауы («болды да партия, ел іші бүлінді»), ел басқарушылардың сайқымазақ жайы, бодандық санасы («мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға, шілтірейіп отырсың, шенді шекпен жапқанға») тағы басқа көзден жас ағызып, омырауынды бояйтын жайлар аздық еткен бе!», – дейді (Елеуенов, 2008: 18).

Шындығында Абай өзі насихаттаған орыс оқуының шыққан жеріндегі отарлау мен езгіні таныған. Осы құбылыстың келешек жастың таяз санасына орныға бастаған («оқалы киім киюге, прощение жазуға») кейпіне налып, бітімі бөлек ой айтты. Бұл ой оқшау тірлікке бастады. Абай қазақтың мінезін әбден танып-білді. Сондықтан айналасында өтіп жатқан құбылыстардың ешқайсысын назардан тыс қалдырмай, үнемі жақсы-жаманын саралап отырды. Тіпті билік, байлық, өзгеден артылдым деген мақтангөйлік – қай-қайсы да ақынға қалыпты күнделікті жағдай болса да, соның өзінен ой түйді, ескерту жасап отырды («*Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап, дуре етеді ішіне қулық сақтап, өзіңе сен, өзіңді алып шығар. Еңбегің мен ақылың екі жақтап*»). Абай қайран елінің қамын жей отырып, ондағы жағымсыз әрекеттен бойды аулақ салуға шақырды. Одан да өзіңе, жүрегіңнің түкпіріне құлақ сал, дейді ақын.

Абайдың соңғы ақытта жазған өлеңдерінде бір оқшаулық күй байқалды. Оның басымы Әбдірахманға арнаған өлеңдерінен көрінді. «Экзистенциализм дегеніміз – гуманизм» (Жан Поль Сартр). Солай болуы да мүмкін. Жалғыз, оқшау күй кешетіндер – негізінен ойшылдар,

ақылмандар. Неге? Оқшаулық – адамға ой түсіреді, өткенге баға беріп, алдағыға көз жүгіртуге бейімдейді. Турасында Абай өлең жазып, сөз өнері соңына түскеннен бері жалғыз емес пе? Осы жалғыздық Абайға қаншама шығармашылық күш берді, ойға толы өлеңдер жазғызды, толымды қара сөздерін тудырды. Абай ойымен оқшауланғанымен, болмысы халқымен, елімен бірге еді. Сондықтан Абай сол оқшау отырғанның өзінде («Жалғыз қалдым тап шыным») жалғыз басының қамын емес, көптің жайын ойланып-толғанумен өтті. Олай болмасқа амалы да жоқ еді. Көзі ашық, көкірегі ояу жастарға көп үміт артқан Абай баласы Әбдірахман сырқаттанғанда осындай талапты жастың өмірден өткеніне («Тұла бойың ұят-ар едің, ескеріп істеп, ойлаған. Тәуекелге нар едің, талаппен терең бойлаған») налиды. Абай «талаптың мініп тұлпарын тас қияға өрлеген» Әбдірахманды жоқтайды. Өзінің жастарға, жасөспірімдерге үлгі еткен мінез қасиеттің баршасының Әбдірахманның бойынан табылғанын айтады («Ғылым оқып білгенше, тыным, тыныштық таппаған. Дүниені кезіп көргенше, рахат іздеп жатпаған»).

Ақын өзінің арман-аңсары болған көкірегі сәулелі, алысқа талпынған баласының қазасына қайғырады, өкінеді. Көрген-білгені ақсақалды қартқа тең Әбдірахманның біліміне сүйсінеді, жалған сөз бен даңқ-дақпырттан аулақ болған мінезіне тәнті болады. Абайдың көпке арнаған, насихаттаған асыл ісінің бәрі Әбдірахманда бар еді. Міне, осыны айтып күйінген ақын ендігі кезде өзінің де оқшаулыққа бет бұрғанын айтады. Абайдың мұндай кермек ойлары жұртшылыққа, қазағына, жастарға арнаған өлеңдерінің бәрінде бар. Бұл Абайдың жеке қайғысы ғана емес, талапты, алғыр жастың қазақтың маңдайына сыймай кеткеніне өкініші. Құйрықты жұлдыздай ерте ағып өткен баласының қайғысы жанға батады. Ақын осы жоқтау өлеңдерінде көптің арманын да жеткізеді. Сол замандағы қазаққа жетпей жүрген қасиеттерді тізбелейді. Әбдірахманға арналған өлеңдері ақынның жүрек түкпіріндегі жалпы қайғысын қозғайды. Ақынның көпке айтқан ақыл, насихат өлеңдеріндегі идея жалғасын тапқан. Сондықтан ақын қайғысы ел-жұртына айтқан өлеңдеріндегі ортақ ойлармен ұштасады.

Лирика – автордың ой-сезімінің, көңіл-күйінің монологі. Лирикалық шығармалар

ақынның қоршаған орта, қоғамдық шындық туралы толғаныс-сезімдерін, оны танып-бағалауын, дербес көңіл-күйін танытады. Лирикалық кейіпкер ақын болмысының бір қырын, сипатын ашады. Поэзиядағы бейнелі сөздер айнала қоршаған дүниені көркем тануға көмектеседі. Қазақ поэзиясында болмыстағы құбылыстар халқымыздың дүниетанымына жақын, әдет-ғұрпы мен философиясын, эстетикасын білдіретін ұғымдармен өрнектеледі.

Әдеби шығарманың ең басқы қабаты логикалық-мағыналық ұғыммен байланысты. Ең алдымен көркем туындымен танысқанда осы үстіңгі логикалық мағынаны ашамыз. Ал, автордың поэтикалық идеясы, ойы одан кейін тереңнен беріледі. Ендеше көркем мәтінге аналитикалық талдау қажет. Алғашқы логикалық жүйе мәтін туралы кең ұғым бере бермейді. Оның астары тереңде жатыр. Туындыны жан-жақты, ықтиятты талдағанда ғана суреткер қолданған әрбір сөз көркем шығармаға, поэтикалық мәтінге айналады. Көркем шығарманы талдау тәсіліне арнайы филологиялық оқудың екі түрін жатқызуға болады. Солардың бірі – баяу оқу.

«Баяу оқу» терминін өткен дәуірдің басында әдебиет сыншысы М. Гершензон (1869-1925) енгізген. «Баяу оқу» арқылы «сөздің ар жағынан қаламгерді көресіз», оқырман «баяу оқу арқылы дәм, түр-түс, сезімталдық пен елестетудің күрделі динамикасын» сезе алады. «Баяу оқу» қазіргі мағынасында көркем мәтінге енудің бір әдісі. Осы оқу түрі арқылы «ретрограндық» (қайтымды) оқу, яғни мәтінді бірнеше мәрте қайталап оқу жүзеге асады. Оқырман қайталап оқу арқылы қайыра ойлану, сөз мағынасына қайталап бойлау, ой елегінен өткізу мүмкіндігіне ие болады. Арнайы әдебиеттанушылық талдаудың өзі баяу оқуды айналып өтпеген. Көркем туындымен жұмыс жасау үстінде әдебиетші шығарманың кейбір бөлігін жазып алып, сюжеттік дамуды бақылап, кейбір детальдарді нақтылап отыратыны белгілі. Баяу оқу арқылы шығарманың мүлде жаңа мағынасына бойлай аласыз, кейбір ұғымдардың мәні тереңдей түседі. Сол арқылы оқырман да автордың ойына, танымына жақындай түседі. Жалпы, шығармашылық тарихта көркем туынды жазылу үстінде-ақ көпшіліктің назарына ұсынылып, пікірлес адамдардың, топтың, жұртшылықтың алдында оқылуы кездескен.

Абайдың «іші – алтын, сырты – күміс» сөзі осы баяу оқуды қажет етеді. Сөздің мәнін жете ұғынған Абай өлеңдері мәтіндік ақпараттың ар жағындағы ойдан да хабар береді. Әдеби туындының нақты идеясы, тақырыбы болатындығы туралы әдебиеттану қағидаттары ақын өлеңдері үшін өзгеше қисынға жетелейді. Ақын өлеңдері жалқыдан жалпыға, нақтылықтан күрделілікке ұласып отырады. Осы сипатты танып-таразылау үшін «баяу оқу» әдісі қажет. Мәселен: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» ақынның сөздің өнер екендігін дәріптеген өлеңдерінің бірі. Өлең – өнердің түрі, дерексіз ұғым. Ал, ақын осы ұғымды көзбен көріп, қолға ұстауға болатын деректілікке жеткізеді.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы

(Құнанбайұлы, 2005. Т.1: 72).

Абайдың ақындық қуатын әйгілейтін ерекшелігі – сөзді, өлеңді жырлауы. Әрі бұл ұғымды барша сипат-мағынасымен қозғап, қайталап толымды ете түседі. Ақын өлеңнің дербес қасиетін ашып, оны сөз атаулының биігіне, патшасына балайды. Өлеңді шығаратын ақын. Ендеше, Абай ақынға талап қояды: «*Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – ақынның білімсіз бейшарасы*». Өлең – тым биік, көркем дүние. «*Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын, қазақтың келістірер қай баласы*». Осы тұста өлең мәтінін әбден түсініп, түйсінген жөн. Ақын өлеңге қатысты тіке айтатын ойының желісін, арнасын бірте-бірте кеңейтеді. Сондықтан да өлеңді ойланып оқуға тура келеді. Өлең – ақынның өзі айтқанындай сөздің патшасы, оған екінің бірі қол жеткізе алмайды. Ақын өлеңді айта отырып, қоғамды, тыңдаушыны сол биікке жетелейді. Ақынның поэзияға қоятын эстетикалық талабы тым жоғары. Өлеңге қатысты үш бірлікті ұсынады: *өлең, ақын, тыңдаушы*. Осы үшеуі келіскенде ғана өлең биігінде қалады. Ал, ақын мен тыңдаушы дұрыс болмаса, өлең – әркімнің бір ұрынып, топта сарнайтын зарына айналмақшы. Қарап отырсақ, ақынның мәтіндегі ойы тармақталып, жіктеліп кетеді. Өлеңді айта отырып та қоғамдағы, ортасындағы билік, кәсіпсіздік, жат мінезді («Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап, мал сұрап, біреуді алдап, біреуді арбап») сынға алады. Ақын көпшілікке сөздің қасиет-қуатын

аңдатады: «*Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел*». Халқымыз сөз сүйектен өтеді деген. Ақынның да сөзін уытты, ащы айтудағы мақсаты – жұртты ояту. Ендеше, ақын өлең кеңістігін кеңейтіп тұр. Өлең – үлкен құрал. Сондықтан өлеңді түзеу арқылы, тыңдаушыны түзейді, тыңдаушы түзелсе қоғам да түзелмек. Ақын өлеңдеріндегі әрбір тармақтың өз салмағы бар. Оның бәрі жинақталып, ақынның өзге өлеңдеріндегі ойды қозғап, мәтіндердің ықпалдасуына жеткізеді.

Мәтінтануда мәдени ескерткіштердің тарихын, пайда болу уақытын, құндылығын қарастырумен қатар, сөз өнерінің эстетикалық, көркемдік-бейнелілік қырлары да терең зерттеле бастады. XX ғасырдың соңғы ширегіне қарай мәтінге қатысты талдау түрлері кешенді сипат алады. Мәтін қабылданып, талданатын құрылым болғандықтан оған белгілі бір дәуірдің, ортаның ықпалы мол болады. Мәтін – біртұтас құрылым бола отырып, құрылымдық және коммуникативтілігі жағынан көп аспектілі. Осы ретте мәтін құрылымының параметрлері туындайды. Мәселен, құрылымдық параметрі жағынан мәтін қарапайым, күрделі, ғылыми, көркем түрлерге жіктеледі. Бұл жағдайда мәтіннің жанры, ішкі сипаты ерекше рөл атқарады. Көркем мәтіннің ішкі құрылымында стильдік-тілдік ерекшеліктің де мәні үлкен. Ұзақ уақыт бойы тіл мен мәдениет дербес семиотикалық жүйе ретінде қарастырылып келді.

Тіл мен мәдениеттің семиотикалық туыстығы жалпы мәтінді толық, терең қарастыруға мүмкіндік береді. Ендеше, мәтін – семиотикалық мәдениеттің бірлігі. Бұған шығармашылық тұлғаның мәдени әлемдегі орнының ықпалы үлкен. Себебі, шығармашылық иесі – автор мәтінді жасаушы. Бұл ретте, орыс ғалымы Ю. Лотманның мына пікірі маңызды: «Біз мәдени әлемде өмір сүреміз. Онымен бірге біз мәдениеттің ішіне толыққанды ене отырып, өзіміздің интеллектілік болмысымызды сақтай аламыз. Адамның өзі мәдениеттен, әлеуметтік ортадан алшақ болмайды. Мәдениет – бұл жаңа ақпараттар кешені. Ол айналасына жаңалықты жеткізіп отырады» (Лотман, 1971: 48). Мәтінді мәдениеттің бірегей құбылысы ретінде зерттеудің мәні ерекше.

Соңғы кезде көркем мәтіннің құрылымы туралы эстетикалық түсініктер семиотика саласының ұғымдарымен толығырақ түсті.

Көркем шығарма тілін туынды, яғни негізгі емес модельдік жүйе ретінде қарастыру – эстетикалық қабылдау психологиясы үшін өнімді тәсіл. Көркем бейне – нақтылық пен жалпылықтың бірлігі. Ол сөз болып отырған құбылыстар туралы көрнекі ұғымдардың тууына әсер етеді, әдеби шығарма кейіпкерінің нақты өмірлік жағдайға тасымалдануы оқырман эмоциясын тудырады. Дегенмен, эстетикалық қабылдау үшін мәтіннің негізінде нақты бейнелердің тууы жеткіліксіз. Олар оқырман түсінігінде көркемдік – идеялық мазмұнның бір қыры ретінде қалыптасуы қажет. Оқырман үшін ең қиыны – осы. Егер шығармадағы суреттелетін болмысты қабылдау оқырманда кейіпкермен бірге ойланып – сезінуді, оның бейнесі мен өз ойының үндесуі сезімін тудырса, оқырман мұны шығарманың идеялық мазмұны ретінде қабылдайды.

Романтизм теоретигі Ф. Шлегель лирикаға қатысты мына тұжырымында: «Лирика ақынның нақты көңіл толқынысын – қуану, шаттану, қайғыру, ыза, ашу сияқты түрлі көңілін аңдатады. Мұнда сезімнің даралығы мәнді», – дейді (Шлегель, 1996: 41). Лирикалық субъект өз көңіл-күйін ішкі монолог арқылы, өз-өзімен ой бөлісу арқылы жеткізеді. Әрбір лирикалық шығарма – өз алдына қайталанбас дербес дүние. Әрине, лирикадағы әсердің кәдімгі өмірдегі эмоциядан айырмашылығы бар. Лирикалық эмоция – бұл ақынның сезім-күйінің квинтэссенциясы (мәйегі). Сондықтан да лирикадағы идея мен эмоцияның диапазоны айтарлықтай кең. Лирика уақыт-кеңістік қатынасын мейілінше кең қамтып, өткенмен, болашақпен, ғарыштық қашықтықпен, жаратылыс құбылыстарымен сабақтаса алады. Бұл сипат – шығармашылық тұлғаның даралығы.

Тұлға – өзіне тән болмысы айқын, өмірлік бағдары орныққан, саналы әрекет иесі. Ол өзін-өзі басқарып, қоршаған ортасын, ондағы әлеуметтік-мәдени құбылысты толық меңгере алады. Тұлға – шығармашылық иесі ретінде авторлық ұстаным, авторлық бағалау, авторлық идеалға қол жеткізеді. Соның ішінде автор идеалы ұғымы мәтіннің кеңістігінен әрі өтіп, авторлық әлем көрінісі ұғымына жақындайды. «Лирика аса көркем, асқақ, мәнді ұғымдар туралы сөз. Ол белгілі бір ретте ақынның

тамаша идеалдары мен өмірлік құндылықтары туралы айтары» (Гинзбург, 1979: 46).

Абай өлеңді, поэзияны идеал тұтты. Ақын бар болмысымен өлең сөздің қуатын дәйектеді, қоғамының қандай түйткілін өлең арқылы жеткізе алды. Тіпті әдепкі өмір құбылысын, өлеңнен «алыс тұратын» құбылыстардың өзін өлеңге кіріктірді. Осы тұрғыда ақын өлеңдерінің қуаты күшті, мағынасы берік, көркемдігі терең болды.

Көркем мәтінді оқып, қабылдау түрліше болады. Ол оқырманның деңгейіне байланысты. Көркем шығарманың ерекшелігі ол аяқталған, белгілі бір шешімі бар құрылым болуы тиіс. Алайда, мұның шарттылығы да болатын сияқты. Себебі, көркем шығарма мәтінін оқып, аяқтағаннан кейін де ол туралы ойлау, қабылдау, бағалау жалғаса береді. Тіпті оқырман көркем туынды арқылы авторға жақындап, онымен шығармашылық үндестікте болады. Кейде автормен бірге кейде одан өзгеше де ой толғанысқа түседі. Автордың идеясын өзінше, өз танымында жалғастырып әкетеді. Әдеби туындыда әрбір сөз, сөз тіркесі, үзінді, тармақ, кідірістің рөлі айырықша. Ондағы айтылған сөз де, айтылмай меңзелген, ишараланған сөз-бейне де мәнді. Абай өлеңдерінде бұл элементтердің мағынасы тереңдеді. Ақынның мағыналы сөздерінің астарына үңілген сайын оның жаңа қабаттарының түзілісіне, түсінген сайын өрістей беретін ойлардың (мағынаның) тізбегіне кездесесіз. Ол әрі қарай жалғаса береді де, ақынның көркем әлеміне әкеледі.

Ақынның дүниетанымы, ойы, білімі, интеллектілік әлеуеті – баршасы поэзиясында көрініс тапқан. Ақын өлеңдері – Абайдың ғұмырнамасы. Абай өлеңдері бірден күрделі көркемдік ойға жетелейді. Абай – ойы, поэзиясы көп салалы, мол арналы дүние. Абайдың өлеңдері бүгінгі жаңа ғасыр көгінде де биіктеп отыр. Себебі, Абай поэзиясы – ұзаққа созылатын, үнемі түрленіп, барша қырымен қайталай жаңарып отыратын мәңгілік құндылық. Көркем шығармашылықтағы бірегей туындылар – Адамзатпен бірге жасайды. Абай поэзиясы – бүгінгі гуманизм мұраттары дағдарысқа түсіп, жаһандық өзгерістер басымдық алған заманда бізге жол нұсқайтын рухани бағдар.

Әдебиеттер

1. Жерар Женетт. Работы по поэтике. Т.2. – М.: изд. им. Сабашниковых, 1998. – 994 с.
2. Николина Г. К проблеме единства выражения и убеждения// Язык. Литература. Поэтика. Сборник. – М.: Наука, 1988. – 137 с.
3. Беньянин В. Проблема читателя в творчестве Гоголя. – Воронеж: ВГУ, 1981. – 145 с.
4. Есембеков Т. Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 226 б.
5. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 б.
6. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеу. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
7. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
8. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
9. Базарбаев М. Таңдамалы шығармалар. 1 том. Әдебиет және дәуір. – Астана: Нұра-Астана, 2009. – 392 б.
10. Веселовский А. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 406 с.
11. Ахметов З. Кемел ақын, кемеңгер ойшыл // Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 б.
12. Елеуенов Ш. Мағжан. Өмірі мен шығармалары. Оқу құралы. – Астана: Астана-полиграфия, 2008. – 392 б.
13. Лотман Ю. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1971. – 383 с.
14. Шлегель Ф. Философия искусства. СПб., 1996. – 481 с.
15. Гинзбург Л. О литературном герое. – Л.: Советский писатель, 1979. – 220 с.

References

1. Ahmetov Z. Kemel aqyn, kemeңger oishyl // Qunanbauly A. Shyғarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaғы. Т.1. – Almaty: Jazyshy, 2005. – 296 b.
2. Bazarbaev M. Tańdamaly shyғarmalar. 1 tom. Ádebiet jáne dáýir. – Astana: Nura-Astana, 2009. – 392 b.
3. Baitursynov A. Ádebiet tanytqysh. Zertteý men óleńder. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b.
4. Benánin V. Problema chitatelá v tvorchestve Gogolá. – Voronej: VGÝ, 1981. – 145 s.
5. Veselovski A. Istoricheskaja poetika. – M.: Vysshaia shkola, 1989. – 406 s.
6. Ginzbyrg L. O literatýrnom geroe. – L.: Sovetski pisatel, 1979. – 220 s.
7. Eleýkenov Sh. Maғjan. Ómiri men shyғarmagerligi. Oqý quraly. – Astana: Astana-poligrafia, 2008. – 392 b.
8. Esembekov T. Kórkem mátin poetikasy. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2012. – 226 b.
9. Áýezov M. Abai Qunanbaev. Monografiyalıq zertteý. – Almaty: Sanat, 1995. – 320 b.
10. Jerar Jenett. Raboty po poetike. T.2. – M.: izd. im. Sabashnikovyh, 1998. – 994 s.
11. Qunanbauly A. Shyғarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaғы. Т.1. Óleńder men aýdarmalar. – Almaty: Jazyshy, 2005. – 296 b.
12. Qunanbauly A. Shyғarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaғы. Т.2. Óleńder men aýdarmalar. – Almaty: Jazyshy, 2005. – 336 b.
13. Lotman Iý. Strýktýra hýdojestvennogo teksta. – M.: Iskýsstvo, 1971. – 383 s.
14. Nikolina G. K probleme edinstva vyrajenia i ýbejdenia// Iazyk. Literatýra. Poetika. Sbornik. – M.: Naýka, 1988. – 137 s.
15. Shlegel F. Filosofia iskýsstva. SPb., 1996. – 481 s.

МӘДЕНИ МҰРА

Байтанасова К. М.

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: beka-talgat@mail.ru

ХАРАКТЕР МЕЖТЕКСТОВОЙ СИСТЕМЫ В СТИХАХ АБАЯ

Понятие текста общее для всей науки. А художественный текст наполняется описаниями вышеописанных качеств, отражением внутренних чувств писателя, состоянием эмоционального восприятия. При рассмотрении сущности текста становится ясно, что его внутреннее содержание и структура обладают доминирующим свойством. Структурно и интонационно произнесенное в рамках текста слово передается в определенном порядке. Текст по структурности и коммуникативности является многоаспектным.

Произведения Абая – это слова, посвященные нации, человечеству в целом. Поэзия Абая раскрывает многогранность текста.

Стихи поэта обладают не только лирическим характером, но и глубоким эпическим свойством. Абай создал текст из текста. В этом контексте в статье подробно рассказывается о характере межтекстовой системы в стихах Абая. На примере стихотворений поэта на различные темы составляется характеристика структурных единиц приводимых в них текстов, дифференцируется деятельность и определяются способы передачи текстов в художественном произведении.

Ключевые слова: стихи Абая, художественный текст, межтекстовая система, взгляд на творение, система образов, тематические мотивы, идейно-образное содержание, авторские интенции.

Baytanasova K.M.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: beka-talgat@mail.ru

THE CHARACTERISTIC OF THE INTERTEXT SYSTEM IN THE VERSES OF ABAY

The concept of a text is common to all science. And the literary text is filled with descriptions of the above-described qualities, a reflection of the writer's inner feelings, a state of emotional perception. When considering the essence of the text, it becomes clear that its internal content and structure have a dominant property. Structurally and intonationally, a word pronounced within the text is transmitted in a certain order. The text is multidimensional in terms of structure and communication, being a single structure.

Abai's works are words dedicated to the nation, humanity as a whole. Abai's poetry reveals the versatility of the text. The poet's

poems have not only a lyrical character, but also a deep epic quality. Abai created a text from a text. In this context, the article describes in detail the nature of the intertext system in Abai's poems. On the example of the poet's poems on various topics, a characteristic of the structural units of the texts cited in them is compiled, activities are differentiated and the methods of transferring texts in a work of fiction are determined.

Key words: Abai's poems, literary text, intertextual system, view of creation, system of images, thematic motives, ideological and figurative content, author's intentions.

Сағынадин Г.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: gulnaz86708@mail.ru

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СЮЖЕТ: ЖАНР ЖӘНЕ ТҮРКІЛІК МОТИВ КӨРІНІСТЕРІ

Мақалада түркі халықтарындағы Алып бейнесіне құрылған сюжеттер қарастырылады. Зерттеу мақсаты – аталған түркі халықтарындағы Алыпқа қатысты сюжет пен мотивтердің жанрлық болмысын саралау, оның бейнелік сипатының бір-бірімен қаншалықты үндесетінін айқындау, тарихи-генетикалық сабақтастықтың қандай дәрежеде орын алғанын, яғни, алыптар туралы мифологиялық сюжеттердің түркілік табиғатын таныту.

Түйін сөздер: фольклор, аңыздық проза, миф, мифология, мифтік құбылушылық, аңыз, эпсана, тотем, Алып, Улып.

Бұл зерттеу мақаламыздың негізгі нысаны – түркі халықтарындағы Алыптар туралы фольклорлық мәтіндердің жанрлық аясы болмақ. Түркі тілдес елдердің әрқайсысында бұл мәтіндер түрлі жанр аясында қарастырылған. Бір топ зерттеушілер (В.К. Соколова, Н.А. Криничная, А. Анцелане) алып туралы сюжеттерді аңызға жатқызады. Түркі халықтары (татар, башқұрт, чуваш, т.б.) фольклорында да көп жағдайда бұл сюжеттерді аңыз аясында қарастырған. Алайда, бұған қарама-қайшы ой-пікірлер де жоқ емес. Мәселен, татар ғалымы М. Гилязутдинов алып жөніндегі татарлардың Бұлғар қаласы мен бұлғар хандығы туралы ежелгі наным-сенімге негізделген аңыздары ішінде қарастырады да, бірақ жанрлық табиғаты жағынан аңыз (белгілі бір мекенге байланысты) бен эпсана (алыптың фантастикалық бейнесі, ерекшелігі) арасындағы аралық, перифериялық сипат алатынын атап кетеді (Гилязутдинов, 2000: 19). Башқұрт ғалымы Ф.А. Надршина

бұл прозалық шығармаларды эпсанаға жатқызады (Надршина, 1987: 19). Қазақ, алтай фольклорында алып туралы сюжеттер мифтер қатарында қарастырылады. Сонымен қатар топонимикалық эпсаналар ретінде де зерттеу нысанына алынған. Мәселен, зерттеуші А. Пангереев мұндай қазақ сюжеттерін топонимдік эпсаналар қатарында көрсетеді: «Ел ішінде айтылатын бұл әңгіменің мәнісі таудың өз алдына оқшау тұруы немесе ол жерді бұрын қалмақ мекендегеніне байланысты болса керек. Әйтеуір болған жайдың ізін көнеге меңзеу үшін ел қиялы оны қалмақпен байланыстырған, бұл сюжеттің эпсаналық сипаты да осында» (Пангереев, 2010: 117).

Ғалым Г.Г. Ильина мұндай мәтіндерге «топонимикалық» деген атауды қолдануға қарсылығын білдіреді. Басты қаһарман Улып болғандықтан, бұл әңгімелерді (сказания) ерте тарихи аңыздарға жатқызады: «Наличие в содержании сказаний некоторой «историчности» и в то же время мифологических

мотивов, их тематическая обособленность от других жанров народного эпоса дало основание чувашским ученым выделить их в особый жанр эпических сказаний. Анализ имеющихся материалов позволяет говорить о них как о ранних исторических преданиях» (Ильина, 2006: 114).

Чуваш фольклорында алып бейнесі Улып деген атпен белгілі. Улып туралы мәтіндердің жанрлық атауын анықтауда чуваш ғалымдары түрлі терминдерді пайдаланған. Ғалым И. Тукташ «эпосла юмахсем» – «эпикалық ертегілер» деп атаса, зерттеуші Н.Ф. Данилов «легендалла юмахсем» – «легендалық ертегілер» деген терминді қолданады. Тарихшылар: П.В. Денисов «эпосла халап» – «дәулер туралы эпикалық әңгімелер (сказания)»; В.Ф. Каховский – «ауызша аңыздар» деп береді. Фольклорист И.И. Одюков еңбектерінде келесі терминдер кездеседі: «улапсем синчен хывна эпосла халапсем» – «улыптар туралы әңгімелер (сказания)», «улап халапесем». Чуваш фольклортануында осы «улап халапесем» атауы тұрақталған (Ильина, 2006: 99).

Алып – батыр деген мағына берген. Мұндай мәнде қолданылуы XII ғасырдың басындағы бұлғар ақыны Құл Әлидің «Кыйссаи Йусуф» поэмасында кездеседі. Автор Йусуфты сипаттағанда «жүрегі Алыптың жүрегіндей» деген тіркестерді қолданады. Бұл атау бұлғар эпитафияларында да, мәселен, Бұлғар қалашығы маңынан 1309 жылмен қойылған құлпытаста орын алған: «Сына Оураз, Урум Алпа, надмогильный знак» (Хакимзянов, 1978). XVII ғасырдағы «Дафтари Чингиз наме» сынды тарихи-әдеби ескерткіште Алып есімінің аталуы ерекше маңызға ие. Мұнда автор татар халқы тарихының Бұлғар кезеңін айтқанда «Алыптар заманы иде» (Алыптар уақыты еді) деп қолданады.

Бұған қатысты Ф. Урманчеев «как представления об эпических богатырях-великанах, так и легенды и предания... были хорошо известны в древней Булгарии» (Гилязутдинов, 2000: 19) деген орынды пікір білдіреді.

Алып туралы сюжеттерді зерттеу үшін, алдымен алып бейнесі мен оның функциясын қарастыру қажет. Мифологиялық алыптар ертегі пен эпостағы дәулерден мүлде басқа категорияға жатады.

Чуваш аңыздарында улып-дәулер ұзын бойлы алғашқы адам болып сипатталады: «Ертеде өте үлкен адамдар өмір сүрген». Олардың бойы салыстыру арқылы көрсетіледі:

1) табиғи нысандармен салыстыру: «Аспанмен тірескендей»; «Терең өзендер, биік ормандар оның белінен ғана келетін»; «Жүзжылдық, мыңжылдық ормандарды аттап жүре беріпті»;

2) адаммен салыстыру: «Жанында бес метрлік ер бала жатыр екен»; «Егістікте бір адамды көрсе, оны аты және соқасымен бірге қалтасына салып, үйіне әкелетін» (Ильина, 2006: 103).

Башқұрт аңыздары мен әпсаналарында да алыпты «был исполинского роста, шагал с вершины одной горы на другую» (Надршина, 1987: 19) деп суреттейді.

Бұлғар батырлары туралы аңыздардың алғашқы нұсқалары 921-922 жылдары бағдаттық елшілік құрамында Бұлғарға келген араб саяхатшысы Ибн Фадлан жазбаларында кездеседі. Сондай-ақ 1135 жылы Бұлғарда болған Андалусия (Испания) арабы әл-Гарнати еңбектерінде бар. Әл-Гарнати бұл батырлардың өмірде болғанын, тіпті, біреуін өз көзімен көргенін жазады. Оның аты – Дафги екен. Егер араб саяхатшылары дәулердің бойы туралы нақты цифрлар келтіретін болса, ал кейінгі аңыздарда Алыптар (халық батырларды осылай атаған) ұзын бойлы болып суреттеледі: «Олар қарағай бойлы болған екен» (Алып адамдар), «шыршалы ормандарда шөп арасында секілді жүріпті, өзендерден кішкентай құдықтан аттағандай өтіпті» (Үлкен адамдар) (Гилязутдинов, 2000: 18).

Алыптарға тән ерекшеліктің бірі – олардың керемет күші болып табылады. Сюжеттерге сай бұл батырдың өмірге келуі ғажайып жағдайда болады. Мысалы, чуваш фольклорында «Ұлы Еділ жағасында Аслатидың (найзағай құдайы) Улып атты баласы өмір сүріпті делінеді» (Ильина, 2006: 103). Басқа мәліметтерде оны құдайдың өзі жаратқан: «Құдай, алғашқыда ойланбай, адамдарды өте үлкен қып жаратыпты» (Ильина, 2006: 104); «Улып туған кезде Жоғарғы құдай үйде жұмыссыз отырыпты. Сондықтан оның барлық жұмысын әйелі істепті. Жоғарғы Құдай баласына дарытатын күш дайындапты. Әйелінің қызғанышынан Құдай бүкіл күшін Улыпқа беріпті» (Ильина, 2006: 105).

Башқұрт ертегілік емес прозасындағы алып туралы зерттеуші М. Валиева: «Обычно его описывают как мужчину большого, статного и исполинского телосложения, физически очень сильного и крепкого как дуб, а также меткого в стрельбе из лука» (Валиева, 2014: 38) десе, А.Н. Афанасьев алыптардың ерекше дене бітімі мен айырықша күш-қуаты болуының мәні олардың жоғарғы күштермен байланысты болуында деп есептейді: «Богатырь (от слова бог) есть существо божественное и потому наделенное необычайными силами и великанскими размерами, приличными грозным стихиям природы» (Афанасьев, 2008).

Демек, әлемдік мифологияда алыптардың табиғатпен генетикалық байланысы – ортақ сарын. Бұл түркі фольклорына да тән.

Чуваш аңыздарында улыптың таумен байланысы жиі аталады. Бұл – өте маңызды деталь: «Өлгеннен кейін оны биік таудың басына жерлепті»; «Сол түні Улып түн жарымда құдайлармен тілдесу үшін тауға шығыпты» (Ильина, 2006: 105). М. Стеблин-Каменскийдің: «Они живут в горах и пустынях, сами они полубоги, полугоры» (Стеблин-Каменский, 1976), – деген сөзінің жаны бар.

Жалпы, мифологиялық танымда тау ұғымы жақсылық, кереметтік бастауы ретінде түсіндіріледі. Тау – Құдай мен осы жарық дүние арасындағы байланыс нүктесі іспетті. Тіпті, Құдайдың өзі тау кейпінде болады. Бұл тұрғыда ғалым Н.А. Криничная мынадай пікір білдіреді: «Таковы же великаны русских преданий, которые в конце жизненного пути уходят под землю, в гору, превращаются в различного рода окаменелости, оставляя после себя весьма характерные атрибуты, либо следы своей деятельности. Посредством этих атрибутов раскрывается заключенная в них сущность самих персонажей. То обстоятельство, что подобные проявления и превращения совершаются с великанами в момент их смерти, может расцениваться как возвращение их к изначальной сущности, как своего рода реинкарнация, способностью к которой наделяются в первую очередь тотемные предки. Если вспомнить, что сгорами, скалами, камнями связаны представления о тотемических центрах, а подчас и о самих тотемных предках, к которым родовая община возводила свое происхождение, то вполне допустимо предположить наличие в образе

великанов древнейшей-тотемистической – подосновы, вследствие чего осуществляется преемственная связь данного персонажа с образом мифического предка» (Криничная, 1987).

Бұл чуваш ертегілік емес прозасындағы сюжеттермен дәлелденеді: «Күллі чуваш халқы Улыптан өз бастауын алады»; «Адамзаттың тіршілігіне дейін Улып пен оның анасы өмір сүрген» (Ильина, 2006: 106). «Бізден бұрын улыптар тіршілік етіпті»; «Ертеде, су тасқынына дейін Улыптар өмір сүріпті делінеді» (Ильина, 2006: 102).

Түркі фольклорындағы алып туралы сюжеттер адамзаттың жер бетінде пайда болуының архаикалық мотивін сақтаған. Чуваш аңызы бойынша жер бетінде әлі адамдар болмаған кезде улыптар тіршілік еткен. Бір күні улыптардың бірі өз күшін қайда жұмсарын білмей, айналадағы барлық ағаштар мен өсімдіктерді тамырымен қосып жұлып алыпты. Мұны білген анасы: «Сенің бойыңда жын бар. Өз қолыңды шап!» депті. Улып барлық саусақтарын жұлып, жерге отырғызады. Біраз уақыттан соң еккен саусақтардан ұсақ жануарлар өсіп шығады. Улыптар оларға тиіспейді. Соңында бұл жануарларды адамдар деп атапты» (Чувашское народное..., 2004: 89).

Келесі бір мысалда улыптың анасы: «Олар жерден үлкен топ болып шығады, көбейе бастайды» деген болжам жасайды (Чувашское народное..., 2004: 31). Бұдан біз аналық ру дәуірінің архаикалық белгілерін көреміз. В. Канюков (Канюков, 1971: 89), И. Одюков (Одюков, 1973) сынды ғалымдар да улыптар туралы әңгімелерді матриархат кезеңімен байланыстырған еді Улыптардың сол дәуірде пайда болғанын сюжеттер мазмұны дәлелдейді. Өйткені улыптың анасы рубасы ретінде суреттеледі: улыптар барлық кезде анасын тыңдайды.

Жоғарыда аталған фактілерден айқындалатын мәселе – түркілердің алыптарды ру-тайпаның арғы атасы (тотем) ретінде тануы. Бұл ежелгі адамдардың дүние туралы, табиғат пен адам туралы наным-сенімдерінен хабар береді.

Оттың пайда болуы да Улып бейнесімен сабақтас: «Сол мезетте аспаннан жұлдыздың бір бөлігі (Улып атқан садақтың жебесі тиіп) түседі. Улып еменді жұлып алып, тамырын жоғары қаратып, ағып жатқан жұлдыздың

астына тосады. Ағаш жана бастайды» (Ильина, 2006: 106).

От – зороастризм ілімінің басты элементі болса, Улып туралы аңыздар ежелгі зороастризмнен хабар беріп, сол дәуірдегі ең басты құдай Ахура-Мазда туралы сөз қозғайды. Мәселен, бір сюжетте алып батыр Арамази тауының етегінде өмір сүретіні, Құдайдың Улыптың әкесін кішкентай адамдарды ренжіткені үшін Арамази тауының шыңына байлап қойғандығы айтылады (Ильина, 2006: 104). Бұл мәтіндердегі Арамази сөзі Ахура-Мазда секілді жақсылық құдайының атынан туындаса керек.

Алыптың демиург ретінде көрінісі оның бұлттарды көтеруінен, өзендер мен көлдерді жаратып, өзендердің арналарын, бағыттарын өзгертуінен нақты байқалады. Сонымен қатар Алып кемпірқосақтың пайда болуына ат салысады, күн мен түнді орналастырады, аспанды жерден бөліп тұрады және оның көз жасынан өзендер мен көлдер пайда болса, саусақтарынан кішкентай адамдар, ал денесінен таулар жаратылады.

Түркі халықтарының сенімі мен фольклорлық материалдарын қарастыра отырып, Алыптың полистадиялық және полисемантикалық бейнесіне көз жеткіземіз. Өйткені Алып – алғашқы адам, демиург, «мәдени қаһарман» ретінде орын алып, мифтік түсінікпен байланыс табады.

Алайда, кейбір мәтіндер алыптар мен адамдардың бір уақытта өмір сүргенін сипаттайды. Мұндай сюжеттер бейненің десакрализациялануы, демифологизациялануы нәтижесінде туса керек. Мәселен, олар чуваштарға жер шаруашылығын, еңбек етуді үйреткен. Сондай-ақ жаудан қорғаған (Ильина, 2006: 106). Улып кәдімгі адамның баласы болып суреттеледі: «Анасы қыр адамдарының қызы, әкесі – көшбасшы болған екен» (Ильина, 2006: 105). Татар нұсқасында батырдың шаруамен кездесуі, оны аттары және соқасымен бірге қалтасына салып, үйіне әкелуі туралы айтылады (Гилязутдинов, 2000: 19).

Бұрын тотем ретінде қабылданған Алып енді тотемнің соңынан ерген бейне түрінде көрінеді. Мысалы, бір сюжет желісінде тауда өмір сүрген Улып далалық жерге көшпек болады. Сөйтіп тайпа басшыларымен сөйлесіп, сол түні құдайлармен кеңесу үшін тауға

шығады. Құлшылық жасағаннан кейін алдында бір қасқыр пайда болып, адами дауыспен сөйлейді: «О, Улып, құдайлардың әмірімен сендерді шығысқа, далалыққа бастап барамын. Сен, қорықпа, соңымнан жүр. Қашанда сенімен бірге болып, еліңді және малыңды қорғаймын» дейді (Ильина, 2006: 110).

Жалпы, алыптар туралы әңгімелер немесе аңыздар адамның жер бетінде пайда болуы мен дамуы, қалыптасу тарихы, олардың дүние туралы көзқарасы мен санасының өсу жолы екеніне көз жеткіземіз.

Ғалым В.Я. Канюков бұл сюжеттердің қоғамдық орнын талқылай отырып: «Олардың негізгі мотиві – адамның табиғатты игеруі, халықтың жер шаруашылығын меңгеріп, ұжым ретінде бірігуі» (Канюков, 1971: 40) дейді.

Улыптар туралы әңгімелердің мазмұнын зерттеуші И.С. Тукташ қазіргі чуваштар ата-бабасының тарихқа дейінгі өмір кезеңімен сабақтастырады және Улып бейнесінің астарында «жер шаруашылығына дейінгі, чуваш халқының мал шаруашылығымен байланысты өмірі көрінген» деп айтады (Тукташ, 1941).

«Бұл тарихи емес, тарихқа дейінгі аңыз. Олар әлем, адамның дамуы туралы ежелгі түсініктерден хабар берген. Бірақ, көріп отырғанымыздай, олар нақтыланып, белгілі бір мекенмен байланысып, шындық жайттармен айғақталуы мүмкін. Олардың тарихи негізі де болуы мүмкін» (Соколова, 1970: 18).

XIX-XX ғғ. Алып-батыр есімі халық танымында төбелер мен қыраттардың пайда болуымен байланысты болған. XIX ғ. К. Насыри жазбаларында: «Біздің Бұлғар елінде қай ауылға барсаң да, Алып туралы оқиға естисің. Егер маңайда қандай да бір көзге көрінер қырат болса, ол Алыптың аяқтарынан үйілген топырақтан пайда болған делінеді», – деп кездеседі (Насыри, 1974). Мұндай аңыздар татар халқы арасында өте танымал. Зерттеушілер көрсеткендей, алыптардың аяқ киімінен төгілген топырақтан төбе мен қыраттың пайда болуы мотиві кең таралымға ие. Батыс және Қиыр Шығыс елдеріндегі көп халықта кездеседі (Гилязутдинов, 2000: 19).

Ғалым Ф. Надршина: «Происхождение гор (холмов, скал-камней) в башкирских легендах нередко связывается с мифологическими сюжетами о чудесных великанах – алпах» (Надршина, 1987: 19) деген пікір білдіреді.

Сондай бір әпсанада Алпа-батыр өз мекеніне оралуы кезінде Ақеділ өзенінің Сұлман өзенімен тоғысатын жеріне жетіп, теріден жасалған аяқ киімі кынйыраққа толып қалған топырақты төгіп тастау үшін тоқтайды. ...Алпа-батыр топырақты төккені соншалық, орнында екі төбе пайда болыпты. Халық арасында бұл төбелер «Алпа комо айырытау» деп аталады, яғни, «Алпаның екі құмды тауы» деген мағынаны білдіреді (Киреев, 1970).

Башқұрт фольклорындағы аңыздар мен әпсаналарда Алп-батыр басқан жер башқұрттарға жйлау (жайлау) болған. Сонымен қатар Шаран ауданында башқұрт тайпаларына қоныс болған Алпай атты мекен бар. Башқұрт аңыздарында таулардың пайда болуын көп жағдайда алып туралы мифологиялық сюжеттермен байланыстырады («Две песчаные горы Алпа», «Алп-батыр», «Алпамыш»). Мұнда алыптар үлкен тастарды лақтыру арқылы жаумен соғысады (Валиева, 2014: 38). Ф.Г. Хисамитдинова анықтағандай, башқұрт халық шығармашылығында Алп есімінің Алып батыр, Алап, Алпан, Алпар, Алпамыш, Алпамыша секілді нұсқалары бар. Сондай-ақ башқұрт тілінде алпанлау, алпан-толпан, алпы-һалпы, т.б. сөздер жиі қолданылады (Хисамитдинова, 2006). Башқұрт мақалдары да Алп сөзін қамтиды: Алпарына күрә толпары; Алп ананан тыуар, арғамақ бейәнән тыуар; Аты-туны бар кешелә Алпамыша көсө бар; Бай булһаң, алпан бул, ярлы булһаң, калтаң бул; Маллы кеше тупланда, малһыз кеше Алпанда (Валиева, 2014: 38).

Чуваш фольклорында да таулар, қорғандар, қыраттар мен төбелердің пайда болуы мотивтеріне Улып негіз болады. Бұл көп жағдайда оның іс-әрекетінен туындайды. Мысалы, оның аяқ киімінен түскен топырақтан қорғандар (Улап тапри) пайда болады екен. Чапарлы тауы Улыптың жауға лақтырған топырағынан пайда болған делінеді (Ильина, 2006: 114-115). Жоғарыда келтірген мысалда қорғандардың шығу тегі Улыптардың жерленуімен де байланысты екені білінеді. Мұндай сюжеттер топонимикалық сипатқа ие.

Чуваш фольклорын зерттеуші Г.Ф. Юмарт құрастырған жинақта улыптар туралы мәтіндер тақырыптық жағынан бөлініп, хронологиялық принциппен жүйеленген. Сондай-ақ негізгі сюжеттері көрсетілген:

1. «Улыптардың шығу тегі туралы»;

2. «Улыптардың балалық шағы»;
3. «Улыптардың бойы, киімі, мінезі»;
4. «Улыптардың әлемді жаратуға қатысуы»;
5. «Улыптардың Еділге қоныстануы»;
6. «Улыптар соғысы мен әрекеттері»;
7. «Улыптардың жолдастары»;
8. «Улыптардың жоғалуы»;
9. «Улыптардың көз жасынан пайда болған қорғандар, қыраттар, көлдер және улып отырған жерлер»;
10. «Улыптармен байланысты наным-сенімдер» (Юмарт, 1993).

1890 жылы «Этнографическое обозрение» журналында жарық көрген қазақ сюжеті төмендегідей: «Қалмақ Толағай», яғни бұл Қалмақтың басы деген сөз. Қалба тауының бөктеріне жақын оқшау орналасқан тау осылай аталады. Таудың бүйірінде Ақтас, Қызылтас деген екі төбешік бар. Бұл таудың маңында үнемі боран соғып тұрады. (Тау мен даланың қиылысы болғандықтан солай) Оның себебін қазақтар былайша түсіндіреді. Қазақ батырлары солтүстіктен қалмақтарды ығыстырып, түре қуған заманда Тарбағатай өңірінде әкелі-балалы екі алып өмір сүріпті. Бұл қалмақтың екі батыры таяп келе жатқан жауды тоқтату үшін Ертіс өзеніне бөгеу салып, сары далаға суды жайып жібермек болады. Ол үшін екеуі құрбан шалып, «ұрғашыға жақындаспауға» серттеседі де, иықтарына Тарбағатай тауының бір жотасын арқалап келе жатып, орта жолда тынығады. Баласы әкесінен қалыңдығына қыдырып келуге рұқсат сұрайды. Әкесі рұқсат береді де, сертті бұзбау керектігін ескертеді. Бірақ баласы уәдені орындамай, ертеңінде тауды қайта көтеруге қос алыптың күштері жетпей қалады. Ашуланған әкесі ұлын өлтіреді, содан Қызылтас пайда болады. (Баланың тәні мен қанынан бұл төбе жаратылыпты.) Қаһарлы әке Дәуір-кезең шатқалындағы үңгірге еніп кетеді. Алып ата бұрынғы оқиға есіне түсіп, ауық-ауық ашуланғанда, демінен боран пайда болып, дауыл соғады-мыс.

Екінші нұсқада ұлы қалыңдығына қонақтап келген соң, тауды көтеруге әлдері келмеген әке мен бала осы жотаның астына бастырылып қалады. Қалыңдық пен анасы бұл оқиғаны естіп, қос алып қаза болған орынға жетеді. Қайғырып, қапаланған анасы қазіргі Ақтас төбешік тұрған жерге келіп, жылап-

еңірегінде, көз жасы көл боп, омырау сүті бұлақ боп ағады. Қазіргі Ақтас осылайша пайда боп, бауырындағы бұлақ сонда жаралыпты. Қасіретті ана түрегеліп біраз жүрген соң, ауыр қайғыны көтере алмай, отыра қап тағы да еңірейді. Бұл жолы көзінен жас, емшегінен сүт шықпай, оның орнына көз бен омырауынан қып-қызыл қан ағады. Содан Қызылтас пайда болған екен дейді.

Алып атаның қаһарлы рухы Дәуір-кезең үңгірінде өмір сүретін дәу жыланға көшкен. Соның ызалы демінен қазір оқтын-оқтын боран пайда болады-мыс (Этнографическое обозрение, 1890).

Ғалым А.Тойшанұлы өз зерттеуінде осы мәтіндерді келтіріп, олардың мотивтерін анықтайды:

1. Алыптар тауды көтереді.
2. Алыптардың мақсаты – өзенді бөгеу.
3. Бала тыйымды бұзады.
4. Ұрғашыға жақындаған ұлдың күші кемиді.
5. Алыптың демінен жел пайда болады.
6. Ақ сүттен ақ тас пайда болады.
7. Қызыл қаннан қызыл тас пайда болады (Тойшанұлы, 2009: 40).

Қазақтың бұл мифтерімен алтай халқындағы Сартақпай батыр туралы миф сюжеттері үндес. Өйткені қазақ мифінде әкелі-балалы алыптардың халық қамы үшін өзенді бөгесе, Сартақпай алып та баласымен бірге ел игілігі үшін өзен арнасын бұрады. Сартақпай адамдарға қажет болса, өзінің жебесімен тау мен тасты қозғалтып, асау өзеннің үстіне көпір сала білген.

Профессор С.С. Суразаков Сартақпай туралы сюжеттерді төмендегідей жіктеген:

1. «О том, как Сартақпай вместе с сыном прокладывал русла Катунь, Бии, Башкауса, Челушмана и создал Золотое озеро.
2. О том, как Сартақпай раздвинул гору Согон-Туу и образовал гору Бешпек.
3. О том, как Сартақпай с сыном строил мост через бурную Катунь.
4. Как Сартақпай уговорил Солнце и Луну затащить на небо семиголовое чудовище – Дельбегена.
5. Мифы о следах Сартақпая, оставленных на земле.
6. Мифы о пребывании Сартақпая в Монголии.
7. Мифы о смерти Сартақпая».

Сондай-ақ, «наиболее популярными являются первый и третий мифы, которые получили широкое распространение у всех родоплеменных групп Алтая» (Каташ, 1978: 30-31) деген ой білдіреді.

Бұл мифтердің барлығында қаһарманның ғажайып ерліктері туралы айтылады. Бір нұсқаларда оны Сартақпай деп атаса, келесіде – Сартақтай деп көрсетіледі. Оның барлық іс-әрекеті адам өмірін жеңілдетуге арналған. Ол адамзатқа қызмет етеді, жақсылықтың жаршысы боп жүреді.

«Сартақпай – строитель, созидатель, не знающий усталости. Трудясь ночью, он хватает рукой молнию и закрепляет ее в расщелине дерева и таким образом освещает землю. Сартақпай был богатырем-великаном. Там, где он проходил, повсюду оставались его следы на земле и даже на камнях. До того он был могучим и великим титаном. Места, связанные с именем Сартақпая, рассказывают старики, можно встретить почти во всех уголках Горного Алтая: «Вот здесь он отдыхал, а здесь оставлены следы от его ног, здесь он сидел, здесь он охотился... и т.п.» (Каташ, 1978: 32).

Сартақпайдың іс-әрекеттеріне қазақтың Алаңғасар мен Арсалаң алыбының қызметтері сәйкес келеді. «Арсалаң алып тауға барып, «бес саусағын сұғып, бір-бір дария» шығарады, оның бір жілігі Зарафшан дариясына көпір болған екен» (Диваев, 1992).

Ғалым А. Пангереев еңбегінде келтірілген Түймекент (Алаңғасар Әлиф) аңызына көңіл аударсақ: ертеде Алаңғасар Алып дейтін кісі болыпты. Оның Арсалаң Алып атты баласы бар екен. Екеуі жолаушылап, Әулиеатаның Алмалы, Қараша, Донбұта, Мойнақ дейтін жерлеріне келеді. Талас бойында Күрең атты қалмақ ханы, оның Түйме дейтін қызы болады. Қыз болса оған шарт қойып, Түйе-Мойнақ тауының етегінен шаһар орнатсаң ғана тиемін дегенді айтады. Арсалаң қыздың шартын қабыл алып, іске кіреседі. Өзі он шақырым жерден тас лақтырса, әкесі оны қағып алып қалай береді. Бірде Арсалаң Алыптың көзі Түйме қызға түсіп, лақтырған тасы әкесіне жетпей қалады. Әкесі ашу шақырып, баласын өлтірмек болады. Оның қаһарынан именіп қашқан Арсалаң кетпенмен артына қарай топырақ ата береді. Онысы тоқсан батпан екен. Содан Құмтөбе (бір варианттарда Күлтөбе) пайда болыпты-мыс. Сол төбені

халық Түймекент деп атайды екен (Пангереев, 2010: 115-116).

Ғалым А. Тойшанұлы қарастырған нұсқада әкелі-балалы қос алып Талас өзенін бөгемек болады. Тыйымды бұзып, Түйме сұлуға қарап қойған Арсалаң алып әкесінің жазасына ұшырап, қашып жүріп, тоқсан батпан кетпенімен құм үйіп, төбесіне шығып, Түйме сұлуға қарап, сора-сора боп жылаған екен. Қазіргі Арыс өзенінің бойындағы Егілген төбе содан пайда болыпты. Сондай-ақ Әулие ата маңындағы Құмтөбе, Жетітөбе деген жерлер Арсалаң алыптың тоқсан батпан кетпенімен үйген құмдары екен деседі (Тойшанұлы, 2009: 41).

Алаңғасар алып пен Арсалаң алып туралы сюжеттер Қалмақтолағай мифімен сабақтас екенін көреміз.

Архаикалық мифтердің негізгі мазмұны – жасампаздық. Онда табиғаттағы заттардың, белгілі бір тау мен тастың, көл мен өсімдіктің, т.т. жасалу жолдары баяндалады. Сол себепті ондай мифтердің көбісі түсіндірмелі (объяснительный) түрде айтылады да, ол этиологиялық (себеп-салдарлы) сипатта болады. Бұл мифтерде жасампаздық үш түрлі әдіспен, яғни үш түрлі іс-әрекетпен жүзеге асады:

а) құбылушылықтан пайда болған заттар;
б) сапар, саяхат кезінде пайда болған дүние;

в) ұрлап (алып) қашу нәтижесінде дүниеге келген нәрселер (Қасқабасов, 2002: 89). Осындай ой қорытқан академик С. Қасқабасов батырлардың шаршауы немесе алыс сапары нәтижесінде географиялық нысандардың пайда болуын осы әдістердің нақты көрінісіне жатқызады.

Ал, қазақ пен моңғол мифтерін типологиялық тұрғыдан зерттеген А. Тойшанұлы алыптардың географиялық нысандардың жасалуына қатысы бар екенін атай отырып: «Алыптар мифологиядағы әлемді ретке келтіретін жасампаз қаһарманға жуық функция атқарады» (Тойшанұлы, 2009: 41), – деп атап өткен.

Қазақ фольклорындағы Толағай батырдың дүниеге келуінің өзінде мән бар екені айтылады. Мәселен, шұрайлы жерден қоныс алған, малға да, жанға да берекелі мекенге ие болып отырған халықтың: «Бізде барлығы бар. Бірақ сол мал-жанды қорғайтын

батырымыз болса екен», – деген бір ғана арманы болған екен деп баяндалады. Халықтың тілегіне сай дүниеге бір нәрестенің жыл санап емес, күн санап ержеткені айтылады. Сол бала қиыншылыққа ұшырап, күйзелген ел-жұрттың жағдайын ойлап, ақсақалдың кеңесімен Алатауға келіп, бала тауды арқалап кетеді. Әуелі ширақ қимылдаған ол бірте-бірте шаршап, елінің шетіне келгенде тізесі бүгіліп, ұйықтап кетеді. Толағай туралы бұл мәтінде көңіл бөлетін бірнеше фольклорлық сарын бар. Ол – Толағайдың ел қорғар адам ретінде қажет болуы, өз жұртының қамын ойлап, тау алып келуі және шаршап, ұйықтап кеткенінде сол таудың астында қалып, оның географиялық нысанының Толағай аталып кетуі. Ежелгі грек мифтерінде антропоморфты топ құрайтын алыптар бар, олардың бірі – Посейдон мен Геядан туған Антей. Ол жатжерліктерді шайқасқа шақырып, жеңген. Бұл олардың қорғаушы қызметін көрсетеді (Сахитжанова, Умарова, 2014).

«Алпамыша» атты башқұрт сюжеті бойынша алып батыр демалу үшін тастың үстіне отырады. Сөйтіп отырған жерінде тасқа айналып кеткен екен. Бұл тас Ирендек тауының маңында орналасқан (Надршина, 1987: 19).

Міне, екі сюжетте де батырлардың шаршап, демалу нәтижесінде құбылу процесі орын алған. Бұл ретте миф сюжеттерінің себеп-салдарға қатысты сипатын атап көрсеткен ғалым С. Қасқабасовтың: «Мифтердегі құбылушылық үш түрлі себепке байланысты болып келеді. Бірі – адам өте шаршағандықтан ұйықтап кетіп, сол бойда тасқа, не болмаса аңға, құсқа айналып кетеді» (Қасқабасов, 2002: 79) деген тұжырымы өз дәлелін табады.

Метаморфозалық сипаттағы ежелгі мифтерде адамзаттың синкретті ойлау жүйесі көрінген. Айналадағы ортамен бірлік ұғымы бойынша миф сюжеттерінде барлық табиғи құбылыс адами қалыпта, адам тектес бейнеде қарастырылады. Олар әрекет етеді, ойлайды, сезеді. Адамға тән бар қасиетке ие. Бұл көзқарасқа сәйкес адам тау-тасқа, ағашқа, аң-құсқа, ай-жұлдызға айнала алады.

Тау мен тас, өзен мен көл, т.б. болып құбылатын алып батырлар туралы мифтердің мазмұны өте қызықты. Бұл сюжеттерді қарастыруда зерттеуші В.И. Вербицкийдің еңбегі ерен. Ол жинаған сюжеттердің ішінде топонимикалық сипаттағы мифтердің аясы

кең. Мәселен, Алтайдағы Чаптыган және Адаган тауларының шығу тегі алып батырлармен байланысты болып келеді. Екі алып бір-бірімен ренжісіп, соғысады. Чаптыган тал жебемен атса, Адаган қару ретінде тасты пайдаланады. Соңында екі батыр тауларға айналып кетеді. Миф мазмұны бұл таулардың сыртқы белгілерін түсіндірумен аяқталады, яғни, Чаптыган тауының аясы талдарға толы болса, Адаган тауының етегінде тас көп (Вербицкий, 1893: 124-135).

Сонымен қатар Адалык және Улут-таг немесе Солок секілді тау шыңдары туралы да миф бар. Сюжетте олардың бір-бірімен кім биік, кім аласа жөнінде бәстескені айтылады. Биіктіктерін өлшеу үшін екеуі терең өзенге сүңгиді. Сөйтсе өзеннің тереңдігі Адалықтың тамағынан келсе, Улут-тагтың беліне ғана жетіпті. Осылайша Адалык жеңіліс тауыпты (Каташ, 1978: 22-23).

Алтай мифологиясында Сартақпаймен қатар Турун-Музыкай атты дәу-батыр бар. Оны XIX ғ. ортасында В.И. Вербицкий жазып алған. Ол жөнінде мынадай миф бар: «Эрлик жер бетінде Андалма-Муус деген құбыжықты жаратыпты. Ол теңізден тілін шығарып, адамды жұтып, жеген екен. Сол кезде Ульген батырларының бірі – Турун-Музыкай көктен жерге түсіп, адам болып туылады. Турун жас бала күнінде теңіз жағалауында жүгіріп жүреді. Сол кезде Андалма-Муус тілін шығарып, баланы жұтып алғысы келеді. Алайда, Турун оның өзін тілінен ұстап алып, теңізден жерге тартқаны сонша, жерді су басып кете жаздайды. Сөйтіп Турун теңіз суын іше бастайды. Көп ішкеннен Андалма-Муустың аяғы көріне бастайды. Турун оны аяқтарынан ұстап алып, жерге шығарады да, тасқа ұрады. Сол кезде құбыжықтың денесі жан-жаққа шашылып, тас қанға боялады. Осыдан түрлі-түсті тастар пайда болған екен. Содан соң Турун Андалма-Муусты садақ секілді майыстырып, пышақпен ұсақтап бөліп тастайды. Бұдан түрлі өрмекшілер, масалар, құрттар, шегіртке, т.б. жәндіктер пайда болыпты (Вербицкий, 1893: 101).

Көріп отырғанымыздай, мифтің генезисі сонау ежелгі заманнан бастау алады. Оны миф мазмұнындағы этиологиялық мотивтер де (түрлі-түсті тастардың, жәндіктердің пайда болуы) дәлелдейді. Бірақ басты идея қаһарман ерліктерінің кімге бағытталатынын түсіндіруге

негізделген. Турун-Музыкай өз әрекеттерімен адамдарға көмектесіп, оларға пайдалы іс жасайды, Андалма-Муус секілді зұлым құбыжықты жеңеді.

Түркі халықтарының аңыздық прозасында алып батыр туралы сюжеттер молынан кездеседі. Терминология тұрғысында бұл сюжеттер әр халықта әртүрлі жанрлық атауға ие. Бірінде ежелгі аңыздар қатарында қаралса, бірінде миф немесе әпсана болып анықталған. Мұның себебі, бұл сюжеттер мифологиялық мотивтерді қамтиды, сондай-ақ олардың «тарихилығы» да жоқ емес. Алыптың кескін-келбетіне, тұрмыс-тіршілігіне қатысты суреттеулер мифтік мазмұнға сәйкес болса, алыптың іс-әрекетінен пайда болған топонимдердің аталуы аңыздық немесе әпсаналық баяндауға сай келеді. Бұл ретте жанрдың тарихи категория екендігі алға шығады. Өйткені алыпқа деген халықтық көзқарас қоғамдық даму, дүниетаным динамикасы негізінде өзгеріп отырса, ол туралы сюжеттер де соған сәйкес туындайтыны рас. Мұндай таным көріністері түркі халықтарына ортақ болып келеді. Ендеше фольклорлық шығармалардың да ортақ сипат алуы – заңды құбылыс.

Чуваштар да улыптарды алғашында тотем, арғы ата, алғашқы тірлік иесі ретінде таныса, кейін оларды өздерін қорғайтын қаһарман, батыр деп біледі. Миф желілерінде батырдың өмірбаяны, оның ерліктері, жеңістері мен жеңілістері сөз болады. Мәселен, улыпқа Юман паттар, Ту паттар (тау батыр), Сил паттар (жел батыр), Шыв паттар (су батыр) бағынғаны айтылса, келесі үлгілерде Алтар куса сынды жалғыз көзді мифтік қаһарманды жеңгені айтылады. Сонымен қатар чуваштарды үш көзді жат тайпалардан қорғаған (Ильина, 2006: 107). Алып-дәулердің адамзатпен байланыс табуы ежелгі мифологиялық дүниетанымның әлсіреген тұсын байқатады. Яғни, адам санасы ілгерілеп, дүниетанымы кеңейе бастайды.

Тарихи оқиғаларды қамтыған аңыздарда да алып бейнелері орын алған. Мәселен, қарайым халқында «Аланкасар» деген аңыз сақталған. Аңыз нақты тарихи оқиғаға негізделген. Сюжетте Зарах атты кісінің баласы Аланкасар есімді жас батырдың көзсіз ерлігі туралы айтылады. Керуен бастап бара жатқан жолда кезіккен қарақшылардың басшысымен айқасы суреттеледі. «...Чтобы сын не убил

его, сказал Аланкасару: «Отсеки ему только ухо... и хватит!» Блеснул меч в руке молодого богатыря, и ухо атамана мгновенно отделилось от его головы» (Полканов, 1995). Батырдың күші мен өжеттігі сюжеттің басты нысаны екені анық. Мифтік санаға тән гиперболизация, метаморфоза элементтері мүлдем жоқ. Таза аңыз жанры аясында көрініс тапқан батырдың қаһармандық тұлғасы көрінеді. Бірақ Аланкасар есімінің берілуі – батырлық пен қаһармандықтың символы болып, ілкі баба ретіндегі Алып батыр туралы ежелгі архаикалық танымның ізін сақтап тұр. Сонымен қатар қазақ ертегілік емес прозасындағы тарихи аңыз қатарына кіретін Арыстан Алып туралы сюжет те осының айғағы екені сөзсіз (Қасқабасов, 2009: 173).

Талдау нәтижесінде айқындалған ой түйіндерінен қорытынды жасайтын болсақ, Алып бейнесіне құрылған түркі халықтарының фольклорлық сюжеттері ертегілік емес прозаның әр түрлі жанры аясында көрініс табады. Бұл Алып туралы сюжеттердің әр

жанрлық форманың өзіндік теориялық табиғатын танытатын көпқырлы сипатына байланысты. Ал мұндай көпқырлы сипат Алып бейнесінің көпқабатты, көпмағыналы бейнесінен туындаса керек. Мұндай игі ойымызды ғалым Б. Рақымов пікірі де қуаттайды: «Фольклортану ғылымында типологиялық, поэтикалық зерттеудің арнасын келер уақытта түркі әлеміне бұрып, тұтастай талдауларды қалыпты контексті-реконструктивтік әдістер мен семиотикалық тәсілдеріне жүгінсек, ғылымда ілгерілеушілік болары біз айтпасақ та түсінікті». Сонымен қатар фольклорға тән синкреттілік, жанрлық интеграция, тарихилық принцип – әсер етушы факторлар екенін дәлелдеп тұр. Ең бастысы, түркі халықтарындағы алып бейнесіне құрылған сюжеттердің мотив пен мазмұн бірлігі, қаһармандық идея мен кейіпкер функциясының ортақ белгілері анықталды. Алып туралы түркілік таным фольклорлық материалдардың да түркілік жүйесін қалыптастырды.

Әдебиеттер

1. Афанасьев А.Н. Славянская мифология. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – С. 594.
2. Валиева М. Булгарские мифонимы башкирского языка // Вестник Челябинского гос. университета. Серия Филология. Искусствоведение. – 2014. – Вып. 90, №10(339). – С. 37-41.
3. Вербицкий В.И. Алтайские инородцы. – Москва, 1893. – 221 с.
4. Гилязутдинов С.М. Татарские исторические предания и легенды и их художественные особенности: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2000. – 32 с.
5. Диваев Ә. Тарту / Ф. Оразаева. – Алматы: Ана тілі, 1992. – Б. 60-62.
6. Ильина Г.Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 228 с.
7. Канюков В. От фольклора к письменности. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1971. – 125 с.
8. Каташ С.С. Мифы и легенды Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Алт. кн. изд-во, 1978. – 112 с.
9. Киреев А. Башкирский народный эпос. – Уфа, 1970. – С. 141.
10. Криничная Н. Русская народная историческая проза: Вопросы генезиса и структуры. – Л.: Наука, 1987. – С. 120.
11. Қасқабасов С. Ойөріс (фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 304 б.
12. Қасқабасов С.А. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
13. Надршина, 1987 – Башкирское народное творчество / Ф. Надршина. – Уфа: Башкирское кн. издание, 1987. – Т. 2. Предания и легенды. – 576 с.
14. Насыйри К. Сайланма әсәрләр: 2 т. – Казан, 1974. – Т. 1. – С. 82.
15. Одюков И. Чувашские сказания об улыпах // Вопросы русской и чувашской филологии. – Чебоксары, 1973. – Вып. 3. – С. 93.
16. Пангереев А. Қазақтың топонимдік фольклоры: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2010. – 263 б.
17. Полканов Ю.А. Легенды и предания караев (крымских караимов-тюрков). – Симферополь, 1995. – С. 20-21.
18. Сахитжанова З., Умарова З. Алыптардың ағылшын және қазақ

фольклорындағы ұқсастықтары // Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Хабаршысы. – 2014. – №3(91). – С. 15-16.

19. Соколова В.К. Русские исторические предания. – М.: Наука, 1970. – 288 с.

20. Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Л.: Наука, 1976. – С. 67.

21. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 192 б.

22. Тукташ И. Чувашский фольклор. – Чебоксары, 1941. – С. 19.

23. Хакимзянов Ф. Язык эпитафий Волжской Булгарии. – М., 1978. – С. 106.

24. Хисамитдинова Ф.Г. Башкирская мифонимия // Ономастика Поволжья: матер. X-й междунар. науч. конф. – Уфа, 2006. – С. 338-341.

25. Чувашское народное творчество. Миф. Легенды. Предания. –Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2004. – 382 с.

26. Этнографическое обозрение / ред. Н.А. Янчук. – 1890. – №2. – С. 228-229.

27. Юмарт, 1993 – Сказания об улыпах / Г. Юмарт. – Чебоксары, 1993. – С. 3-28.

References

1. Afanasev A.N. Slavánskaia mifologia. – М.: Eksmo; SPb.: Midgard, 2008. – S. 594.

2. Valieva M. Býlgarskie mifonimy bashkirskogo iazyka // Vestnik Chelábinskogo gos. ýniversiteta. Seria Filologia. Iskýssstvovedenie. –2014. – Vyp. 90, №10(339). – S. 37-41.

3. Verbíski V.I. Altaiskie inorodsy. – Moskva, 1893. – 221 s.

4. Gilázýtdinov S.M. Tatarskie istoricheskie predania i legendy i ih hýdojestvennye osobennosti: dis. ... kand. filol. náyk. – Kazan, 2000. – 32 s.

5. Divaev Á. Tartý / F. Orazaeva. – Almaty: Ana tili, 1992. – B. 60-62.

6. Ilina G.G. Neskazochnaia proza v sisteme janrov chývashskogo fólklora: dis. ... kand. filol. náyk. – Cheboksary, 2006. – 228 s.

7. Kanúkov V. Ot fólklora k pismennosti. – Cheboksary: Chývashknigoizdat, 1971. – 125 s.

8. Katash S.S. Mify i legendy Gornogo Altaia. – Gorno-Altaysk: Alt. kn. izd-vo, 1978. – 112 s.

9. Kireev A. Bashkirski narodnyi epos. – Ýfa, 1970. – S. 141.

10. Krinichnaia N. Rýsskaia narodnaia istoricheskaia proza: Voprosy genezisa i strýktýry. – L.: Náyka, 1987. – S. 120.

11. Qasqabasov S. Oıóris (fólklor týraly). – Astana: Astana poligrafia, 2009. – 304 b.

12. Qasqabasov S.A. Janazyq. Ár jylgy zertteýler. – Astana: Áýdarma, 2002. – 584 b.

13. Nadrshina, 1987 – Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo / F. Nadrshina. – Ýfa: Bashkirskoe kn. izdanie, 1987. – T. 2. Predania i legendy. – 576 s.

14. Nasyrı K. Sailanma ásarlar: 2 t. – Kazan, 1974. – T. 1. – S. 82.

15. Odúkov I. Chývashskie skazania ob ýlypah // Voprosy rýsskoi i chývashskoi filologii. – Cheboksary, 1973. – Vyp. 3. – S. 93.

16. Pangereev A. Qazaqtýr toponimdik fólklory: filol. gyl. dokt. ... dis. – Almaty, 2010. – 263 b.

17. Polkanov Iý.A. Legendy i predania karaev (krymskih karaimov-túrkov). – Simferopol, 1995. – S. 20-21.

18. Sahitjanova Z., Ýmarova Z. Alyptardyń aғыlshyn jáne qazaq fólkloryndaғы uqsastyqtary // Ahmet Iasaуi атындағы Halyqаралыq qazaq-túrik ýniversitetiniń Habarshysy. – 2014. – №3(91). – S. 15-16.

19. Sokolova V.K. Rýsskie istoricheskie predania. – М.: Náyka, 1970. – 288 s.

20. Steblin-Kamenski M.I. Mif. – L.: Náyka, 1976. – S. 67.

21. Toishanuly A. Túrik-mońgol mifologiasy. – Almaty: Baspalar úi, 2009. – 192 b.

22. Týktash I. Chývashski fólklor. – Cheboksary, 1941. – S. 19.

23. Hakimzánov F. Iazyk epitafi Voljskoi Býlgarii. – М., 1978. – S. 106.

24. Hisamitdinova F.G. Bashkirskaa mifonimia // Onomastika Povoljá: mater. H-ı mejdýnar. náych. konf. – Ýfa, 2006. – S. 338-341.

25. Chývashskoe narodnoe tvorchestvo. Mif. Legendy. Predania. –Cheboksary: Chývash. kn. izd-vo, 2004. – 382 s.

26. Etnograficheskoe obozrenie / red. N.A. Ianchýk. – 1890. – №2. – S. 228-229.

27. Iýmart, 1993 – Skazania ob ýlypah / G. Iýmart. – Cheboksary, 1993. – S. 3-28.

Сагынадин Г.С.

Еуразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: gulnaz86708@mail.ru

Sagynadin G.S.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: gulnaz86708@mail.ru

ФОЛЬКЛОРНЫЙ СЮЖЕТ: ЖАНР И ТЮРКСКИЕ МОТИВЫ

В данной статье рассматриваются сюжеты, созданные в образе великана у тюркских народов. Цель исследования – дифференциация жанровой природы сюжета и мотивов, относящихся к великану у тюркских народов, определение того, насколько его образный характер созвучен друг с другом, в какой степени имеет место историко-генетическая преемственность, т. е. проявление тюркской природы мифологических сюжетов о великанах.

Ключевые слова: фольклор, мифологическая проза, миф, мифология, мифическое явление, легенда, предание, тотем, Алып, Улып.

FOLKLORE PLOT: GENRE AND TURKIC MOTIFS

This article discusses the plots created in the image of a giant among the Turkic peoples. The aim of the study is to differentiate the genre nature of the plot and the motives related to the giant among the Turkic peoples, to determine how its figurative character is in tune with each other, to what extent there is historical and genetic continuity, i.e. the manifestation of the Turkic nature of mythological stories about giants.

Keywords: folklore, mythological prose, myth, mythology, mythical phenomenon, legend, legend, totem, Aлып, Ulyp.

Бас редактор **Мұқашев Т.Т.**
Жауапты редактор – **Искаков Қ.А.**
Көркемдеуші редактор – **Оспан Ж.Қ.**
Суретші-дизайнер – **Саухан Қ.А.**
Редактор-корректор – **Смағұлова Б.С.**

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Нұр-Сұлтан қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
(+7 7172) 91 90 35; 335, 641, 663, 664 (ішкі)
e-mail: madenimuramuzey@gmail.com

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім
министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104
Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Редакция қолжазбалар мен суреттерді қайтармайды.
Журнал жарияланымдарындағы автор пікірі редакцияның көзқарасы болып
есептелмейді.

Пішімі 205 x 280 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 500 дана.

«Big Dream» баспаханасында басылды.
Баспахана мекен-жайы:
Нұр-Сұлтан қ., Байсейітова к., 114/2
377-074, 87024848813.

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына 2022 жылға
жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

Бір нөмірдің бағасы: қалаларда – 2077,30 теңге
және аудан, ауылдарда – 2081,60 теңге

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

